

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА УКРАИНЫ
ИМЕНИ В. И. ВЕРНАДСКОГО

**SPECIFITIES OF INFORMATIONAL PROVIDING
FOR NATIONAL CONSENSUS
IN MODERN UKRAINE**

**ОСОБЕННОСТИ ИНФОРМАЦИОННОГО
ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО КОНСЕНСУСА
В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ**

Київ 2016
Киев 2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

**ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Київ 2016

УДК 342.722(477):004.7
ББК Ч238(4УКР)+Ф3(4УКР)16
О-754

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
(протокол № 10 від 30.11.2016)

А в т о р с ь к и й к о л е к т и в:

В. Попик, кер. проекту (розд. 7); О. Онищенко, В. Горовий (вступ, розд. 1, висновки);
О. Довгань (розд. 2); Л. Галаган (розд. 3: 3.1) ; А. Матвійчук (розд. 3: 3.2);
Ю. Половинчак (розд. 4); С. Горова (розд. 5); С. Полтавець, Г. Індиченко (розд. 6)

Р е ц е н з е н т и:

В. Омельчук, д-р іст. наук, проф.;
Л. Компанцева, д-р філол. наук, проф.

Особливості інформаційного забезпечення національного консенсусу в сучасній Україні: [монографія] / [В. Попик (кер. проекту), О. Онищенко, В. Горовий та ін.] ;
О-754 НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2016. – 220 с.
ISBN 978-966-02-8010-6

У монографії розглядаються проблеми розвитку національного консенсусу в Україні в контексті входження її в інформаційне суспільство, трансформації національного інформаційного простору, зростаючого впливу цього чинника на внутрішньоукраїнські та міжнародні інформаційні обміни.

Орієнтована на науковців, практиків у сфері інформатизації, широкий загал читачів, які цікавляться цією проблемою.

УДК 342.722(477):004.7
ББК Ч238(4УКР)+Ф3(4УКР)16

ISBN (друк.) 978-966-02-8010-6
ISBN (електрон.) 978-966-02-8111-0

© В. Попик, О. Онищенко,
В. Горовий та ін., 2016
© Національна академія наук України,
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2016

УДК 342.722(477):004.7
ББК Ч238(4УКР)+ФЗ(4УКР)16

О-754

Утверждено к печати ученым советом
Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского
(протокол № 10 от 30.11.2016)

А в т о р с к и й к о л л е к т и в:

В. Попик, рук. проекта (разд. 7); А. Онищенко, В. Горовой (вступ., разд. 1, выводы);
А. Довгань (разд. 2); Л. Галаган (разд. 3: 3.1); А. Матвийчук (разд. 3: 3.2);
Ю. Половинчак (разд. 4); С. Горовая (разд. 5); С. Полтавец, А. Индиченко (разд. 6)

Р е ц е н з е н т ы:

В. Омельчук, д-р ист. наук, проф.;
Л. Компанцева, д-р филол. наук, проф.

Особенности информационного обеспечения национального консенсуса в современной Украине: [монография] / [В. Попик (рук. проекта), А. Онищенко, В. Горовой и др.]; НАН Украины, Нац. б-ка Украины им. В. И. Вернадского. – Киев, 2016. – 220 с.

ISBN 978-966-02-8010-6

В монографии рассматриваются проблемы развития национального консенсуса в Украине в контексте вхождения ее в информационное общество, трансформации национального информационного пространства, растущего влияния этого фактора на внутриукраинские и международные информационные обмены.

Ориентирована на ученых, практиков в сфере информатизации, широкий круг читателей, интересующихся этой проблемой.

УДК 342.722(477):004.7
ББК Ч238(4УКР)+ФЗ(4УКР)16

ISBN (печ.) 978-966-02-8010-6
ISBN (электрон.) 978-966-02-8111-0

© В. Попик, А. Онищенко,
В. Горовой и др., 2016
© Национальная академия наук Украины,
Национальная библиотека Украины
имени В. И. Вернадского, 2016

UDC 342.722(477):004.7

Approved for publication by the Academic Council V. I. Vernadsky
National Library of Ukraine
(minutes of meeting # 10 on 30th November 2016)

C o m p o s i t e a u t h o r s:

V. Popyk, project team leader (Ch. 7), O. Onyshchenko, V. Horovyi (Introduction, Ch. 1, Conclusions); O. Dovgan (Ch. 2); L. Galagan (Ch. 3: 3.1); A. Matviychuk (Ch. 3: 3.2); J. Polovynchak (Ch. 4); S. Horova (Ch. 5); S. Poltavets, G. Indychenko (Ch. 6)

R e v i e w e r s:

V. Omelchuk, Ph.D. (History), professor;
L. Kompantseva, Ph.D. (Philology), professor

Specificities of informational providing for national consensus in modern Ukraine:
[monograph] / [V. Popyk (project team leader), O. Onyshchenko, V. Horovyi et al.]; The National Academy of Sciences of Ukraine, V. I. Vernadsky National Library of Ukraine. – Kyiv, 2016. – 220 p.

ISBN 978-966-02-8010-6

Problems of national consensus in Ukraine within the context of Ukraine' ingoing to information society, transformation of national information space, its increasing influence on internal and external information exchanges are examined in the monograph.

For researchers, information practitioners, common readers.

UDC 342.722(477):004.7

ISBN (print.) 978-966-02-8010-6
ISBN (electr.) 978-966-02-8111-0

© V. Popyk, O. Onyshchenko, V. Horovyi et al., 2016.
© The National Academy of Sciences of Ukraine,
V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ІНФОРМАЦІЙНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ І ВПЛИВ НА НЕЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ	21
1.1. Особливості формування суспільного консенсусу в інформаційному суспільстві	21
1.2. Складові формування національного консенсусу в Україні в умовах російсько-українського протистояння.....	30
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВА ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	44
2.1. Анексія та окуповані території в контексті норм міжнародного права	44
2.2. Євроінтеграційний вектор вітчизняного розвитку	53
РОЗДІЛ 3. КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ	63
3.1. Інформаційний простір окупованих територій – арена боротьби за національну свідомість українців.....	63
3.2. Інформаційні чинники боротьби за окуповану свідомість	82
РОЗДІЛ 4. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ЯК ЧИННИК САМОІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ	93
РОЗДІЛ 5. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ	108

5.1. Механізми цілеспрямованого інформаційного впливу на інформаційний простір України	108
5.2. Специфіка проблем інформаційної безпеки в розвитку мережевого інформування	118
РОЗДІЛ 6. «КОЗАЦЬКИЙ ДИСКУРС» У НАЦІОНАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ З РФ	137
РОЗДІЛ 7. ПРОБЛЕМА ЗНАКОВИХ ПОСТАТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В КОНСОЛІДАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ.....	155
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ	198

ОГЛАВЛЕНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	16
РАЗДЕЛ 1. ИНФОРМАЦИОННАЯ ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОГО КОНСЕНСУСА И ВЛИЯНИЕ НА НЕЕ ЗАРУБЕЖНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ	21
1.1. Особенности формирования общественного консенсуса в информационном обществе	21
1.2. Составляющие формирования национального консенсуса в Украине в условиях русско-украинского противостояния.....	30
РАЗДЕЛ 2. ПРАВОВАЯ ОСНОВА ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ ..44	
2.1. Аннексия и оккупированные территории в контексте норм международного права	44
2.2. Евроинтеграционный вектор отечественного развития	53
РАЗДЕЛ 3. КОММУНИКАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ ..63	
3.1. Информационное пространство оккупированных территорий – арена борьбы за национальное сознание украинцев	63
3.2. Информационные факторы борьбы за оккупированное сознание.....	82
РАЗДЕЛ 4. СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ КАК ФАКТОР САМОИНТЕРПРЕТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО СООБЩЕСТВА	93
РАЗДЕЛ 5. ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РУССКО-УКРАИНСКОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ УКРАИНЫ	108

5.1. Механизмы целенаправленного информационного влияния на информационное пространство Украины.....	108
5.2. Специфика проблем информационной безопасности в развитии сетевого информирования.....	118
РАЗДЕЛ 6. «КАЗАЦКИЙ ДИСКУРС» В НАЦИОНАЛЬНОМ ИНФОРМАЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ УКРАИНЫ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ С РФ.....	137
РАЗДЕЛ 7. ПРОБЛЕМА ЗНАКОВЫХ ФИГУР НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В КОНСОЛИДАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА УКРАИНЫ.....	155
ВЫВОДЫ.....	187
СПИСОК БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ССЫЛОК.....	198

CONTENTS

INTRODUCTION	19
CHAPTER 1. INFORMATION BASIS OF NATIONAL CONSENSUS AND INFLUENCE OF FOREIGN INFORMATION INTERVENTION	21
1.1. Features of public consensus becoming in information society	21
1.2. Components of national consensus becoming in Ukraine in time of Russian – Ukrainian opposition	30
CHAPTER 2. LAW BASIS OF INTEGRATION PROCESSES	44
2.1. Annexation and the occupied territories within the context of rules of international law.....	44
2.2. Eurointegrational vector of Ukraine development	53
CHAPTER 3. COMMUNICATIVE FEATURES OF SOCIAL TRANSFORMATION IN REALITIES OF INFORMATION WAR	63
3.1. Information space of the occupied territories – arena of fighting for national consciousness of Ukrainians.....	63
3.2. Information factors of fighting for the occupied consciousness.....	82
CHAPTER 4. SOCIO-CULTURAL PROCESSES IN INFORMATION SPACE AS A FACTOR OF NATIONAL COMMUNITY’ SELF- INTERPRETATION	93
CHAPTER 5. MAIN TENDENCIES IN RUSSIAN-UKRAINIAN INFORMATION OPPOSITION IN THE NATIONAL INFORMATION SPACE OF UKRAINE	108
5.1. Mechanisms of aimed informational influence on information space of Ukraine	108
5.2. Specifics of information security issues in network informationing	118

CHAPTER 6. «COSSACK DISCOURSE» IN THE NATIONAL INFORMATION SPACE OF UKRAINE IN TIME OF INFORMATION OPPOSITION WITH RUSSIAN FEDERATION	137
CHAPTER 7. PROBLEM OF ICONIC FIGURES OF NATIONAL HISTORY AND CULTURE AND CONSOLIDATING PROCESSES OF THE INFORMATION SPACE OF UKRAINE	155
CONCLUSIONS.....	187
REFERENCES	198

ВСТУП

В умовах активізації глобалізаційних процесів на основі електронних інформаційних технологій сучасності проблема забезпечення подальшого розвитку націй і держав, важливого джерела вивільнення внутрішнього суспільного потенціалу, набуває особливого значення. Поряд із цим становлення інформаційного суспільства зумовлює формування якісно нових міждержавних, міжнаціональних відносин у широкому діапазоні взаємних впливів.

У процесі розвитку системи взаємовідносин нового, глобалізованого, суспільства в контексті відображення всього спектра інтересів націй і держав у міжнародних відносинах поряд із позитивними та нейтральними впливами на національну інформаційну сферу як основу національного розвитку чиниться також і негативний інформаційний вплив з метою ослаблення життєздатності суперника в міжнародному конкурентному середовищі. Негативні інформаційні впливи різко посилюються у разі застосування технологій інформаційної війни, спрямованих на ураження ментальної сфери, дезорганізацію національних механізмів консолідації суспільства, що стає об'єктом агресії, як це спостерігається в сучасному російсько-українському конфлікті.

Протидія негативним інформаційним впливам надзвичайно складна і потребує передусім, знову ж таки, суспільної консолідації, виховання патріотизму, віри в «національну мрію», спрямовану в майбутнє.

Треба додати, що процес національної консолідації передбачає продуктивне використання національної інформаційної основи, суверенних інформаційних ресурсів, у яких відобразились закономірності, особливості і сутність національного розвитку протягом минулих століть.

Тож у сучасних умовах необхідної для ефективного поступу консолідації суспільства в Україні можна досягти лише орієнтуючись на національну інформаційну традицію, на інформаційний ресурс розвитку, сформований усіма

попередніми поколіннями нашого народу. Національна інформаційна традиція має бути дороговказом і для освоєння напрацьованих глобалізованим світом спільних інформаційних ресурсів, інноваційних технологій в усіх сферах суспільного життя, і в процесі продукування нової інформації, необхідної для розвитку нації, держави, і вирішальною мірою – для ефективного використання всіх ресурсів, необхідних для національного поступу, рівноправного позиціонування на міжнародній арені.

Національні інформаційні ресурси є орієнтиром для еволюції нового інформаційного виробництва в Україні. Будучи важливою складовою інформаційної бази національного розвитку сьогодні, ці ресурси становлять основу національної консолідації. У зв'язку з цим набувають суттєвого значення як особливості організації власного виробництва і використання інформаційних ресурсів в інтересах національного розвитку, так і зовнішні чинники, пов'язані із впливами глобального інформаційного простору на національний інформаційний процес.

В інформаційному суспільстві трансформаційні процеси мають поступово підпорядковуватися свідомій організації розвитку. У зв'язку з цим сьогодні в Україні, як і в усіх інших країнах світу, актуалізується суспільна потреба в інноваційних розробках гуманітарних наук, підвищенні значення їх у розбудові нового суспільства. Саме гуманітарні інститути мають забезпечити наукове осмислення власної ідентичності, напрацювання системи національних інтересів та геополітичних пріоритетів, які лягають в основу української перспективи. Українська перспектива ґрунтується на тисячолітній історико-культурній, господарській та духовній традиціях. Ці розробки мають бути покладені в основу формування нової національної концепції розвитку, об'єднуючого начала, національного консенсусу в уявленнях про національний розвиток.

У сучасних умовах реалізація цих завдань передбачає освоєння соціальних і технологічних переваг постіндустріального суспільства, належність до якого сьогодні декларує більшість українців.

З огляду на зростаючі впливи глобалізаційних процесів на інформаційну сферу кожної нації, внутрішню консолідацію суспільства має забезпечувати уважне ставлення до збереження, розвитку й ефективного використання українських ментальних характеристик, а також організації функціонування суспільних інститутів, що передбачає сприяння відповідним процесам соціальної трансформації суспільства, виходячи з особливостей інформаційного етапу розвитку, особливостей організації трудової діяльності.

Національного консенсусу також потребують проблеми організації інформаційної безпеки в умовах розвитку міжнародних інформаційних процесів пост-індустріального суспільства.

У пропонованій читачеві колективній монографії зазначені питання розглядаються в контексті розв'язання проблеми досягнення національного консенсусу в Україні як чинника збереження і розвитку української нації і держави в умовах інформаційного суспільства.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях активизации процессов глобализации на основе электронных информационных технологий современности проблема обеспечения дальнейшего развития наций и государств, важного источника высвобождения внутреннего общественного потенциала, приобретает особое значение. Наряду с этим становление информационного общества предопределяет формирование качественно новых межгосударственных, межнациональных отношений в широком диапазоне взаимных влияний.

В процессе развития системы взаимоотношений нового, глобализованного, общества в контексте отражения всего спектра интересов наций и государств в международных отношениях наряду с позитивными и нейтральными влияниями на национальную информационную сферу как основу национального развития оказывается также и негативное информационное влияние с целью ослабления жизнеспособности соперника в международной конкурентной среде. Негативное информационное влияние резко усиливается в случае применения технологий информационной войны, направленных на поражение ментальной сферы, дезорганизацию национальных механизмов консолидации общества, которое становится объектом агрессии, как это наблюдается в современном русско-украинском конфликте.

Противодействие негативному информационному влиянию является чрезвычайно сложным и нуждается, прежде всего, опять же, в общественной консолидации, воспитании патриотизма, вере в «национальную мечту», устремленную в будущее. При этом процесс национальной консолидации предусматривает продуктивное использование национальной информационной основы, суверенных информационных ресурсов, в которых отразились закономерности, особенности и сущность национального развития в течение прошлых веков.

В современных условиях необходимой для эффективного развития консолидации общества в Украине можно достичь лишь ориентируясь на национальную

информационную традицию, на информационный ресурс развития, сформированный всеми предыдущими поколениями нашего народа. Национальная информационная традиция должна быть путеводной и для освоения наработанных глобализованным миром общих информационных ресурсов, инновационных технологий во всех сферах общественной жизни, и в процессе продуцирования новой информации, необходимой для развития нации, государства, и в значительной степени – для эффективного использования всех ресурсов, необходимых для национального развития, равноправного позиционирования на международной арене.

Национальные информационные ресурсы служат ориентиром для эволюции нового информационного производства в Украине. Будучи важной составляющей информационной базы национального развития сегодня, эти ресурсы одновременно являются основой национальной консолидации. В связи с этим приобретают существенное значение как особенности организации собственного производства и использования информационных ресурсов в интересах национального развития, так и внешние факторы, связанные с влиянием глобального информационного пространства на национальный информационный процесс.

В информационном обществе трансформационные процессы должны постепенно подчиняться сознательной организации развития. В связи с этим сегодня в Украине, как и во всех других странах мира, актуализируется общественная потребность в инновационных разработках гуманитарных наук, повышении значения их в развитии нового общества. Именно гуманитарные институты должны обеспечить научное осмысление собственной идентичности, наработку системы национальных интересов и геополитических приоритетов, которые лягутся в основу украинской перспективы. Украинская перспектива основывается на тысячелетней историко-культурной, хозяйственной и духовной традициях. Эти разработки должны быть положены в основу формирования новой национальной концепции развития, объединяющего начала, национального консенсуса в представлениях о национальном развитии.

В современных условиях реализация этих задач предусматривает освоение социальных и технологических преимуществ постиндустриального общества, принадлежность к которому сегодня декларирует большинство украинцев. Учитывая растущее влияние процессов глобализации на информационную сферу каждой нации, внутреннюю консолидацию общества должно обеспечивать внимательное отношение к сохранению, развитию и эффективному использованию украинских ментальных характеристик, а также организации функционирования обществен-

ных институтов, которое предусматривает содействие соответствующим процессам социальной трансформации общества, исходя из особенностей информационного этапа развития, особенностей организации трудовой деятельности.

В национальном консенсусе также нуждаются проблемы обеспечения информационной безопасности в условиях развития международных информационных процессов постиндустриального общества.

В предлагаемой читателю коллективной монографии эти вопросы рассматриваются в контексте разрешения проблемы достижения национального консенсуса в Украине как фактора сохранения и развития украинской нации и государства в условиях информационного общества.

INTRODUCTION

The problem of providing for nations and states' further development as important source of released interior society potential gains special importance in time of intensification of globalization processes based on electronic information technologies. At the same time becoming of information society to a certain extent determines formation of new states and nations relations within the wide range of mutual influences.

In the process of new globalized society interrelations and within the context of reflection of the whole range of nations and states' interests on international relations, not only positive and neutral influences on national information sphere, but negative informational influence aimed at making rival' viability weak take place in international competitive environment. Influences of negative information strongly increase in the case of implying information war technologies aimed at hurting of mental sphere, disorganization of national mechanisms of society consolidation, as it could be observed in today Russian and Ukrainian opposition.

Resistance to this process is extremely complex and presupposes society consolidation, patriotism, belief in «nation dream» addressed to future. Process of national consolidation is based on fruitful using of national information basis, sovereign information sources, which reflect specific features and essence of nation development held on last centuries.

It means that today level of nation consolidation required for effective development could be obtained only through leaning to nation information tradition, information resource shaped by all generations of our people. This tradition of national information sphere should regard as a signpost for further familiarization with common information resources and innovative technologies in all spheres of public life, which globalized world already developed, and for producing of new information essential for nation, state development and for effective using of all resources needed for national development, equal positioning in international community.

INTRODUCTION

National information resources are a kind of signpost for evolution of new information production in Ukraine. Today these resources are important component for information basis for national consolidation. Specificities of own production organization and using of information resources for national development as well as external factors connected with global information space influence on national information process gain special importance.

In information society transformation processes gradually have to subordinate to conscious organization of development. In Ukraine as well as in any other world country public need in humanitarian studies' innovative researches and its importance for new society becomes more and more actual. It is humanitarian institutes which have to provide identity comprehension, shaping system of national interests and geopolitical priorities as a basis for Ukrainian prospective. This prospective is built on historic and cultural, economic and spiritual tradition lasts for thousand years. Studies, mentioned above, have to compose a ground for new national concept of development, factor of unity, national consensus in ideas of national development.

Today realization of these tasks presupposes learning of social and technological advantages of post-industrial society in respect that the majority of Ukrainians declares belonging to it. Considering growing influences of globalization processes on information sphere of every nation preserving, development and effective using of Ukrainian mental characteristics and organization of social institutes activity have to provide society interior consolidation. It presupposes promotion of corresponding processes of society transformation on the assumption of characteristics of information stage of development and working activity organization.

Issues of society information security in time of international information processes of post-industrial society call for national consensus as well.

In proposed collective study mentioned problems are examined within the context of solving the problem of national consensus achieving as a factor of Ukrainian nation development in realities of information society.

ІНФОРМАЦІЙНА ОСНОВА НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ І ВПЛИВ НА НЕЇ ЗАРУБІЖНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ

1.1. Особливості формування суспільного консенсусу в інформаційному суспільстві

Досягнення консенсусу серед членів національної спільності може бути дієвим і сприяти її ефективному розвитку у разі дотримання основних умов еволюційного процесу на конкретному етапі життєдіяльності суспільства. Це поняття нерозривно пов'язане з уявленням про рівень культури на інформаційному етапі розвитку людства, за найвищого в його історії рівня перетворювальної діяльності. Сучасні дослідники практично одностайні в тому, що «нове століття буде епохою науки і знань, панування високих технологій, інноваційних економік і соціальних організацій, глобальної інформаційної єдності людства, рішучого утвердження моральних імперативів у політиці, ефективних інтеграційних процесів в економіці, культурі, політиці» [1]. Забезпечення виробництва усієї необхідної сукупності матеріальних і духовних цінностей для подальшої еволюції суспільства потребує такого рівня організації діяльності, який уможливить гармонізацію інтересів суб'єктів розвитку, узгодження регіональних, національних і загальноцивілізаційних інтересів.

У сучасних умовах забезпечення необхідного консенсусу розвитку має відповідати таким критеріям:

– усі види суспільної діяльності мають бути узгодженими із системою закономірностей певного етапу загальноцивілізаційного розвитку. Наочним прикладом протилежного, неузгодженості інтересів національних і загальносуспільних став гітлерівський фашизм з його короточасними

показниками зростання у творенні нацистської держави і неспроможністю конкурувати з творчим потенціалом багатонаціонального світу в міжнародних протистояннях. Про це ж свідчать усі недовговічні державні утворення на основі культу зверхності певної нації над іншими в умовах існування багатонаціональних держав і прискорення сучасних міграційних процесів;

– міжнародна узгодженість має якомога точніше відображати інтереси кожної окремої нації в загальноцивілізаційному розвитку, розвиваючи її в постійно оновлюваних умовах цього розвитку, і водночас своєрідність і унікальність кожної окремої нації має бути конструктивним аргументом у міжнародному поділі праці;

– трансформаційні процеси в національному вимірі мають здійснюватись разом з необхідним творенням нового знання, нових технологій, нового інформаційного ресурсу на основі використання і вдосконалення прогресивних національних традицій інфотворення, відповідних духовно-ціннісних настанов як орієнтирів суспільного розвитку і дотримання цим самим національної специфіки в умовах активізації глобалізаційних процесів.

На нинішньому, постіндустріальному, етапі цивілізаційного розвитку його рушійною силою стає суспільне протистояння відносин нового, інформаційного, суспільства, що формується на основі якісно нових виробничих технологій, із відносинами соціальної сфери індустріального суспільства, яке разом зі своїм способом виробництва поступово відходить в історію.

Продукування і використання інформаційного ресурсу в людській історії завжди було показником рівня суспільного розвитку. Характерною особливістю інформаційного суспільства порівняно з усіма попередніми організованими способами соціальної діяльності є створення для членів цього суспільства та їхніх соціальних структур найбільш повних можливостей доступу до наявних інформаційних ресурсів, їх розвитку і використання. У цьому суспільстві відбувається процес формування такої системи соціальних комунікацій, яка відповідає потребам подолання викликів сьогодення, несумірних з усіма раніше відомими в історії людства викликами. Еволюція системи соціальних комунікацій цього суспільства характеризується зростанням впливу горизонтальних інформаційних комунікацій при одночасному зменшенні впливу на соціальні структури, на окремих

індивідів традиційних вертикальних комунікацій, властивих суспільству індустріальному [2]. Цей процес особливо наочний на перехідному етапі до суспільства постіндустріального [3], оскільки останнє в усе більшій мірі починає вирізнятися характерними особливостями прояву своєї інформаційної сфери.

По-перше, процеси інформаційних обмінів на основі здобутків науково-технічного прогресу останніх десятиріч поступово звільняються від традиційних вертикальних механізмів контролю змістових характеристик затребуваної суспільством інформації (з урахуванням факторів географічних кордонів, адміністрування у сфері розподілу інформації, технічних та ідеологічних систем впливу на поширення інформації, освітнього процесу тощо). До того ж слід звернути увагу, що в цьому разі йдеться про вплив вертикальних органів управління інформаційним процесом тих традиційних соціальних структур, які характерні для індустріального суспільства. Вертикальні інформаційні обміни залишаються необхідними в нових якостях свого вираження як «системопідтримуючий, спрямований на суспільний розвиток, інформаційний механізм» [4] якісно нових соціальних структур інформаційного суспільства.

По-друге, якісна відмінність нових соціальних структур від подібних структур індустріального типу полягає у вищому рівні використання потенціалу потрібної для життєдіяльності інформації. Новий рівень інформаційних технологій, сформована на його основі організаційно-правова база доступу до використання інформації, до нового інфотворення, – все це сприяє підвищенню ефективності необхідної інформації в перетворювальній діяльності людини, мобілізації творчого потенціалу людей на вирішення всієї системи актуальних і перспективних завдань суспільного розвитку. До того ж уперше в історії людства формування соціальних інформаційних комунікацій стає не лише предметом цілеспрямованої діяльності координаційних центрів соціальних структур, а й можливістю безпосередньої творчості всіх зацікавлених членів суспільства.

По-третє, оптимізація управління інформаційною сферою, як глобальними інформаційними ресурсами, так і власним національним інформаційним ресурсом, сприяє ефективному використанню інтелектуальної, творчої діяльності, у якій вбачається основний вид трудової діяльності людини в майбутньому.

По-четверте, можливості інформаційних обмінів сучасного суспільства зумовлюють зростаючі змістові та інформаційно-психологічні впливи, у тому числі й небажані для індивіда, на свідомість і психічну сферу людини, загальний тиск сучасної інформаційної сфери на свідомість усіх людей. У зв'язку з цим виникає потреба підвищення освітнього і загальнокультурного рівня членів суспільства, зміцнення прогресивних національних духовно-ціннісних орієнтирів, опори на національну інформаційну традицію як дороговказ інноваційного поступу.

У цілому «суспільний розвиток є одночасно виявом і показником розвитку духовно-культурного, загальноцивілізаційного. Тому всі ознаки і критерії розвитку суспільства, передусім такі як економічний, політичний, державний, свідчать про рівень здобутків у сфері духовно-культурних цінностей, нагромаджених суспільством. А тому і сам суспільний прогрес можливий лише на надійній духовній, гуманістичній основі. Реалізація принципів справедливого, демократичного суспільного і державного устрою має опиратися на міцний фундамент справді гуманістичних цінностей духовної культури – на культуру свого народу, культури інших народів і культуру загальнолюдську» [5].

Вибудовування соціально-культурних відносин глобалізованого інформаційного суспільства, таким чином, потребує дотримання в оптимальному, достатньому для подальшого розвитку співвідношенні глобальної, заснованої на загальносуспільних здобутках, і національної, що розвивається на позитивному історичному досвіді, конкретної соціальної структури, тенденцій.

Слід підкреслити, що в суспільстві, заснованому на пріоритеті інформаційних процесів, дотримання вказаного співвідношення вже не може відбуватися стихійно, у сліпій залежності від різноманітних ситуативних чинників. Так було раніше, коли прогресивні тенденції розвитку протягом тривалого часу продиралися крізь негативні, в тому числі неонов'язкові, торуючи собі шлях у майбутнє за рахунок сукупного прояву сприятливих чинників. Теоретичне осмислення розвитку суспільних процесів має свої витоки, досягає певного рівня ще в індустріальному суспільстві. Але відповідно до специфіки розвитку інформаційних процесів, ролі наук, особливо гуманітарних, у цьому суспільстві вони мали обслуговуюче, дорадче значення в безпосередній перетворювальній діяльності.

В інформаційному суспільстві трансформаційні процеси поступово мають бути підпорядковані свідомій організації, що передбачає баланс інтересів суб'єктів розвитку, сприяє вивільненню їхнього творчого потенціалу та досягненню необхідного консенсусу при оптимізації соціальної структури суспільства. Незважаючи на недоброзичливе ставлення певної частини суспільства до ідеологічних орієнтирів, дискредитованих в умовах колишнього диктату правлячої КПРС, саме науково обґрунтована теорія є основою суспільного розвитку. Вона має враховувати загальноцивілізаційні закономірності й національну специфіку еволюції, економічні, політичні, культурні та інші особливості певного етапу розвитку і як загальносуспільний орієнтир об'єднувати націю, державу в уявленнях про перспективи і мету трансформаційних процесів.

Як зауважує з цього приводу О. Краснокутський, на національну ідеологію має покладатися «виконання в межах життєвого простору відповідного суспільного організму двох основних функцій: перша з них – це, ясна річ, відображення державно-політичного буття України, практичної діяльності зі створення і перетворення Української держави у систематизованій, теоретично обґрунтованій формі (у першу чергу, звичайно, у вигляді ідей і поглядів), а друга – це, безумовно, активний вплив на навкружну вітчизняну державнополітичну дійсність, національну державотворчу практику з метою створення якісно нової Української держави, як суверенної та незалежної, з одного боку, й демократичної, соціальної, правової – з іншого» [6].

Розвиток ідеології, як і будь-якого іншого виду суспільної діяльності, ґрунтується на відповідних напрацюваннях, що дають змогу визначення оптимальних варіантів формування певного знання. Вона «народжується в гущі народного життя, оформляється, розвивається і передається у сфері науки та освіти, але вона повинна запліднюватись найсучаснішими досягненнями в галузі природничих, технічних і, зрозуміло, суспільних наук» [7].

У зв'язку з цим на нинішньому етапі розвитку в Україні, як і в усіх інших країнах світу, актуалізується суспільна потреба в інноваційних розробках гуманітарних наук, підвищенні їх значення в розбудові нового суспільства. Саме від гуманітарних інститутів очікується забезпечення наукового «осмислення власної ідентичності, випрацювання системи національно-державних інтересів та геополітичних пріоритетів, що

покладаються в основу української перспективи. Українська перспектива... базується на тисячолітній історико-культурній і господарській традиції, спадщині українського народу, на тяглоті і перервності української державності» [8]. Ці розробки мають ставати засадами для формування нової національної концепції розвитку, об'єднуючого начала, бази національного консенсусу в уявленнях про національний розвиток. Підкреслюючи необхідність формування національної ідеї, Л. Кравчук зазначає, що «вона має народитися на основі корінних, стратегічних інтересів народу – економічних, міжнародних, соціальних» [9].

Результати здійснюваного гуманітарним сегментом української науки аналізу сучасних гуманітарних процесів, закономірностей і перспектив суспільного розвитку мають стати корисним матеріалом для інформаційної діяльності владних структур і громадських організацій, піднімаючи, таким чином, ефективність їхнього функціонування, сприяючи розвитку політичного процесу. Цей резерв процесу суспільної еволюції протягом останніх десятиріч перебуває поза увагою українських управлінських кіл, його значення для формування цивілізованої політичної діяльності явно недооцінене.

У сучасному політикумі в Україні прийнято поділяти політичні об'єднання на просто «партії» і «партії ідеологічні». До останніх сьогодні умовно відносять свободівців, «Самопоміч» та деякі інші. Реалізація намірів творення неідеологічних партій частково ґрунтується на політичній неосвіченості, частіше прикриває політичний бізнес-проект олігархічних кланів, відображаючи їхні інтереси, в чому, власне, і приховується реальний зміст відповідної ідеології.

Результати таких ідеологічних вправ вичерпно характеризують дослідники: «Нинішній стан ідеології державотворення сучасної незалежної України характеризується: а) відсутністю чітко вираженої спрямованості розвитку суспільства; б) внутрішньою суперечливістю, роздвоєнням (існуванням когнітивного державотворчо-ідеологічного дисонансу); в) клаптиковістю й різновекторністю ідеологій державотворення провідних соціальних прошарків і груп українського суспільства, або ж фрагментарністю державотворчо-ідеологічного поля й різноплановістю його напрямів; г) зростанням соціального песимізму; д) існуванням синдрому дива» [10]. Ці результати спричиняють постійний політичний і, відповідно, весь інший безлад у суспільному житті.

Минули роки з того часу, коли перший Президент суверенної української держави Л. Кравчук з тривогою говорив про те, що протягом 20-річної своєї незалежної історії Україна не змогла сформувати власну загальнонаціональну ідеологію [11].

Ця болюча проблема з усіма її негативними суспільними наслідками не втратила своєї актуальності й досі. І сьогодні ми бачимо, що «є люди, які абсолютно випадково прийшли в політику. Вони не готові – ні теоретично, ні практично, ні духовно, ні ментально. Для них ця країна не являє собою чогось рідного, близького. Для них Україна і не мати, і не батько, не земля, без якої жити неможливо. Для них, на превеликий жаль, це місце, де можна заробити великі гроші. І звичайно ж, у таких умовах не можна говорити про створення єдиної нації, народу, який готовий постраждати, якщо потрібно, заради незалежності. Політики цих людей розділяють, а потім на цьому живуть, мають владу, багатіють» [12].

Відсутність фактичної заінтересованості творців політичних проєктів в Україні у формуванні спрямованої в майбутнє української мрії, за аналогією, скажімо, з американською, з ідеалами демократичного розвитку країн Заходу, тимчасово приносить суттєві економічні вигоди спонсорам цих проєктів, проте разом із цим веде до зубожіння й розрухи в країні, загострює внутрішньосуспільні протистояння, робить українську державу ненадійним партнером у міжнародних відносинах, про що свідчить і зволікання з наданням українцям безвізового режиму з ЄС, і нерегульованість певних проблем із країнами-сусідами тощо.

Егоїстична і недалекоглядна поведінка спонсорів політичної діяльності в Україні, які реалізують свої економічні і політичні інтереси через контрольовані ними ЗМІ та видавничу діяльність у процесі виконання політичних проєктів, не сприяє консолідації суспільства. У той же час суспільний консенсус, вироблення загальноукраїнської суспільної платформи єдності набуває особливого значення як національний орієнтир розвитку у зв'язку з посиленням впливів на Україну глобального інформаційного простору з усіма їх позитивними і негативними складовими.

Внутрішні суперечності в суспільстві стали особливо небезпечними у період гострого інформаційного російсько-українського протистояння і затяжної антитерористичної операції на частині території Донецької та Луганської областей. В умовах розвитку інформаційного суспільства

саме інформаційна складова в протистоянні набуває особливого значення. Стрімке вдосконалення технологій робить це інформаційне протистояння, а точніше – інформаційну війну, багатаспектною у змістовому сенсі, багатоканальною в технологічному, багаторівневою в орієнтації на свідомість різних категорій населення атакованих територій. У такій ситуації атаковане зовні суспільство може протистояти успішно, тільки якщо опиратиметься на ефективну інформаційну основу, зрозумілу й прийнятну для всіх прошарків суспільства. Проте сьогодні ми маємо в ідеологічній сфері «певну кволість, розпорошеність у просторі і часі, безсистемність, відсутність у ній чіткого ядра, “мозкового центру”, специфічної національної “фабрики державотворчої думки”, що має яскраві українські обличчя, де б відбувалась генерація й провадження даної ідеологічної діяльності... Очевидним є те, що ідеологічно-державотворча діяльність у країні, як правило, не випереджала час, а його наздоганяла» [13].

Таким чином, вона не виконує досі своєї мобілізаційно-орієнтувальної функції, що викликає особливу стурбованість в умовах інформаційної війни в сучасному постіндустріальному суспільстві.

Нинішня ситуація потребує негайного застосування ефективних заходів. Передусім, комплексній інформаційній агресії має протистояти вітчизняна комплексна інформаційна система, здатна оперативно реагувати на всі аспекти негативних інформаційних впливів. І першим кроком інформаційної консолідації суспільства має стати упорядкування інформаційної діяльності в національному вимірі, ефективна координація її на державному рівні, формування національного інформаційного комплексу.

В умовах інформаційної війни лише така координація дає змогу оперативно реагувати на інформаційні диверсії, передбачати майбутні інформаційні загрози для національного інформаційного простору, знаходити шляхи їх нейтралізації, забезпечувати достовірною інформацією громадян власної країни, у тому числі й тих, які сьогодні перебувають під чужими інформаційними впливами, а також інформувати про ситуацію в країні міжнародну спільноту, громадську думку за кордоном. Удосконалення структури національного інформаційного комплексу сприятиме організаційно у чинному правовому полі зменшенню внутрішньосуспільних протистоянь в інформаційній сфері, що особливо важливо в умовах інформаційної війни.

Вітчизняний інформаційний комплекс має стати, таким чином, мережею соціальних структур, що координують свою діяльність в національних інтересах, мережею, забезпеченою засобами для виробництва, комплектування, обробки та зберігання інформації, організації заходів інформаційної безпеки з метою ефективного використання наявних у розпорядженні суспільства інформаційних ресурсів для протистояння інформаційній агресії.

В умовах активізації глобальних процесів у сучасному світі «сама загальнонаціональний соціальний інформаційний комплекс має стати запорукою нейтралізації сучасних інформаційних загроз і використання позитивних факторів розвитку інформатизації» [14]. Ефективна робота цієї системи на загальнодержавному рівні може забезпечити як конструктивні інформаційні обміни України на міжнародній арені, так і розвиток національної інформаційної бази за умови мобілізації вітчизняних ресурсів і можливостей, що є важливою запорукою прогресу суспільства. Адже, як показує міжнародна і внутрішньодержавна практика сучасності, з активізацією інформаційних процесів у суспільстві актуалізується потреба посилення впливу держави на ці процеси. Такі координаційні впливи збігаються з основними завданнями, які має вирішувати сучасний інформаційний комплекс [15].

Другою умовою забезпечення національного консенсусу в сучасному українському суспільстві під час російсько-українського протистояння є прискорене формування нової національної концепції розвитку, об'єднуючого начала, бази національного консенсусу в уявленнях про національний розвиток. Недостатня увага українського політикуму до розвитку національної ідеології спричинила серйозні проблеми в процесі консолідації українського суспільства, особливо потрібної в умовах інформаційної війни.

Державницька ідеологія, на необхідності якої наголошує Л. Кравчук, має стати не лише об'єднуючим і мобілізуючим началом для українського народу. Вона має стати ефективним інструментом оперативного реагування на негативні інформаційні впливи з-за кордону, переконливим аргументом справедливої позиції нашої держави для населення Російської Федерації.

Значення державницької ідеології в Україні, однак, не обмежується нелегкими випробуваннями нинішнього періоду. Вона має торувати нації, державі шлях у майбутнє, сприяти достойному утвердженню України в новому, інформаційному, суспільстві.

Нині Україна також має вирішувати всі проблеми, пов'язані з позиціонуванням у глобальному інформаційному просторі, за відсутності внутрішньої єдності й загально визнаних ідейних основ свого розвитку. І суб'єкти глобальної інформаційної діяльності, внутрішньо організовані, такі, що покладають в основу діяльності чітко виражені ідейно-концептуальні засади свого розвитку, знову мають відчутні переваги в організаційно-практичному плані. І об'єктивні умови розвитку, під загрозою втрати позицій у міжнародному інформаційному співробітництві, вимагають від України вже сьогодні конкретних дій щодо задоволення попиту в процесі інформаційних обмінів на технологічному рівні, продиктованому цим попитом, і з забезпеченням необхідної якості відповідної продукції.

Завдання національного розвитку до цього вимагають активізації такої діяльності з максимально можливим використанням вітчизняної інформаційної основи.

І хоча реалії сьогодення потребують активної участі України в міжнародних інформаційних обмінах, для нашої країни мобілізація відповідних зусиль ускладнюється через відсутність системотворної, визначеної в основних своїх параметрах, і головне, загально визнаної сучасної національної ідеології. За її відсутності некоординована ні в який спосіб з ідеологічної точки зору зовнішньоінформаційна діяльність характеризується різновекторністю інтересів окремих соціальних структур суспільства, є певною мірою суперечливою і вразливою для зовнішніх впливів. Тому використання національного інформаційного ресурсу, і, що найважливіше, його суверенної частини – основи національного інформаційного розвитку – стає недостатнім.

1.2. Складові формування національного консенсусу в Україні в умовах російсько-українського протистояння

На прикладі всіх демократій світу можна стверджувати, що нації, держави успішно розвиваються на основі узгодженого напрямку, підтримуваного більшістю громадян. У концентрованому вигляді ця перспектива виступає у формуванні сучасних уявлень про «сприйняття глибинної сутності свого народу, яка виражає його духовну першооснову, мету, сенс

та фундаментальні принципи існування, що пронизують усе національне буття та зумовлюють суспільний розвиток. Її характер визначається менталітетом народу, рівнем розвитку його духовної та матеріальної культури, статусом на міжнародній арені, завданням конкретної історичної епохи» [16].

На думку дослідників, «національна ідея складається з багатьох взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів: 1) національної ідентичності; 2) національного покликання; 3) національного ідеалу; 4) національних інтересів; 5) національних цінностей та пріоритетів; 6) механізмів реалізації національних інтересів (національної держави, національної стратегії, національної безпеки)» [17].

Ефективний розвиток суспільства неможливий, якщо його розділяють, розривають різні, а тим більше – протилежні, ідеологічні настанови. В усіх демократіях світу з багатопартійною системою партійна ідеологія зводиться до вибору конкретних напрямів і способів досягнення загальноновизнаної мети, що допомагає громадянам здійснити вибір конкретних рішень для суспільного поступу, не руйнуючи основоположних принципів суспільної злагоди.

Сьогодні вже можна стверджувати, що в дуже нелегких випробуваннях більшість українського народу з напрямом свого розвитку визначилась, обравши євроінтеграцію. Поза сумнівом, цей напрям є важливим орієнтиром також і для значної частини українців, які перебувають в анексованому Криму та на окупованих територіях Донбасу.

Досвід формування сучасних загальносуспільних орієнтирів в Україні своїм значенням виходить за національні рамки, оскільки він підтверджує вірність наявної загальноцивілізаційної тенденції революційних змін суспільства на основі інформатизації, якісно нових технологій розвитку в умовах значної за розмірами європейської держави, багатонаціональної за своїм складом, із регіональними відмінностями у світоглядній сфері, у способі життя, держави, яка протягом семи десятиріч була складовою однієї з наддержав ХХ ст. з докорінно протилежною ідеологією та повністю протилежним ринковим принципам господарювання країн Заходу способом існування. Разом з тим, отримуючи зарубіжні імпульси, національний досвід має набувати необхідної йому для продуктивного національного розвитку специфіки.

Інформаційне суспільство обов'язково формує також якісно новий світогляд. Е. Тоффлер називає його «глибоко місцевим і водночас глобальним». Вчений зауважує: «Всюди ми знаходимо нове зосередження уваги на «спільноті» та «сусідстві», на локальній політиці та локальних зв'язках, і це в той самий час, коли велика кількість людей, – часто тих самих, які найбільш місцево орієнтовані, – цікавиться глобальними питаннями...» [18].

Крім того, та обставина, що Україна стала, фактично, полігоном екстремального впровадження технологій становлення нового, інформаційного, суспільства на території зіткнення цивілізаційних інтересів, спричиняє нерівномірний розвиток різних сфер суспільного життя і створює певні проблеми зростання. Адже в національному вимірі суспільство не завжди встигає рівномірно асимілювати нові впливи. Це не узгоджується зі стислими строками соціальних перетворень, потребою технологічної модернізації суспільного життя за єдиними принципами і не в повній мірі сьогодні відповідає формуванню нових загальнонаціональних інтересів, гальмує процес досягнення національного консенсусу, важливість якого в умовах глобальних викликів і протистоянь зростає. Водночас належить зазначити, що, попри всю суперечливість реагування українського суспільства на інноваційні технології, в цілому цей процес забезпечує помітний суспільний прогрес.

Аналізуючи зміст нинішнього російсько-українського протистояння, дослідники насамперед звертають увагу на факти порушення державного суверенітету України, норм міжнародного права Російською Федерацією, спочатку в Криму, пізніше – на Донбасі. Проте менше уваги приділяється причинам розходження шляхів розвитку двох сусідніх народів, які вплинули на прийняті керівництвом РФ рішення. І які вплинули б на відносини двох країн, можливо, дещо пізніше, в цивілізованій, менш гострій формі, можливо, без використання зброї, але відповідно до прояву закономірностей суспільного розвитку і зростаючого значення впливу суперечностей, пов'язаних із різними темпами входження обох держав у суспільні взаємовідносини інформаційного етапу розвитку.

Одним із суттєвих результатів за цих умов стало поступове зменшення значення, а потім і втрата значущості характерних для індустріального суспільства вертикальних зв'язків між колишнім союзним центром і колишніми союзними республіками.

Інший результат пов'язаний з розвитком поряд із вертикальними загальноукраїнськими внутрішньосупільних горизонтальних зв'язків у процесі становлення українського національного інформаційного простору. Зменшення, а потім, під час проведення АТО, фактична ліквідація нашої традиційної інформаційної залежності від Москви підштовхнула введення в суспільний обіг інформаційного ресурсу, пов'язаного із утвердженням національної самосвідомості, формулюванням, хоча й неузгоджених між собою, але власних, національних орієнтирів розвитку.

Паралельний процес зростаючого інформаційного впливу, насамперед, через дуже популярний на етапі ринкової перебудови економіки спільний бізнес, політичні, культурні зв'язки із Заходом, спричинений кризою вітчизняної економіки виїзд на заробітки значної частини активного населення України до євроспільноти, ознайомлення там із технологічними, економічними можливостями розвитку сприяли посиленню суспільного інтересу до західної моделі розвитку. Це стало несподіваним для Росії, зосередженої на подоланні власних кризових проблем, і було негативно сприйняте її керівництвом та орієнтованою ним громадською думкою.

У зв'язку з цим видається повністю правим у своїх твердженнях, озвучених в інтерв'ю Є. Кисельову в популярній програмі «Большое интервью», економічний радник трьох президентів України О. Пасхавер, який на підставі досліджень сучасних тенденцій у макроекономіці робить висновки про сьогоденний різновекторний розвиток України і Росії, про те, що ми «... вибираємо спосіб життя, долю і це потребує консолідації нації ... якщо вибираємо долю – це є болісним для Росії», адже в такому разі «вихід України із її сфери означає крах імперії» [19].

До цього треба додати, що західний вплив водночас помітно позначився і на суспільних процесах Російської Федерації. Однак цей вплив був непропорційно меншим на чисельніше, структурно дуже неоднорідне російське суспільство з економікою, що за своєю організацією, технологіями, особливо у видобувних галузях, перебувала на етапі індустріального розвитку.

Слід також зазначити, що стрімкий розвиток технологій нового, інформаційного, суспільства на Заході узгоджувався з особливостями саме західного способу життя і своєю новою економікою агітував саме за нього. Особливо помітним фактором, що відштовхнув багатьох українців у всіх регіонах держави від традиційно позитивного ставлення до Росії, став

постійно жевріючий конфлікт на Донбасі, який обертається похоронками, інвалідністю, психологічним травмами для українських громадян, фактичною знедоленістю переселенців із зони АТО, а також використовується для мотивування наявних у країні економічних негараздів.

Таким чином, сукупність внутрішньосупільних і міжнародних факторів понад двадцять років агітувала за зміни глобалізаційних орієнтирів, що й зумовило наявні сьогодні, за свідченням соціологів, результати. Так, з 19 по 31 травня 2016 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів всеукраїнське опитування громадської думки щодо геополітичної орієнтації жителів України, яке показало, що більшість населення підтримує вступ України до ЄС. Крім того, за даними цього опитування, якби референдум з питання, чи вступати Україні до Європейського Союзу, проводився у травні 2016 р., 49% жителів України проголосували б за вступ України до ЄС, 26% – проти, решта 24% – не визначилися, або не брали би участі у голосуванні.

А ось ідея вступу України до Митного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном не має великої підтримки серед жителів України: якби референдум з цього питання проводився у травні 2016 р., за вступ України до Митного союзу проголосували б 16% жителів України, проти вступу до Митного союзу – 57%, і 27% – не визначилися, або не стали би брати участі в такому референдумі [20].

У межах статистичної похибки подібним був результат опитування в 2015 р. Тоді 51% українців підтримували вступ України до ЄС, а за інтеграцію до Євразійського економічного союзу Росії, Білорусі та Казахстану виступали 17% респондентів. Природно, що найбільше прихильників вступу до ЄС живе на заході та в центрі країни.

На підконтрольній Україні території Донбасу кількість тих, хто підтримує європейську, євразійську інтеграцію та не визначився з відповіддю, приблизно однакова. Такі цифри підтверджують зростаючу динаміку євроорієнтації у свідомості українців. Адже опитування, проведене в грудні 2012 р., зафіксувало, що за вступ до Євросоюзу проголосували б 42% населення, за вступ до Митного союзу – 32%, а 10,5% респондентів заявили, що Україна не повинна приєднуватися до жодної з цих організацій. Не визначилися з відповіддю тоді 15% опитаних [21]. Таким чином, можна стверджувати, що в Україні сформувалася

основоположна складова національного консенсусу, яка визначає перспективу суспільного розвитку та узгоджена із закономірностями загальноцивілізаційної еволюції і трансформаційними процесами інформаційного суспільства. Ця складова національного консенсусу має серйозні підстави для реалізації, оскільки вперше за час існування незалежної української держави сприяє об'єднанню суспільства заради національної перспективи.

Натомість Росія не змогла вчасно пристосувати революційні можливості інформаційного суспільства до своїх орієнтирів розвитку. Якщо можна говорити про наявність таких орієнтирів у минулі два десятиліття. Ідеться про ідеологічні й технологічні фактори. В умовах недостатнього, з огляду на особливості глобалізаційних процесів у світі, технологічного переозброєння суспільства Росія тривалий час ігнорувала і необхідність вироблення нової ідеології, прийнятної як для розвитку власного суспільства, так і для тих сусідніх країн, які були пов'язані з нею усім комплексом суспільних відносин.

Красномовно цей стратегічний прорахунок демонстрували навіть вищі посадові особи – реформатори російської постсоціалістичної держави. Вони вважали, що ринок і гроші замінять ідеологію. Так, колишній міністр закордонних справ Росії А. Козирев, згадуючи пострадянську ситуацію, сказав: «Ось ми все думали-думали в 1992 році, що нам робити, яку ідеологію придумати, а потім вирішили, що будь-яка ідеологія веде до диктатури, тому не буде ніякої ідеології, місце ідеології займуть гроші» [22]. Коментуючи цей виступ А. Козирева, відомий політолог С. Кургінян справедливо зауважив, що «коли місце ідеології посідають гроші, то виходить класична формула формування кримінальної держави» [23]. Згодом практика державного розвитку Росії підтвердила цей прогноз.

Росія не надавала істотного значення ролі нових інформаційних технологій як ефективному інструменту суспільного впливу, сподіваючись на нафтогазову монополію як переконливий аргумент для утвердження своїх інтересів у Євразії. У сфері інформаційних комунікацій вона спиралась на роботу традиційних ЗМІ, що з розвитком Інтернету, технологій горизонтальних інформаційних обмінів поступово втрачали провідне значення у впливі на суспільну думку. І лише фактично програні інформаційні кампанії під час чеченських і грузинських воєн підштовхнули Росію до освоєння сучасних інформаційних технологій як інструменту

реалізації зовнішньополітичних цілей, у тому числі й спроби відновлення інформаційного впливу на Україну. Проте надолужити допущене відставання в умовах прискорення розвитку суспільних процесів вже було проблематично. Суверенна Україна, застосовуючи хоч і не найпередовіші інформаційні технології, встигла вибудувати свій інформаційний простір, відмінний від російського, і ця незвична для Росії відмінність стала протиріччям, що поступово набувало характеристик інформаційного протистояння, яке згодом переросло в інформаційну війну.

Вихід України з-під традиційної вертикальної інформаційної залежності, з-під ідеологічного контролю Росії накладається на економічні, політичні та інші проблеми, характерні для завершального етапу суспільства індустріального. Це в сукупності посилювало поляризацію сил і завершилось проявом багатоаспектного міждержавного конфлікту, який у сучасних умовах знайшов своє відображення в інформаційній війні, найбільш радикальних і ефективних діях в міждержавних відносинах країн-сусідів на інформаційному етапі суспільного розвитку [24].

Слід зауважити, що тенденції формування власного напрямку розвитку в Україні схожі з відповідними тенденціями розвитку багатьох інших країн світу. І хоча Україна протягом десятиліть свого становлення як суверенної держави зазнала і зазнає величезних труднощів, вона все ж таки, хоч і повільно, мобілізує ресурси суспільної трансформації.

У контексті реагування на прояви зовнішньої інформаційної агресії в українському інформаційному просторі відбуваються процеси, пов'язані з утвердженням загальносуспільного консенсусу, спільного усвідомлення більшістю членів суспільства необхідності національного розвитку задля збереження національної самоідентифікації в умовах поживлення світових глобалізаційних перетворень. В Україні зазначені процеси відбуваються з використанням національної інформаційної основи на тлі удосконалення системи необхідних комунікацій. Сьогодні, власне, приводяться до єдиного знаменника «розмаїття соціальних структур, різниця в темпах розвитку, політичних прагненнях» [25]. До цього слід додати, що, як і передбачалося в дослідженнях минулого століття, на новому рівні суспільного розвитку «формування нації, етносу – це дуже складний динамічний процес... подібно до генетичного різноманіття, різноманіття національне – це захист популяції HOMO SAPIENS від випадкових мінливостей долі» [26].

В умовах посилення негативних інформаційних впливів істотним є визначення меж національного інформаційного простору, можливостей вдосконалення засобів скоординованого впливу соціальних структур українського суспільства на механізми підтримки його функціонування, розвитку і організацію безпеки. Е. Тоффлер передбачав вплив нових інформаційних технологій на розвиток інформаційної сфери, коли для локального користувача «нові засоби масової комунікації збільшили кількість інформації і відеоматеріалів здалеку. Під впливом цих змін місцеві інтереси відступали. Національна свідомість прокидалася» [27]. Тож патріотичним обов'язком держави, її інформаційних структур і, відповідно, політичних партій має бути зосередження суспільної уваги на особливостях сучасної національної трансформації в її внутрішньосуспільному і зовнішньому проявах.

Роз'яснюючи стратегію національної еволюції сучасної України, національні політологи мають акцентувати увагу, з одного боку, на тому, що «культура, так само, як і генетична пам'ять, – це «банк даних» досвіду людства. Зникнення будь-якого елемента культури, як і зникнення будь-якого виду, вже ніколи не відновне» [28]. Ця теза особливо важлива в умовах інформаційної війни для організації необхідної роз'яснювальної роботи на анексованих і окупованих територіях.

З іншого боку, навіть у періоди найважчих випробувань має забезпечуватись безперервність національного розвитку. Процес інформатизації в глобалізованому суспільстві пов'язаний з певним колом обов'язкових факторів.

По-перше, нація, держава має вносити свою частку в загальноцивілізаційну інформаційну основу сучасного розвитку. Ідеться насамперед про науковий і технологічний внесок у розвиток цивілізації. Для цього потрібні конкурентоспроможні механізми творення нової і використання наявної інформації, розвинута система підготовки відповідних спеціалістів, удосконалення різноманітних форм залучення творчого потенціалу українських громадян до процесу розвитку технологій інформаційного суспільства.

По-друге, Україна має навчитись використовувати всі позитиви глобалізації для власного прискореного розвитку.

По-третє, враховуючи процеси глобалізації, уже сьогодні можна чіткіше визначити основні напрями можливої спеціалізації в міжнародному

розподілі праці, налагоджувати механізми ефективного використання культурних надбань, традицій минулих поколінь, ментальних характеристик у розв'язанні актуальних проблем сьогодення.

По-четверте, використовуючи наявні можливості нації і держави, відповідний міжнародний досвід, потрібно виробити ефективну систему заходів інформаційної безпеки, нейтралізації проявів інформаційної агресії, як негативної особливості розвитку інформаційного суспільства [29].

Крім того, дуже важливо, щоб в оновленому суспільстві формувалася світогляд, який об'єднуватиме членів цього суспільства на ґрунті нових інтересів розвитку і національних орієнтирів у трансформаційних процесах. Відповідна інформаційна політика має забезпечувати додержання балансу інтересів особи, суспільства, держави. У правовому полі цей процес належить визначити як «сукупність національних інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури, що дає змогу на основі єдиних принципів і загальних правил забезпечувати інформаційну взаємодію громадян, суспільства, держави з їхнім рівним правом доступу до відкритих інформаційних ресурсів та максимально повне задоволення інформаційних потреб суб'єктів держави на всій її території з додержанням балансу інтересів на входження у світовий інформаційний простір та забезпечення інформаційної безпеки відповідно до Конституції України та міжнародних правових норм» [30].

Об'єктом особливої боротьби в російсько-українському інформаційному протистоянні стала ментальна сфера жителів різних регіонів України. При цьому враховуються як унікальні регіональні відмінності української ментальності щодо світосприймання і фіксації його у створюваній інформації, так і вразливість цієї сфери впливу і можливість незворотної втрати її в умовах протистояння, що загрожує втратою національної самоідентифікації. Унікальність ментальних характеристик людей формується на основі великого числа компонентів, серед яких найбільше значення сьогодні мають:

- особливості життєвої позиції, специфіка реагування на виклики середовища, у якому існує певна нація;
- усвідомлення своєї відмінності від представників інших національностей, належність до системи національних ідеалів;
- специфічний, властивий певній нації, темперамент;
- використання національних традицій інфотворчості;

– виражальні особливості рідної мови тощо [31].

Збереження ментальних характеристик народу є гарантом національного збереження і розвитку в умовах посилення глобальних процесів, цінним ресурсом у загальноцивілізаційному вимірі, оскільки свідчить про здатність примножувати багатоваріантність у реагуванні на виклики сучасності. У зв'язку з постійним ускладненням проблем, з якими стикається цивілізація, саме багатоваріантність реагування є запорукою подальшого розвитку. Ментальні характеристики представників кожної з націй прямо пов'язані з особливостями їхнього творчого потенціалу. У свою чергу, вивільнення цього потенціалу завдяки розвитку електронних інформаційних технологій, впровадження інформатизації зумовлюють зростання в трудовій діяльності творчого сегмента.

Ментальний вектор інформаційної війни є одним із найнебезпечніших. І тому в протистоянні спробам агресивного втручання в ментальний світ українцям необхідно виробити відповідну позитивну інформацію для заміщення негативних інформаційних впливів.

У роз'ясненнях західних орієнтирів розвитку видається за доцільне враховувати відзначені вітчизняними дослідниками такі ментальні особливості наших співвітчизників, як терплячість і витривалість, працелюбність, прагнення до спокійної, незалежної, сповненої життєвої філософії праці [32]. Заслугове на увагу думка видатного українського філософа Григорія Сковороди про необхідність врахування природної схильності людини до певного виду діяльності, визначення для неї генетично найбільш оптимальної, «сродної» праці, у якій вона є найбільш продуктивною і від якої отримує найбільше задоволення [33]. Такі особливості ментальних орієнтацій українців мають враховуватись у міжнародному поділі праці.

Міжнародному співробітництву, міжнародним інформаційним обмінам може сприяти природна українська толерантність до інших народів та культур [34], близькість до ідейної основи життя Заходу і в той самий час сприймання цих ідей і фактів життя «через призму свого усталеного світобачення» [35].

Інформаційним вкиданням в національний та глобальний інформаційний простір матеріалів з твердженнями про нібито нездатність українців до управління суспільством доцільно протиставити факти прогресивної еволюції української держави, що свідчать про такі характерні для українців

якості, як здатність за найнесприятливіших умов знаходити різноманітні індивідуальні й громадські форми раціонального господарювання [36].

Ще одну дуже важливу рису ментальності наших співвітчизників відзначив П. Чубинський. Це – глибока повага до приватної власності, приватного життя, розвинена ідея міцної особистості українських селян, що, за його твердженням, «пронизує їхнє господарство та сімейний лад» [37]. М. Драгоманов, аналізуючи ментальний потенціал українців ХІХ ст., доводив невідповідність їхнім ментальним потребам класичної держави в уявленні його сучасників. Він стверджував, що ці люди «переросли державні спілки й прямують волею й неволею до якихось інших» [38]. І сьогодні під впливом удосконалення інформаційної і соціальної структури суспільства відбувається пошук нової суспільної організації інформаційної доби, в ментальних проявах передбачуваної українцями.

Таким чином, для визначення оптимальної участі України в міжнародному поділі праці в умовах інформаційного періоду розвитку суспільства практичне використання національного ментального потенціалу потребує, по-перше, об'єктивного вивчення відповідних національних особливостей і, по-друге, організації технологічних процесів інформаційного виробництва з урахуванням цих характеристик.

Глобальні процеси сучасності усе відчутніше виявляються в усіх регіонах світу, вони стали вже незворотним, обов'язковим фактором суспільного життя. І можна стверджувати, що перспективи сучасного національного розвитку України суттєвою мірою пов'язані з використанням усієї сукупності наявних ресурсів, у тому числі й соціально-психологічних, з вивченням і ефективним використанням ментальних особливостей українців у міжнародному поділі праці, міжнародному інформаційному виробництві, що також сприятиме зміцненню національної злагоди.

Важливою складовою налагодження національного консенсусу в умовах становлення інформаційного суспільства має бути розбудова такої внутрішньосуспільної організації, яка мінімізуватиме спротив структурній трансформації соціальної сфери. Характерне для інформаційного суспільства стрімке зростання питомої ваги творчої праці, вдосконалення інформатизації в усіх видах суспільної діяльності, міжнародна і внутрішньосуспільна спеціалізація в напрямках діяльності, формування в горизонтальному вимірі так званих віртуальних спільностей за інтересами (спільностей,

членів яких об'єднують стійкі інформаційні обміни на основі використання мережевих технологій), – усе це фактори, недооцінка яких створюватиме напруженість і конфліктні ситуації в суспільстві [39].

«Фактор ментальних особливостей в інформаційному суспільстві набуває зростаючого прикладного значення у зв'язку:

– зі зростаючою інтенсивністю інформаційних обмінів між націями і державами, між різними соціальними структурами на внутрішньодержавному рівні, необхідністю збереження і розвитку унікальних ментальних традицій в інтересах подальшої суспільної еволюції;

– з організацією спільного виробництва (спільних підприємств, у т. ч. із зарубіжною участю, міжнародної економічної кооперації, ТНК), спільної діяльності (наукової, освітньої, у сфері екології тощо) різних за ментальними ознаками об'єднань людей, з урахуванням ментальних характеристик ділових партнерів;

– з інтенсифікацією сучасних ринкових обмінів; з удосконаленням процесу міжнародної організації праці;

– з розвитком суспільствознавчих наук, наукового осмислення нової суспільної організації;

– зі зростанням суспільної уваги до введення в загальносуспільний обіг національних інформаційних ресурсів, що є культурним надбанням попередніх поколінь нашої цивілізації;

– з нейтралізацією рецидивів інформаційних воєн та міжнародного інформаційного тероризму» [40].

Слід зазначити, що толерантність, взаєморозуміння у міжнаціональних відносинах особливо важливі в сучасному інформаційному виробництві. Це пояснюється насамперед тим, що у звичайному технологічному процесі будь-якої діяльності людини продукування нової інформації, як правило, випереджає усю іншу діяльність, оскільки будь-яка осмислена праця має здійснюватись на підготовленому інформаційному базисі. Випереджаюче виробництво нової інформації, таким чином, значною мірою належить до сфери невідомого, дискусійного, неповністю підтвердженого суспільною практикою. Крім того, зростає значення впливів на цей процес різних ментальних факторів, дискусій на ґрунті цих впливів, і за умови грамотної організації цих процесів оригінальність ментальних підходів до вирішення складних проблем сучасності може стати ефективним резервом інновацій-

ного розвитку, а також дієвою платформою для утвердження взаєморозуміння і толерантності в суспільстві.

Зміцнення національного консенсусу в суспільстві багато в чому залежить від усвідомленням об'єктивної необхідності протистояння зовнішній інформаційній агресії. Аналіз особливостей розвитку сучасних інформаційних небезпек для України [41] дає підстави для висновків про те, що бойові інформаційні впливи [42] здійснюються найбільш успішно за таких умов:

– якщо вони ґрунтуються на інноваційних інформаційних технологіях, використання яких ще не охоплене чинним законодавством країн-об'єктів впливу;

– якщо чинне законодавство, що стосується інформаційної сфери, не реалізується достатньою мірою;

– якщо значення інформаційних впливів не усвідомлюється належним чином керівництвом держави та правовою системою і, відповідно, не дістає правової оцінки;

– якщо в країні нема належної координації діяльності структур, які мають забезпечувати інформаційну безпеку, недостатньо організоване співробітництво цих структур зі ЗМІ, з системою інформаційно-аналітичних центрів та центрів зберігання національних інформаційних ресурсів;

– якщо правлячі структури країни-об'єкта впливу не мають у власному інформаційному просторі трибуни для роз'яснення своєї діяльності і налагодження інформаційного спротиву агресору чи окремим зловмисникам, а комерційні ЗМІ є інструментом досягнення власних цілей фінансово-промисловою елітою, яка контролює видання, і тому не можуть бути незалежними, об'єктивними, зацікавленими у здійсненні заходів інформаційної безпеки і через це виявляються перспективними для вкидання зовнішньої інформації, що може загрожувати державній безпеці;

– якщо активізується підтримка суб'єкта інформаційної агресії третьою силою – міжнародними колами, дезінформованими або ж зацікавленими в успішному результаті інформаційної агресії [43].

Сприяння збереженню кращих ментальних рис українців, формування національного ментального простору в самобутньому розвитку його особливостей є важливою складовою системи протистояння зовнішній інформаційній агресії, засобом зміцнення ментального імунітету в умовах сучасних інформаційних процесів. Це відповідає завданням відстоювання інтересів

українського народу в інформаційній війні і забезпечення необхідних йому соціально-психологічних настанов для мобілізації на ефективний суспільний розвиток.

«Сучасна Україна переживає злам своєї історії, багато в чому пов'язаний з осмисленням неминучості оновлення, переформатування етнокультури, культури, взаємопізнання і взаємопоєднання. Перед суспільством і його владою стоїть завдання відшукання механізмів і забезпечення своєї етнокультурної ідентичності незалежно від місця проживання і надання рішучої відсічі культурній експансії, яка відчувається, з боку проросійськи налаштованих мешканців України. Але це можливо тільки тоді, коли є злагода, взаємне розуміння, відкритість загальнонаціональним проектам нової влади, коли буде існувати певний ментальний потенціал. Парадигма втілення національної ідеї (тобто ідеї щодо об'єднання української нації) вільно або мимоволі, але базується на ментальності» [44]. Для цього, однак, потрібна багатопланова робота в напрямі зведення до єдиного знаменника надзвичайно строкатого поля ментальних характеристик, властивих українському народу.

Повертаючись до багатоаспектності проблеми, слід зазначити, що її розв'язання треба шукати в об'єднуючому впливі на весь розмаї проявів української ментальності. Такий об'єднуючий вплив може бути здійснено з формуванням національної державницької ідеології. У зв'язку з цим абсолютно правомірним є висновок В. Білецького про те, що загальнонаціональна ідеологія – це взаємоврахування інтересів різних сил суспільства. В українських реаліях – це взаємоврахування інтересів Сходу і Заходу [45]. Лише національна державницька ідеологія в ментально складному українському суспільстві може стати чинником об'єднання ментальності Сходу і Заходу, Півдня і центральної частини країни, вироблення спільного ментального імунітету.

ПРАВОВА ОСНОВА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Анексія та окуповані території в контексті норм міжнародного права

Розвиток міжнародних відносин та практика міжнародних судових установ зумовлюють нову інтерпретацію окремих категорій та понять у міжнародному праві. Однак, незважаючи на такі трансформації, фундаментальною ціллю функціонування міжнародного права є забезпечення миру на всіх континентах, економічного розвитку держав та стабільного міжнародного співробітництва. Навіть найскладніші процеси у міждержавних відносинах мають досягати врегулювання відповідно до принципів міжнародного права, порушення яких однією з держав може стати причиною дестабілізації міжнародних відносин. Вчасне звернення міжнародного співтовариства до механізмів врегулювання міждержавних конфліктів на основі норм міжнародного права є запорукою подальшого розвитку нашої цивілізації, а будь-яке спекулювання такими нормами кожного окремого суб'єкта правової діяльності, на яке не реагує міжнародна спільнота, неминуче призводить до деградації значення виробленої всією цивілізаційною практикою правової системи взаємовідносин та порушення громадянських прав, що стає особливо відчутним у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Одним з основоположних у міжнародному праві є право на самовизначення, яке забезпечує демократичний розвиток держав та безпосередньо пов'язане з такими категоріями, як суверенітет і територіальна цілісність. Будь-яке зловживання цим правом неприпустиме у міжнародних відносинах, оскільки може спричинити негативний вплив на розвиток міжнародного правопорядку, завдати шкоди інтересам держав, які стають жертвою

неправомірної діяльності. Саме з таких позицій і мають розглядатися дії Російської Федерації на території Кримського півострова.

Самовизначення в міжнародному праві тлумачиться як юридичне право «спільноти» набувати певного ступеня автономії від суверена [1]. У цьому сенсі поняття «спільноти» є більше юридичною, ніж природною, категорією [2]. Це поняття цілеспрямовано було залишене без чіткого визначення у міжнародному праві, аби уникнути його широкого тлумачення та не допустити дестабілізації держав, що дуже небезпечно для миру та безпеки [3].

Право на самовизначення є усталеною нормою міжнародного права, яка застосовується та є обов'язковою для усіх країн [4] і сьогодні закріплена у багатьох міжнародних конвенціях та договорах [5].

Згідно з правом на самовизначення, група осіб зі спільною ідентичністю та зв'язком з певною територією має право вирішувати своє політичне майбутнє демократичним шляхом. Право національних спільнот на самовизначення може виражатися набуттям ними простих політичних та репрезентативних прав у країнах із системою централізованого управління, а в деяких випадках реалізовуватися у формах, починаючи з «ремедіального відокремлення» до набуття незалежності. Право на самовизначення може набувати різних форм, таких як: самоврядування, автономія та у деяких випадках – незалежність. Саме тому актуальним є питання, чи створює право на самовизначення подальшу можливість сецесії та здобуття незалежності [6].

За традиційного підходу проголошення незалежності та сецесія як форми реалізації права на самовизначення застосовувалися до спільнот, які перебували у колоніальному стані, були пригнічені іншими державами або чий права та свободи зазнавали тиску з боку центральної влади. У сучасному міжнародному праві визнається, що народ або нація має право відокремитися від існуючої держави за умов кричущих зловживань правами представників такої спільноти [7].

Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (далі – Декларація), обумовлює право неколоніального народу на відокремлення від існуючої держави у разі відмови останньої такому народові у праві на демократичне самоврядування у складі цієї держави. У Декларації вказується, що ніщо у пункті, яким проголошується

право рівноправності та самовизначення народів, не повинно тлумачитися, як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, які призводили б до розчленування, до часткового чи повного порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних і незалежних держав, що дотримуються у своїх діях принципу рівноправності і самовизначення народів, як цей принцип викладено у Декларації, і внаслідок цього мають уряди, що представляють незалежно від раси, віросповідання чи кольору шкіри весь народ, який проживає на певній території [8].

З огляду на сучасний розвиток міжнародного права та на документи інших установ ООН [9], деякі дослідники зауважують, що право народів на «ремедіальне відокремлення» починає сприйматися як норма. За умови, якщо управління країною є нерепрезентативним та таким, що порушує права людей, набагато більше форм самоврядування набувають потенціального ефекту дестабілізації. Як наслідок – не виключаються проголошення незалежності та сецесія, які у подальшому можуть бути визнані легітимними. Треба зазначити, що важливим аспектом під час реалізації права на самовизначення є підтримка народу, який відокремлюється, іншими державами [10].

Спільноти, які заявляють про відокремлення, повинні мати право на пошук та отримання зовнішньої допомоги, а в разі кричущого порушення прав народів державою, від якої вони відокремлюються, інші країни та організації не можуть мати права відмовитися від надання допомоги новій державі [11]. Якщо право народів та націй на відокремлення через значне порушення їхніх прав з точки зору теоретичного сприйняття починає сприйматися як звичаєва норма міжнародного права, то з огляду на практичний аналіз реалізації цього права, воно може бути втілене у життя за умови достатньої політичної (а з часом і не тільки політичної) підтримки народу або нації, яка відокремлюється, іншими державами.

Незважаючи на формування критеріїв, якими характеризуються та за якими визначаються принципи рівноправності та самовизначення націй і народів, історії відомі випадки спекулювання правом на самовизначення та, більш того, використання його для виправдання відверто дестабілізуючих сепаратистських процесів, головною метою яких зазвичай є захоплення окремих територій певних держав іншими та порушення територіальної цілісності. Одним з найвідвертіших випадків такого спеку-

лювання можна вважати анексію Автономної Республіки Крим (далі – АРК) та подальшу її інкорпорацію до складу Російської Федерації.

Проведення демократичного референдуму вважається нагальним процесуальним кроком для реалізації права на самовизначення. Сучасне міжнародне право визнає референдум обов'язковим елементом для реалізації колективного права на самовизначення. Під час організації та проведення референдуму вкрай важливим є дотримання процесуальних вимог та правил, адже від цього залежить визнання результатів референдуму суб'єктами міжнародного права. Більш того, референдум з метою реалізації права на самовизначення має відбуватися демократичним, мирним шляхом, за прозорою процедурою голосування, та якщо вичерпано можливості вирішення територіальних питань шляхом переговорів [12] з усіма сторонами, на чий інтереси може мати вплив проведення такого референдуму.

Основою проголошення незалежності АРК та подальшої її інкорпорації до складу Російської Федерації став референдум, проведення якого суперечить положенням Конституції України [13]. Згідно зі ст. 2 Конституції України «Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною» [14]. Статус автономії Криму визначено у Розділі Х Конституції України. Ст. 134 Конституції вказує, що «Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання» [15]. Статус надає населенню Криму певні права та самоврядування, а також право проведення референдуму, проте лише з метою вирішення питань місцевого значення. Ст. 73 визначає, що будь-які зміни щодо території держави можуть вирішуватися проведенням виключно всеукраїнського референдуму [16].

Таким чином, проведення референдуму в Криму є порушенням положень Конституції України, та, більш того, не відповідає сучасним визнанням у світі стандартам проведення референдумів. Загальний принцип вільного вибору закріплено в ст. 3 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [17] та у ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а також у інших міжнародних договорах, однією із сторін яких є Україна. Складовими елементами, за наявності яких визнається відповідність принципу вільного вибору, є свобода, конфіденційність голосування особи, рівність, а також універсальність.

Новітні європейські стандарти законодавства про референдуми сформульовані у Кодексі належної практики щодо референдумів, схваленому Радою за демократичні вибори на її 19-й сесії (2006) та Венеціанською комісією на її 70-й пленарній сесії (2007). Остаточному затвердженню керівних принципів щодо організації та проведення референдумів, визначених у Кодексі, сприяло прийняття Рекомендації Парламентської Асамблеї Ради Європи №1821 «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 23.11.2007 р. та Декларації Комітету Міністрів Ради Європи «Про Кодекс належної практики щодо референдумів» від 27.11.2008 р. [18].

Це досить складний документ, проте країнам-членам Ради Європи слід звертатися до нього, як до визнаного джерела. І хоча цей Кодекс не створює норми міжнародного права, що є обов'язковими для виконання усіма державами, тим не менше, він містить міжнародні стандарти, які ґрунтуються на визнаній державами практиці проведення референдумів [19].

Що стосується процесуальних правил організації референдуму, то існує визнана практика зі змістового формулювання запитань під час референдуму. Запитання, що ставляться на референдумі не повинні мати подвійного змісту, тобто бути чітко визначеними і не повинні вводити в оману голосуючих. Зміст запитань має бути викладений у такий спосіб, щоб особа, яка голосує, могла дати просту відповідь «так» чи «ні» [20]. Проте під час проведення референдуму в Криму цей принцип не було взято до уваги. Можна стверджувати, що мало місце порушення правил формулювання запитань, винесених на голосування. До того ж на голосування було винесено два запитання, хоча Кодекс належної практики щодо референдумів передбачає голосування лише щодо одного запитання, на яке можна дати чітку відповідь «так» чи «ні». Два запитання референдуму в Криму не залишали можливості голосуючи зберегти Криму статус *quo*. Одне із запитань стосувалося відновлення Конституції Криму 1992 р., проте без зазначення, якої саме Конституції, адже є дві Конституції Криму, що датовані 1992 роком [21].

Аналізуючи відповідність референдуму, проведеного в Криму, визнаним стандартам, важливо зазначити, що Кодекс належної практики щодо референдумів передбачає ще кілька процесуальних правил, які мають бути виконані під час організації та безпосереднього проведення референдуму. Згідно з Кодексом має бути закон, яким би визначалася процедура голосу-

вання під час референдуму, а також обов'язкова присутність національних та міжнародних спостерігачів. Саме присутність міжнародних спостерігачів під час проведення референдумів є міжнародно визнаною практикою і звичаєвою нормою міжнародного права [22].

Отже, аналіз наведених фактів свідчить про невідповідність референдуму в Криму визнаним міжнародною спільнотою стандартам проведення референдумів, окремі з яких є звичаєвими нормами міжнародного права.

Аналізуючи організацію проведення референдуму в Криму, можна стверджувати, що відбувся він з порушенням принципу вільних виборів, адже на момент голосування військові Російської Федерації контролювали територію Криму та інфраструктуру півострова. У той самий час міжнародні стандарти вимагають відсутності військового впливу з боку опозиційних сторін під час голосування на референдумі, а також дотримання нейтралітету місцевою владою [23] до оголошення кінцевих результатів. Обидва ці важливі принципи були проігноровані під час проведення референдуму в Криму.

Присутність великої кількості російських військових на території Кримського півострова під час проведення референдуму може розглядатися як застосування сили на території іноземної держави. Російська Федерація таку присутність неодноразово обґрунтовувала ніби як спосіб забезпечення реалізації права на самовизначення. Проте це не може розглядатися як виправдане застосування сили. У згаданій вище Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, не міститься положень, які б дозволяли проведення будь-яких військових дій для підтримки права на самовизначення.

Для аргументації законності застосування сили з метою забезпечення реалізації права на самовизначення, необхідним буде наведення нової інтерпретації кількох фундаментальних принципів міжнародного права. Більш того, для аргументації застосування сили з метою реалізації права на самовизначення, по-перше, необхідно довести, що населення Криму справді є суб'єктом, яким може бути застосоване таке право. По-друге, необхідно навести факти того, що навесні 2014 р. мали місце події, які можна кваліфікувати, як такі, що змусили населення Криму вдатися до «ремедіального відокремлення».

Проте на час сецесії Криму навесні 2014 р. не було достатньо фактів та подій, які б підпадали під критерії для застосування принципу самовизначення та відокремлення від держави. Більш того, не було факту визнання Криму як незалежної держави іншими країнами.

Отже, проведення референдуму в Криму навесні 2014 р. відбулося з порушенням національного законодавства України та визнаних міжнародних стандартів – це беззаперечний факт. Право на самовизначення характеризується як одне з основоположних у міжнародному праві, будь-яке спекулювання ним може призвести до значного порушення прав людини та міжнародних правових норм, тому таке спекулювання має бути припинено. Більш того, на сучасному етапі розвитку світової спільноти та з огляду на важливість забезпечення стабільності у міждержавних відносинах за будь-які порушення фундаментальних принципів міжнародного права держави-порушники неминуче мають бути притягнені до відповідальності.

У квітні 2014 р. організовані антиурядові проросійські збройні формування, які хотіли повторення так званого кримського сценарію, тобто здійснення незаконного і протиправного включення територій Донецької та Луганської областей до складу Російської Федерації, зайняли місто Слов'янськ Донецької області і проголосили курс на створення так званих суверенних і незалежних Донецької та Луганської народних республік. По суті, з того часу на території Донецької і Луганської областей відбувається протистояння між збройними силами та іншими військовими формуваннями України, з одного боку, та організованими антиурядовими збройними формуваннями так званих Донецької народної республіки і Луганської народної республіки – з іншого.

Цим антиурядовим збройним формуванням Російська Федерація активно надає допомогу, яка складається з фінансування, постачання озброєнь та паливних матеріалів, а також замаскованої участі російських військово-службовців і цілих підрозділів Збройних сил Російської Федерації в цьому конфлікті. 11 травня 2014 р. у деяких містах Донецької та Луганської областей було проведено непередбачене легітимно діючими правовими актами опитування громадян, назване його організаторами «Референдумом про державний суверенітет Донецької народної республіки» та «Референдумом про державний суверенітет Луганської народної республіки». Організатори стверджують, що ці опитування стали референдумами, які «показали волю

населення Донецької та Луганської областей до створення незалежних республік». Згодом на основі «результатів» цих так званих референдумів група осіб заявила про створення «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки».

Природно, що ці псевдореспубліки не здобули офіційного визнання міжнародної спільноти. Водночас такий стан справ не може залишатися без оцінки з боку міжнародного права. Зокрема, ключову роль у правовому аналізі ситуації в Донецькій і Луганській областях відіграє міжнародне гуманітарне право (право збройних конфліктів чи закони і звичаї війни) як частина міжнародного права, яка кваліфікує ситуації збройних конфліктів, врегульовує питання захисту жертв війни, а також застосування засобів і методів ведення війни.

Як зазначається в дослідженні Української Гельсінської спілки з прав людини «Війна і права людини», з точки зору міжнародного гуманітарного права, «Російська Федерація є державою-окупантом території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь, а, отже, повинна нести всі зобов'язання щодо дотримання і захисту прав людини на цих окупованих територіях. Існує вельми висока вірогідність того, що Європейський суд з прав людини підтримає цей підхід і визнає, що дотримання і захист прав людини на території Автономної Республіки Крим і міста Севастополь підпадають під юрисдикцію Російської Федерації. Проте визнати Російську Федерацію окупантом окремих районів Донецької і Луганської областей буде нелегко через наявність там так званих органів влади так званих Донецької народної республіки і Луганської народної республіки і складність із встановленням контролю за цими територіями саме з боку Збройних Сил Російської Федерації. До прийняття рішення Європейського суду з прав людини про те, що захист прав людини на цих територіях підпадає під юрисдикцію Російської Федерації (що також не є таким очевидним, як у випадку з Автономною Республікою Крим і містом Севастополем), саме Україна визнаватиметься відповідальною за дотримання прав людини в окремих районах Донецької і Луганської області, які не контролюються українською владою. Прийняття Верховною Радою України 17 березня 2015 р. Постанови «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» жодним чином не вплине на кваліфікацію ситуації з точки зору міжнародного права, ця постанова має

значення лише для національної правової системи України. Саме тому Україні рекомендується підготувати власну позицію з цих питань для аргументації під час розгляду скарг у Європейському Суді щодо порушення прав людини на Донбасі» [24]. Таким чином, відновлення юрисдикції України над Кримом та нині відторгнутою частиною Донбасу потребує, крім усіх інших заходів, ґрунтовної розробки правових проблем, узгодженості щодо правового статусу Автономної Республіки Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей, а також застосування понять «тимчасово окуповані території», «анексовані території» та «внутрішньо переміщені особи» українськими правниками в системі внутрішніх і міжнародних відносин.

Зокрема, поняття «окупована територія» є апріорі тимчасовим та передбачає наявність сторони-агресора і ведення нею воєнних дій. На сьогодні національним законодавством і нормами міжнародного права щодо України ці аспекти не визначені. Поняття «внутрішньо переміщені особи» може означати два процеси: насильницьке переміщення осіб у межах території країни або вимушене, у силу певних обставин, добровільне переміщення.

«Анексія» (від лат. *annexio* – приєднання) – насильницьке приєднання державою території або спірної території іншої держави. Анексія може виражатися як у захопленні цілої держави, так і в приєднанні частини чужої території. Сучасне міжнародне право, керуючись принципами територіальної недоторканності і цілісності, непорушності державних кордонів, недопущення застосування сили або загрози силою, забороняє будь-яке насильницьке приєднання території іншої країни.

У зв'язку з цим серед невідкладних проблем сьогодні слід вважати розгляд питань про більш коректне визначення правового статусу територій, вказаних у ст. 3. Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (територія Криму нині анексована РФ, а не окупована); про правове визначення окремих районів Донецької і Луганської областей України окупованими із зазначенням сторони-окупанта; про підготовку проектів законів України «Про внутрішньо переміщених осіб України» та «Про громадян, які перебувають на тимчасово окупованих або анексованих територіях України».

Формування збалансованої системи правових актів, що мають стати узгодженою з міжнародним гуманітарним правом основою для відновлення повного суверенітету України над своєю територією, – обов’язкова умова досягнення мети в російсько-українському протистоянні. І важливим кроком у цьому процесі стало зміцнення зв’язків, вироблення узгоджених позицій з актуальних правових проблем сьогодення національними академіями медичних, педагогічних та правових наук України, що знайшло підтвердження на спільному засіданні президій Національної академії правових наук, Національної академії медичних наук та Національної академії педагогічних наук України, яке відбулося 6 червня 2016 р. [25].

2.2. Євроінтеграційний вектор вітчизняного розвитку

Використання найкращих надбань політико-правової думки, до яких цілком правомірно належать такі загальнолюдські цінності, як демократія, права та свободи людини, гуманний і справедливий правопорядок, – одна з головних тенденцій розвитку державності у світі. Це зумовило формування й чітке конституційне закріплення концепції демократичної, правової держави як відображення загальнолюдського її призначення. Слід зазначити, що держави Європейського Союзу (особливо – сталої демократії) вже десятиліттями не тільки сповідують ці засади, а й неухильно дотримуються їх. Дотримання принципів правової держави є своєрідним і обов’язковим критерієм вступу до ЄС.

Утвердження Україною незалежності сприяло відродженню ліберально-демократичної традиції у вітчизняному конституціоналізмі. Концепція демократичної, правової держави стала складовою частиною української державницької ідеології.

Поняття «соціальна, правова держава» треба розглядати як теоретичне і практичне визначення, таке, що спирається на конституційне проголошення країни соціальною та правовою. Конституція, проголосивши Україну соціальною, правовою державою, закріпила не так реальний, як бажаний стан держави. Тому точнішим було б твердження, що в Україні нині створені лише правові передумови для втілення згаданої концепції. Адже досвід держав розвиненої демократії засвідчує: формування

соціальної, правової держави – складний і тривалий процес, який має спиратися, крім іншого, на демократичне законодавство, неухильне додержання й виконання законів усіма суб'єктами суспільства. Становлення соціальної держави передбачає наявність потужного економічного зростання й відповідне унормування справедливих соціально-економічних відносин у суспільстві. Щоб побудувати в Україні правову державу, треба вимоги, які становлять її зміст, реально втілити в життя. А це, своєю чергою, потребує завершення правової, політичної, економічної та соціальної реформ, виходу на засади сталого демократичного розвитку.

В Україні відбуваються значні трансформаційні зміни, мета яких – формування правової держави. Для її утвердження слід також провести інвентаризацію всього масиву законодавства та скасувати закони, що суперечать потребам правової держави й відповідного суспільного життя. Також необхідно окреслити та проводити чітку правову політику; розробити відповідні нові нормативні акти, ухвалення яких продиктоване сучасними умовами й об'єктивними потребами правового регулювання; адаптувати вітчизняне законодавство до законодавства ЄС, як це передбачено курсом України на інтеграцію в єдину Європу, тощо. Усі ці заходи в результаті мають забезпечити верховенство права, правовий характер чинного законодавства, істотно обмежити відомчу нормотворчість, оскільки підзаконні нормативно-правові акти (різні інструкції, розпорядження тощо) нерідко приймаються всупереч закону і паралізують його дію.

Важлива складова вибудовування правової держави – реформування судової системи, чітке впорядкування процесу правотворчості, розмежування правотворчих повноважень органів законодавчої та виконавчої влади.

Трансформаційні перетворення на цьому шляху мають відбуватися на засадах визначеності моделі політичного устрою, що передбачає налагодження ефективної взаємодії між вищими органами державної влади відповідно до принципу її розподілу, формування системи ефективної влади, кадрове забезпечення провідних ланок добре підготовленими фахівцями та лягає у площину вимог концепції правової держави. У цьому контексті імперативом постає також створення дієвого механізму взаємодії та взаємної відповідальності президента, парламенту й уряду за розробку та здійснення державної політики, структурування політичної системи суспільства тощо.

Досить важливим для формування правової держави в Україні є підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян, посадових осіб і суспільства загалом. Адже високий рівень правової культури та правової свідомості необхідний для утвердження в суспільстві законності та встановлення такої атмосфери, в якій людині комфортно жити й розвиватися. Тож знання права, повага до нього, переконаність в обов'язковості його виконання – необхідні умови для побудови правової держави.

Безумовно, за роки незалежності в Україні відбулися значні зрушення у бік формування правової держави. Однак, порівнюючи Україну з державами розвиненої демократії, слід звернути увагу на чинники, які гальмують цей процес. Для розуміння відмінностей вітчизняних реалій від практики демократичних держав виокремимо відносини між народом і владою. Доводиться визнати, що порівняно із Заходом у нас не вельми поважають Закон, Конституцію і Людину.

Ментальність, правосвідомість наших людей, як і в інших пострадянських державах, обтяжена спадком минулого: жорстоке ставлення влади до своїх громадян, лихоліття Голодомору, репресії тощо. Прикладів жорстокості у країнах Заходу також чимало. Однак головною відмінністю нашого ставлення до пережитих трагедій є те, що Захід однозначно засудив злочини, що були в минулому, а в Україні доволі багато тих, хто їх виправдовує під різними приводами. Навіть не беручи до уваги матеріальні відмінності, ціна людського життя у нас значно нижча, ніж на Заході. І справа тут не в рівні медичного та соціального обслуговування.

Відрізняє нас від Заходу і розуміння взаємовідносин громадянина та держави. Західний мешканець серйозно, без глузливої конотації, вважає чиновника «слугою народу» і відповідно вимагає від нього належного ставлення до себе. Чиновник у свою чергу розуміє власну залежність і прагне не втратити свого місця. Ситуація на Заході не ідеальна, але керована, а тенденції позитивні. Наші ж стосунки з «держателями печаток» добре відомі...

Вітчизняна державна машина непрозора на всіх рівнях. Колишня радянська республіка Естонія, запровадивши прозорість будь-яких державних і господарських рішень, змогла потрапити до числа найменш корумпованих держав у світі. А Україна зберігає за собою аж ніяк не почесне місце в цьому переліку.

Разом з тим побудова правової держави в Україні має дедалі більшу перспективу – і з огляду на засади чинної Конституції, і у світлі реалізації державного курсу на європейську інтеграцію. Європейські прагнення України імперативно потребують проведення відповідної політики й імплементації та розвитку на національному ґрунті демократичних норм і цінностей, притаманних державам Європейського Союзу [26]. Відправним моментом на цьому непростому шляху стало прийняття України до Ради Європи й ухвалення низки пов'язаних із проведенням конституційної, судової реформ зобов'язань, важливих нормативно-правових актів, кодексів. З 1995 р. Україна розпочала глибинні перетворення, підґрунтям яких стало вдосконалення конституційного законодавства, закладання законодавчих підвалин парламентської, адміністративної та судової реформ, реформи місцевого самоврядування й політичної реформи загалом. Прийняття Конституції (1996 р.) сприяло визначенню стратегічних напрямів розвитку й удосконаленню законодавства України як правової держави.

З огляду на цивілізаційний вибір нашої країни та сповідування нею європейських демократичних цінностей, у червні 1998 р. було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. На її основі були розроблені практичні заходи щодо реалізації завдання набуття повного членства в Євросоюзі, окреслено план конкретних дій влади та завдання приведення законодавства України у відповідність до правових вимог ЄС у пріоритетних сферах.

Із прийняттям Стратегії інтеграції України до Євросоюзу того ж таки 1998 р. започатковано імплементацію Угоди про партнерство і співробітництво у вітчизняне законодавство. На виконання основних положень стратегії в 1999 р. Кабінет Міністрів затвердив концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. А з 2002 р. цей напрям діяльності закріплюється на найвищому законодавчому рівні: Верховна Рада приймає Закон «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», а в 2004 р. – Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [27].

У цих документах сформульовано стратегічні завдання й визначено практичні заходи із забезпечення безпосередньої участі України в зага-

льноєвропейському процесі та членства в європейських структурах, запроваджено механізм ухвалення парламентом лише тих законодавчих актів, які відповідають європейським правовим нормам, тобто *acquis communautaire*, та мають економічне обґрунтування. Загалом термін *acquis communautaire* ототожнюється з правопорядком ЄС, який включає не лише сукупність нормативно-правових актів Євросоюзу, а й рішення суду (прецедентне право), принципи права та надбання правової культури ЄС. Тому механізм адаптації законодавства України до законодавства ЄС має все це однозначно враховувати, а нові законодавчі акти мають становити відповідну нормативно-правову базу [28].

У першому розділі Програми зазначалося, що цей документ визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування.

Партнерський діалог Україна – ЄС розвивався в рамках щорічних засідань саміту Україна – ЄС за участі Президента України та Трійки ЄС у складі глави уряду або держави країни, яка головує в ЄС, Президента Європейської комісії та Високого представника ЄС з питань спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Між Україною та ЄС щорічно відбувалося понад 80 офіційних зустрічей та консультацій на високому і експертному рівнях.

21 лютого 2005 р. під час засідання Ради з питань співробітництва Україна та ЄС підписали трирічний План дій – двосторонній політичний документ, який передбачав проведення заходів з розширення політичної співпраці та поглиблення економічної інтеграції України до ЄС.

Водночас існував певний дисбаланс дій та зобов'язань сторін у рамках цього плану, згідно з яким Україна повинна виконувати переважну кількість зобов'язань, зокрема, що стосуються внутрішніх демократичних перетворень, економічних реформ та адаптації національного законодавства до норм та стандартів ЄС у низці секторів економіки. Практичний внесок ЄС у реалізацію Плану дій зводився до технічної та фінансової допомоги в рамках новоствореного механізму допомоги «Європейський інструмент партнерства та сусідства», надання ринкового статусу економіці України

в контексті антидемпінгових розслідувань (надано в лютому 2005 р.), укладення угоди про спрощення візового режиму (підписана в червні 2007 р., набрала чинності 1 січня 2008 р.), поглибленого співробітництва в рамках регіональної безпеки (механізм приєднання до заяв ЄС з міжнародних питань, започаткований у 2004 р.), поширення на Україну фінансування Європейського інвестиційного банку, поглиблення секторальної співпраці (енергетика, транспорт, науково-технологічна сфера), залучення України до участі в тематичних програмах та агенціях ЄС [29].

Основним внеском ЄС у рамках Плану дій було проголошення перспективи поглибленої економічної інтеграції України до ЄС (доступ до внутрішнього ринку ЄС) після належного проведення внутрішніх політичних та економічних реформ. Україна розглядала План дій як підготовчий етап для виведення двосторонніх відносин на якісно новий рівень, перехід від принципів партнерства та співробітництва у рамках УПС до принципів політичної асоціації та економічної інтеграції у рамках «нової посиленої угоди». Укладення цієї угоди в такому форматі (угода про асоціацію) мало створити передумови для підготовки до набуття Україною членства в ЄС.

Протягом 2005 р. у рамках виконання Плану дій з Європейським Співтовариством було підписано дев'ять важливих угод: про безквотовий режим торгівлі текстильною продукцією; про торгівлю сталеливарними виробами на 2005–2006 роки; про використання ядерної енергії в мирних цілях; про визначення загальної схеми участі України в операціях ЄС з урегулювання криз; про процедури безпеки при обміні інформацією з обмеженим доступом; про кредитні ресурси для співфінансування інвестиційних проектів – з Європейським інвестиційним банком (обсягом 250 млн євро); про створення цивільної глобальної навігаційної супутникової системи ГАЛІЛЕО; про деякі аспекти авіаційних перевезень; про співробітництво в енергетичній сфері.

16 червня 2009 р. на засіданні Ради з питань співробітництва Україна та ЄС схвалили Порядок денний асоціації Україна – ЄС (остаточна назва нового практичного інструменту на заміну Плану дій Україна – ЄС). Порядок денний асоціації (ПДА) – це інструмент підготовки сторін до реалізації Угоди про асоціацію до моменту набуття нею чинності.

Обидва ці документи були спрямовані на імплементацію основних положень базових договорів: попередньої Угоди про партнерство та співро-

бітництво (План дій) та майбутньої Угоди про асоціацію (ПДА). З цієї точки зору План дій мав швидше «ретроспективну» дію – розроблявся через сім років після набуття чинності УПС для прискорення реалізації її окремих положень, що не були виконані в попередній період. У свою чергу, Порядок денний асоціації спрямований на випередження перебігу подій, оскільки мав на меті започаткувати виконання окремих положень Угоди про асоціацію, яка в цілому ще була на стадії розробки.

З формальної точки зору, План дій Україна – ЄС належав до інструментарію Європейської політики сусідства – рамкового підходу Європейського Союзу до розбудови відносин з країнами, що межують з його кордонами як у Європі, так і в Африці. Цей елемент уже сам по собі створював певну упередженість сприйняття цього документа в Україні з огляду на недиференційований характер Європейської політики сусідства, яка урівнювала інтеграційні перспективи усіх країн-сусідів ЄС. Порядок денний асоціації формально не прив'язувався до Європейської політики сусідства, а розглядався як ексклюзивний двосторонній інструмент взаємодії між Україною та ЄС, який може посилити саме двосторонню основу співробітництва та виокремити її із загального контексту Європейської політики сусідства. Фактично ж цей документ ставав імплементаційним інструментом майбутньої Угоди про асоціацію, яка сама є елементом Європейської політики сусідства, передбаченим для всіх країн-партнерів у рамках цієї політики. Оскільки Україна є «піонером» у освоєнні нових інструментів політики ЄС, цілком імовірно, що напрацьовані в діалозі з нею «типові» документи будуть використані як зразки у відносинах ЄС з іншими країнами-сусідами.

Під час 15-го саміту Україна – ЄС, який відбувся у грудні 2011 р., було оголошено про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію, метою якої є перехід до політичної асоціації та економічної інтеграції між Україною та Європейським Союзом. Ця Угода як правова основа їхніх подальших відносин замінить чинну з 1998 р. Угоду про партнерство та співробітництво.

Проблеми правового забезпечення процесів європейської інтеграції для України були і залишаються одним із пріоритетних напрямів. Спільно з Євросоюзом, керуючись положеннями Угоди про партнерство та співробітництво (УПС) і наступних документів, Україна здійснила низку конкретних заходів, спрямованих на формування вітчизняного

правового поля згідно з європейськими стандартами. З боку Брюсселя Україні надавалася як консультативна, так і організаційна та фінансова допомога. У рамках програми ТАСІС ще 1997 р. засновано Українсько-європейський консультативний центр з питань законодавства (UEPLAC). Його діяльність була спрямована на допомогу українським законодавчим і виконавчим органам влади в ухваленні нормативно-правових актів, які відповідали б європейським критеріям і вимогам СОТ [30].

Особлива увага приділялася забезпеченню верховенства закону та поваги до прав людини; формуванню багатопартійної системи з вільними та чесними виборами; економічній лібералізації, спрямованій на утвердження ринкової економіки; визнанню необхідного зв'язку між розвитком партнерства та продовженням Україною політичних, економічних і правових реформ. Реформа судової системи розглядалася як ознака виконання політичних зобов'язань.

Саме створення відповідної нормативно-правової основи європейської інтеграції є тією важливою умовою, яка покликана не лише забезпечити стабільну і тривалу співпрацю України та ЄС, а й дати змогу Україні у певній перспективі набути статусу члена ЄС. Такі перші кроки були зроблені, і 27 червня 2014 р. у Брюсселі було підписано повний текст Угоди про Асоціацію між Україною та Євросоюзом. Точніше, її економічну частину. Першу – політичну частину – підписали ще в березні.

Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вчинена 21 березня та 27 червня 2014 р. у м. Брюсселі, ратифікована відповідним Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. Згідно з цілями цієї Угоди одним із завдань передбачено посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод; запровадити умови для дедалі тіснішого співробітництва в інших сферах, які становлять взаємний інтерес, Україна здійснюватиме поступове наближення свого законодавства до права ЄС.

Кабінет Міністрів розпорядженням від 17.09.2014 р. № 847 затвердив План заходів з імплементації Угоди про асоціацію на 2014–2017 роки, яким передбачено близько 490 коротко- та середньострокових завдань в усіх сферах співробітництва між Україною та ЄС, визначених Угодою.

На виконання Плану заходів міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади здійснюється підготовка планів імплементації актів законодавства ЄС, що схвалюються урядом. Згадані плани імплементації спрямовані на забезпечення чіткого планування, належної підготовки до впровадження та комплексного моніторингу імплементації відповідних актів законодавства ЄС. Їх підготовка здійснюється згідно з єдиною методологією, розробленою з урахуванням досвіду держав-членів ЄС, країн-кандидатів та особливостей системи врядування України. Відповідно до методології планування впровадження актів законодавства ЄС має повністю враховувати не лише аспект наближення законодавства, а рівноцінно відповідні імплементаційні заходи, зокрема інституційні, організаційні, а також проведення відповідних консультацій із зацікавленими сторонами. Такий підхід забезпечить узгодженість, прозорість та послідовність у виконанні Україною зобов'язань, що випливають з Угоди про асоціацію, ефективний та послідовний моніторинг імплементації актів законодавства ЄС.

Загалом передбачається схвалення планів імплементації близько 180 актів законодавства ЄС у визначених Угодою сферах на період 2014–2017 років [31].

Остаточна кількість актів законодавства може змінюватись, оскільки застосування комплексного підходу до імплементації зобов'язань у певній сфері може потребувати включення до відповідних планів додаткових актів законодавства ЄС, зокрема щодо яких Угодою закріплено термін імплементації понад три роки або строки впровадження яких Угодою не визначено.

Крім того, в окремих сферах Угода чітко не визначає переліку актів законодавства ЄС. Звідси підготовка планів імплементації здійснюється комплексно відповідно до матеріальних положень Угоди та пропозицій відповідальних органів (наприклад, у сфері інтелектуальної власності на сьогодні орієнтовно планується впровадження 12 актів законодавства ЄС).

Найбільш фахово і швидко проекти планів імплементації опрацьовувалися у центральних органах виконавчої влади, в яких до цієї роботи залучалися експерти ЄС або проекти допомоги ЄС.

У цілому значним викликом у реалізації Угоди залишається розвиток інституційної спроможності публічної адміністрації у впровадженні законодавства ЄС, зокрема щодо не тільки наближення законодавства,

а й безпосереднього впровадження вимог відповідних актів, що потребує оптимального поєднання фахових знань відповідної сфери та права ЄС.

Щорічно готується Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, метою якого є інформування громадян України, представників неурядових організацій, а також міжнародної спільноти, зокрема інституцій ЄС та його держав-членів, щодо прогресу України в реалізації цілей політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС з метою широкого обговорення та аналізу заходів органів державної влади.

Таким чином, євроінтеграційний поступ нашої країни став важливим напрямом діяльності не лише з точки зору подальшої адаптації вітчизняного законодавства до норм і стандартів ЄС, а й, по суті, щодо формування правової держави в Україні. Важливою передумовою реалізації цього курсу є також досягнення національної консолідації зі стратегічних питань, налагодження ефективної системи взаємозв'язків між громадськістю, владою та мас-медіа, створення нових каналів зв'язку з представниками європейської спільноти – політиками, науковцями, підприємцями, журналістами. Усе це має прислужитися реалізації ідеї правової держави.

Водночас слід мати на увазі, що правову державу не можна побудувати, обмежившись прийняттям законів, навіть найдемократичніших. Крім прогресивного законодавства, має бути сформована система суворого додержання й виконання законів усіма суб'єктами: державою, державними органами, громадськими організаціями, посадовими особами та громадянами. Це тим більше важливо в умовах перехідного періоду, коли одночасно з новими формами суспільних відносин іще зберігаються старі. Разом з удосконаленням законодавства не менш важливою умовою побудови правової держави є підвищення якості юридичної практики, яка, у свою чергу, залежить від правової, професійної культури тих, хто створює та застосовує законодавство.

Важливим напрямом зосередження зусиль держави й суспільства для формування правової держави в Україні є також підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян, посадових осіб і самого суспільства. Високий рівень правової культури та правової свідомості – необхідна умова для утвердження в суспільстві законності, справедливості, створення гідної атмосфери, у якій Людина, Громадянин можуть вільно жити й розвиватися як особистості, а також стверджувати себе і державу в новій якості.

КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

3.1. Інформаційний простір окупованих територій – арена боротьби за національну свідомість українців

Упродовж попередніх двох років Україна відчутно зазнала не лише військового нападу з боку РФ, а й інформаційної агресії, яка побудована на поширенні визначеної інформації через засоби масової інформації (ЗМІ), формальні і неформальні релігійні, культурологічні та інші види громадських організацій, гуманітарні наукові установи, освітянські заклади тощо. Форми поширення інформації обиралися найрізноманітніші – історичні, культурологічні розвідки, статті, листівки, лекції, дискусії, проповіді, індивідуальна агітація, ритуальні походи, ігри, музика, іграшки, технічні пристрої тощо – залежно від завдань агресора, особливостей психіки і зацікавлень цільових соціальних груп, вибраних за визначеними критеріями, на свідомість яких спрямована інформаційна атака. Для України ця проблема набула особливої гостроти, адже військова та інформаційна агресія хоч і інспірується ззовні, але підтримуються всередині не лише представниками «п'ятої колонії», а й керівництвом деяких центральних, регіональних і місцевих органів влади.

Як результат з березня 2014 р. Україна втратила контроль над територією Криму та окупованих районів Донецької та Луганської, при цьому йдеться про втрату можливості контролювати не тільки фізично та адміністративно, а й інформаційно. За словами Є. Соломіна, «окупація Сходу України російсько-терористичними бандформуваннями «Л/ДНР» призвела не лише до тимчасової втрати деяких територій Луганської і Донецької

областей, але й анексії частини національного інформаційного простору Росією, наслідком чого стала неможливість України забезпечити достатній рівень основних потреб та життєво важливих інтересів громадян, суспільства і держави в інформаційній сфері на Сході» [6]. І хоч Нацрада з питань телебачення і радіомовлення України спромоглася у відповідь заборонити трансляцію українськими телеканалами новинних програм московських державних телекомпаній та показ певних фільмів і серіалів (у яких гіперболізується героїка силових структур РФ, принижується гідність України і українців), з початку 2016 р. у зоні АТО по ефірній цифровій мережі телебачення продовжують ретранслюватися заборонені в Україні російські телеканали («Россия-24», «Россия-1», «НТВ», «ТНТ», «Звезда», «Рен ТВ», LifeNews), а також телеканали так званих «ЛДР-ДНР»: «Оплот ТВ», «Новороссия ТВ», «Оплот 2» тощо. Окрім ЗМІ, на території України продовжують свою антиукраїнську діяльність «Всеукраїнське національне культурно-просвітницьке товариство «Русское собрание», «Киевская Русь», «Русский клуб», «Русский культурный центр», «Институт стран СНГ», «Євразійський Союз Молоді»; проросійські політичні сили, такі як: «Русский блок», «Народна опозиція», «Союз левых сил» та ін. Причина цього не лише в кількісних показниках коштів, що виділяються на проведення інформаційних війн, кампаній, операцій чи акцій, а й у мотивації продуцентів та створеного ними інформаційного продукту, який має ліквідувати інформаційні лакуни та забезпечувати інформаційний суверенітет держави.

О. Білорус, досліджуючи глобалізацію і національну стратегію України, іронічно зауважує: «Законодавче поле у нас взірцеве, завдяки йому в інформаційній галузі працює будь-хто і як хоче. Ми фактично втратили інформаційний суверенітет, бо маємо всього 10% державної частки, коли Франція, Польща, Німеччина – до 40%, а деякі наші сусіди й 60%. Вони мають по 3–5 державних радіо-, 2–3 телеканали, а у нас особливо в кабельних мережах фактично сидить інша держава» [1, с. 47].

Таких заходів, як створення в травні 2014 р. на базі «Укрінформ» інформаційно-аналітичного центру «Єдина країна», у серпні 2014 р. – єдиного в Україні англomовного каналу новин UkraineToday, а в грудні того ж року – Міністерства інформаційної політики України, виявилось недостатньо для повноцінного протистояння негативним інформаційним впливам.

Зростаючі масштаби телепредставлення російського контенту стали причиною того, що інтернет-технології за своєю популярністю поступилися телебаченню. Адже однією з головних переваг телебачення над Інтернетом є те, що телебачення дає ефект одночасного виходу на масового глядача, чого немає у Інтернету. Цей факт пояснюється також і свідомим використанням специфіки ситуації:

- чітко визначеною присутністю держави в телепропаганді на територіях, охоплених трансляцією російських телеканалів, де до того ж вони були позаконкурентною, звичним для російських політтехнологів використанням саме цього інструмента пропаганди;

- недостатнім рівнем інформатизації, доступу до альтернативних державним інформаційних ресурсів для значної частини російського населення і громадян України, що потрапили до сфери російського інформаційного впливу;

- недоліками інформатизації, відсутністю органічності, звички у великій кількості громадян на рефлекторному рівні сприймати Інтернет не як екзотику і розвагу, а як суспільно значуще джерело інформації;

- психологічною готовністю вірити «своїм», звичним і простим у користуванні джерелам інформації і з підозрою ставитись до зарубіжних, пам'ятаючи з часів союзної держави про загрозу з боку «ворожого оточення»;

- недостатніми можливостями для використання сучасної інформаційної інфраструктури, розрухою в зоні конфлікту на Донбасі.

За даними Левада-центру, 94% росіян одержують інформацію про події на Сході України з телепрограм, 21% – від друзів, рідних і сусідів, 16% – з інтернет-видань, 12% – з радіопередач, а 9% – із соціальних мереж і газет. При цьому 66% вважають, що іноземні медіа перекручують події в Україні.

На територіях, що перебувають під контролем самопроголошених «ДНР-ЛНР», після проведених в інформаційній сфері проросійських заходів відбулося фактичне накладення технологій російського інформаційного простору на певну частину простору українського і витіснення проукраїнських джерел інформації. Ситуацію ускладнюють зруйнована бойовими діями інфраструктура, масове зубожіння населення, реальна смертельна загроза під час бойових дій для цивільного населення, коли пошуки достовірної інформації витісняються з першочергових пріорите-

тів. У той самий час скоординована органами державної влади пропагандистська діяльність переважної частини російських ЗМІ, всіх наявних джерел виготовлення і поширення нової інформації створює уявлення: про повний розвал української економіки, відсутність мінімально необхідних обсягів енергоресурсів для виживання населення в зимовий період; про ультранационалістичну політику в Україні, нелегітимність і некваліфікованість влади; про непрофесіоналізм українського військового керівництва, поразки і деморалізацію українських Збройних сил на Сході; про зростаючий осуд унітарної політики українського керівництва в державному будівництві, небажання знаходити компроміси, непримиримо антиросійську політику тощо.

Таким чином, другий рік поспіль росіяни цілеспрямовано, системно та послідовно зміцнюють власну інформаційну присутність на окупованих територіях. Вони використовують увесь доступний комплекс військових, політичних, економічних та інформаційних заходів. Інформаційна компонента в такій системі має чітко визначену мету, на реалізацію якої спрямовані наявні інструменти:

- координація інформаційної політики (ЗМІ, Інтернет, експерти, офіційні заяви) на стратегічному рівні здійснюють із Кремля, а на тактичному (окуповані території) – через спецслужби та їх мережу агентів;

- окуповані території ізольовані від українських джерел інформації. Аналоговий і радіосигнал глушиться, українські сайти та контент блокуються. Усі частоти українських мовників на окупованих територіях зайняті «місцевими» мовниками. Боротьба за ці частоти, за висоту та кількість телевеж – це боротьба ресурсів;

- в інформаційних матеріалах росіяни спираються на систему філософсько-світоглядних «сенсів» (духовних скреп «руського мира»), які є радше догматами віри, аніж результатом суспільного консенсусу. Ця система була домінуючою на окупованих територіях ще до здійснення окупації і тільки посилилася протягом 2014–2016 рр.;

- діяльність російських ЗМІ поширено на всі окуповані території. Значна частина вітчизняного інформаційного простору також заповнена російським контентом. На захоплених територіях створено «місцеві» медіа за шаблонами російських (красива картинка, видовищний контент, гарні спеціалісти). Працівники цих ЗМІ отримують не меншу підтримку, аніж військові в окопах;

– проти носіїв вільнодумства ведеться боротьба кримінальними, адміністративними, оперативними та контррозвідувальними методами;

– на Донбасі сформовано міф про «постраждали» регіони: жертви обстрілів ЗСУ, економічні втрати, гуманітарні конвої; сепаратистські регіони та їх населення страждають за правду та власну, незалежну від Києва думку;

– окупанти мають широку підтримку священнослужителів московського патріархату, які щоденно контактують з потерпілими та тими, що шукають порятунку від алкоголізму, наркоманії та інших форм втечі від реальності.

Слід враховувати, що все зазначене відбувається на тлі негативних фонових факторів: прорадянський та проросійський «довоєнний» менталітет населення; фізичний контроль територій ворогом; дві базові потреби населення за пірамідою потреб: безпеку від «карателів хунти» та виживання за рахунок субсидій та гуманітарної допомоги – забезпечує саме ворог; величезний (за українськими мірками) розмір фінансування медійних заходів з боку РФ.

Усі масові комунікаційні канали (ЗМІ, інформаційні агенції, насамперед) контролюються представниками окупаційної влади. Діяльність лідерів громадської думки, експертів, місцевих політиків також взято під контроль росіянами. Незадоволення каналізується в соціально-побутову сферу, де, як це не дивно для пересічного українця, винною також визначається київська влада, яка «блокує соціальні виплати», «не виплачує гроші шахтарям» тощо. Саме тому, наприклад, «хресний хід» (липень 2016 р.) православних віруючих цілком щиро та свідомо йшов молитися за мир у Київ, а не Москву.

У підсумку, на окупованих територіях РФ побудувала високоефективну систему масової пропаганди, споживачем якої стали, насамперед, бюджетники та військові, малозабезпечені та пенсіонери (отримують субсидії з РФ), робітники (шахтарі, працівники підприємств, які отримують зарплату) та середньостатистичні «інтернет-користувачі»: школярі та підлітки. Саме ж поширення негативних інформаційних впливів агресором відбувалось і продовжується за рахунок використання безлічі технологій інформаційно-психологічного впливу на маси, серед яких, зокрема:

1. Маніпулювання з істинною інформацією.
2. Тенденційний підбір тем і матеріалів.

3. Розподіл ефірного часу, непропорційно істинного значення інформаційних фрагментів.

4. Фрагментарність подання інформації.

5. Навмисно вирівняні уявлення малопорівнюваних чинників – технологія media amplification.

6. Відволікання уваги аудиторії від дійсно значущого, але політично невігідного для висвітлення події неякісним представленням інформаційного матеріалу.

7. Вибір вигідного моменту для інформування населення (наприклад, для викиду компрометуючих матеріалів).

8. Емоційне коментування, уявлення того, що відбувається.

9. Двоступеневий комунікаційний потік: використання коментарів і думок компетентних осіб, шанованих суспільством.

10. Використання як телеведучих привабливих людей, які найбільш переконливі у випадках, коли велику роль відіграє суб'єктивна перевага.

11. Певна послідовність надання інформації: при висловлюванні суперечливих точок зору найбільш переконливою є інформація, передана першою.

12. Мистецтво спеціалізованого монтажу інформації (наприклад, поєднання в часі тенденційного звукового супроводу і документального відеоряду).

13. Доведення інформації лише до певної групи населення (наприклад, за територіальною, національною, релігійною або соціальною ознакою); цей прийом допомагає ідентифікувати і сформувати групи однодумців.

14. Транслявання відеоінформації, отриманої із застосуванням можливостей комп'ютерної графіки, або/і штучно синтезованої мови, наприклад, державних, громадських діячів.

15. Технологія впливу ЗМІ на деформацію архетипових образів, впровадження в суспільну свідомість елементів нестабільності, дезорганізованості, хаосу, непевності й страху (вплив на стереотипи, установки, що склалися у населення, витіснення із суспільної свідомості домінуючої національної ідеї, об'єднуючого морального начала; розрахована на реалізацію в довгостроковому, стратегічному плані).

16. Використання ЗМІ як каналу доведення до населення та керівництва країни спрямованої дезінформації.

17. Технології маніпуляції в ЗМІ з опитуваннями громадської думки.

18. Використання ЗМІ як інструменту безпосереднього доведення до суспільства і окремих особистостей загроз, ультиматумів, «імпульсів» диктату і залякування.

19. «Ефект CNN» (демонстрація по телебаченню приголомшуючих психіку аудиторії актуальних подій у реальному масштабі часу. Завдяки ефекту «присутності» телеглядача в гущі подій [наприклад, при бомбардуваннях міст] досягається емоційне посилення здійснюваного на аудиторію психологічного впливу, який закріплюється спрямованим коментарем).

20. Демонстрація в пропагандистських матеріалах переваги своєї культури (цивілізації) – для ЗМІ провідних західних країн (у тому числі НАТО) це є найважливішим змістовним елементом інформаційно-психологічного впливу.

21. Експлуатація в ЗМІ всіляких чуток, які можуть цілеспрямовано впливати на інформаційно-психологічний клімат у суспільстві.

23. Технологія «рефлексивного управління» (цілеспрямований вплив на суспільну свідомість).

Поряд з іншим інформаційним навантаженням, ці цілеспрямовані технологічні заходи призвели до того, що в ефірі державної ТРК продовжує постійно транслюватися антидержавний стосовно України контент, переважно російського виробництва, іноді цю трансляцію перебиває «соціальна реклама» самопроголошеної республіки. Те ж стосується і радіо, де на частоті першої програми Національного радіо України в Донецькій області було включено «Радіо Росії».

Практично все півріччя 2016 р. у Донецькій і Луганській областях в аналоговому і цифровому наземному ефірі відсутні такі потужні мовники, як «Перший Національний», «Новини 24», «1+1», ICTV, «5 канал». На їх частотах відбувається трансляція російських телеканалів: ОРТ, НТВ, РТР, Росія 24. Так само з ефіру зникли регіональні мовники. Обмеження, за наказом самопроголошених республік, торкнулися і абонентів операторів кабельного телебачення та Інтернет-ТВ (IPTV). Російські медіа цілеспрямовано та агресивно розмивають національну ідентичність, солідарність і патріотизм громадян, формують сепаратистські й екстремістські настрої. У цьому ж напрямі «працюють» і сепаратистські ЗМІ. Наприклад, на території самопроголошеної так званої «ДНР» видаються місцеві газети

зразка «Донецька республіка», «Новоросія» чи «Мирний Донбас» із тиражами, які стартують від 50 тис. примірників, головними меседжами яких є критичний стан життя «на Україні» та світле майбутнє «Республіки».

Дивлячись на легкість, з якою агресори заволоділи як аналоговим, так і цифровим ефірним наземним телебаченням України, можна говорити про недостатній рівень інформаційної безпеки, або небажання протидіяти в першу чергу на технологічному, а не військовому рівнях.

Окремо слід сказати про так зване «Радіо ВЕСТИ», ефір якого вражає заангажованістю до України і до всього українського. Так звані незалежні експерти маніпулюють свідомістю громадян, а іноді просто говорять неправду, ображаючи Україну та її громадян.

Не можна не згадати ефір програми «ЧАС» на російському громадському (!) телебаченні, коли російські телевізійники свідомо приводили помилкові дані про результати президентських виборів в Україні. Використовуючи спотворену інфографіку, нібито із сервера Центрвиборчкому, де на перше місце ставлять лідера «Правого сектору» Д. Яроша, який насправді отримав менше одного відсотка голосів виборців.

Очевидно, що саме завдяки потужному інформаційному впливу з боку агресора пересічні громадяни Слов'янська, Краматорська, Маріуполя, Донецька та інших міст Сходу вірять у жахи «Правого сектору» і протидіють українським військовим. Професор Г. Почепцов називає інформаційну політику Росії щодо України «першою смисловою війною у світі», маючи на увазі останні події на Сході України і анексію Криму. До основних ознак «смиислового» впливу він відносить:

- знищення ознак військових: «зелені чоловічки», «ввічливі чоловічки»;
- знищення ознак незаконності: «народний мер», «народний губернатор», «народна самооборона», «возз'єднання Криму»;
- посилення негативної характеристики супротивника: «бойовики», «карателі», «каральна операція», «хунта», «самопроголошена київська влада», «самопроголошений прем'єр»;
- завищення свого позитиву до сакралізації: «Крим наш», «місто російських моряків»;
- опис дій з метою їх легітимації: захоплення адмінбудівель пояснюється словами «це ж наше, народне, а ми народ» [5].

Як результат, на сьогодні маємо ситуацію, коли інформаційна складова агресії йде попереду, а військова або силова складова виходить на перший план тільки в кінці. Саме таку ситуацію ми бачили в Криму і нині на Донбасі. При цьому слід враховувати, що поширення ворожого контролю над інфопростором окупованих територій відбувалося ще задовго до військової агресії. Так у телевізійному просторі Луганщини до окупації частини її території російськими військами та бандформуваннями функціонувало 16 регіональних і місцевих телекомпаній, у тому числі три обласні – Луганське обласне телебачення (ЛОТ), Луганське кабельне телебачення (ЛКТ), ТРК «ІРТА» (ІРТА), решта – місцеві [7, с. 57].

Каналами регіонального телевізійного мовлення територія області покрита не повністю. Зокрема, ЛОТ покривав телевізійним сигналом 89,7% території Луганщини (а це майже 2,1 млн споживачів інформпродукції), ЛКТ збирав 1,2 млн телеглядачів, продуктивною є також ІРТА, яка покривала телевізійним сигналом 80% Луганської області. Місцеві телеканали зосереджені у великих містах південно-західної і центральної частин Луганщини.

Сільські прикордонні з Росією райони України (Троїцький, Марківський, Міловський, Новопсковський) залишалися повністю або частково недоступними для регіонального та місцевого телевізійного продукту. Крім того, у частину названих населених пунктів не надходив телевізійний сигнал жодного загальнонаціонального українського каналу протягом усього часу існування Української держави. Водночас там присутній російський телевізійний продукт – федеральних і регіональних телеканалів (Воронезької та Белгородської областей). За часів існування СРСР відсутність телевізійного сигналу з України компенсувала Росія. За роки незалежності України так і не вистачило фінансів і політичної волі змінити цю масово-інформаційну ситуацію. Росія ж активно працювала не лише в існуючих аналогових частотах, а й впроваджувала цифрові технології. Відповідний частотний ресурс для трансляції цифрового телебачення в прикордонних територіях уже зайнятий, і Росія продовжила активно працювати в освоєнні телевізійного простору нашої держави. Україна при цьому демонструвала відсутність саме української національної гуманітарної та інформаційної політики, яка мала б сприяти формуванню потреби європейського цивілізаційного вибору.

Закріплення в медіасфері України з подальшою анексією частини національного інформаційного простору країна-агресор вирішувала комплексно. Поряд з покриттям власним сигналом прикордонних територій, свій продукт поширювала через супутникове мовлення, українських операторів кабельного ринку та увійшла з власним продуктом через регіональні ТРК. Так партнером росіян у поширенні її продукції через кабельні мережі в Луганську стало ЛКТ та близько двох десятків кабельних операторів на території області. Напрямок входження російського мовника через регіонального виробника реалізовував телеканал ІРТА. У 2002 р. ВАТ «Перший канал» (Росія) та луганський регіональний телеканал ІРТА підписали генеральну угоду, згідно з якою ІРТА стала першим в Україні офіційним партнером ОРТ.

Фактично регіональний телемовник, вирішуючи свої приватні інтереси, сприяв повзучій анексії національного інформаційного простору, реалізації геополітичних векторів сусідньої держави щодо України загалом та окремих її територій зокрема, ігноруючи суто українські національні інтереси. Проімперська риторика росіян в українському регіональному ефірі спричинила те, що в головах багатьох луганчан сформувалося схвальне ставлення до путінсько-російської політики.

З приходом «руської весни» на Схід у 2014 р. регіональні та місцеві канали Луганщини були «націоналізовані» терористами. На базі захопленого ЛОТУ, ЛКТ та ІРТИ почав мовлення сепаратистський канал «Луганск-24» (прототип «Росія-24»). З аналогового та цифрового мовлення були вичавлені всі національні канали, натомість їх місце зайняли російські пропагандистські мовники, фактично завершивши анексію інформаційного телепростору на Сході. Попри спроби й обіцянки змінити таку масово-комунікативну ситуацію, Україна на тимчасово окуповану територію Луганщини (11 міст обласного значення та 7 районів), після півтора року окупації, так і не змогла подати телевізійний сигнал.

Серед друкованих ЗМІ популярності здобула газета «XXI ст.», що в окупованому Луганську стала єдиним друкованим виданням. На сторінках видання яскраво викладаються райдужні перспективи «молодого республіки», ведеться активна політична агітація, публікуються офіційні «урядові» укази і постанови. У цілому, всі підконтрольні «ЛНР» ЗМІ відрізняються особливо виразною антиукраїнською риторикою.

У Донецькій області еволюція інформаційної експансії починалася з «необразливих» висловів щодо української державності та «західних демократій», а закінчилася розпалюванням ворожнечі та підтримкою війни. На початку 2015 р. контроль за інформаційним простором окупованих територій Донецької області повністю перейшов не лише до сепаратистів, а й до російської сторони. У Донецьку виходять два випуски «Комсомолки» – «Газета нашего города. Донецк» та «Еженедельник». Обидва повністю підготовлені московською редакцією, але друкуються у Донецьку в типографії «Новый мир». Якщо оцінювати загальний контент газети, він є повністю антиукраїнським. Починаючи з зими 2014 р., риторика стає мілітаристською та агресивною, як проти України, так і проти ЄС, США та НАТО, що цілком логічно в контексті зовнішньої політики РФ, реалізації імперських планів та «зомбування» громадян України на окупованих територіях.

Постійним стає використання демонізації українських силовиків, влади, акценти робляться на «фейкові» утиски борців за «незалежність Донбасу» та «руського мира». Висвітлюється переважно життя в РФ, тоді як матеріали стосовно подій на Донбасі майже відсутні; переважають тексти, присвячені культурному, історичному та духовному життю в Росії. У матеріалах про Донецьк захоплені території продовжують позиціонувати як «самостійну» та «незалежну» від України державу. Критичних матеріалів про ситуацію всередині Росії немає. Це свідчить про міфологізацію Російської Федерації, як країни з «особливою місією», взірця «ідеальної держави», центру світової політики. Достатньо багато матеріалів, у яких журналісти подають власні оціночні судження.

Активно продовжується практика демонізації всього західного, часто спекулюється тема Brexit, кризи всередині ЄС та НАТО. Якщо раніше акцент був зосереджений на «розвалі» України, то нині він зміщується у бік «розвалу» ЄС та Північноатлантичного альянсу. Значна увага приділяється «патріотичному вихованню» через міфологізацію «ополченців» та священної боротьби за «руський мир». Акценти переміщуються більше в політичний, економічний і гуманітарний простір. Антиукраїнська та антизахідна риторика спостерігається й у газеті «Московский комсомолец. Донбасс». У «МК» також акцент робиться на житті в РФ.

Схожа ситуація спостерігається в онлайн-ЗМІ окупованих територій. У періоди загострення військового протистояння між українськими силови́ками, сепаратистами та російськими військовими (квітень – серпень 2014 р., грудень 2014 – лютий 2015 р.) демонізація України, влади та військових йде на повну потужність. Головна мета – підігрівання ненависті до України, демонстрація її слабкості та безперспективності спротиву російській окупації. Акцентується увага користувачів інформації на темах, пов’язаних з життєдіяльністю та ситуацією у «молодій республіці», проблемах в Україні та їх емоційній інтерпретації без глибинного аналізу ситуації, причин і наслідків. Достатньо часто з’являються матеріали, джерелом яких є українська влада, у тому числі прес-служби Президента, КМУ, ВРУ, МВС, українських політиків, Генштабу тощо, але з власною інтерпретацією подій і коментарів окремих осіб.

За даними Інституту демократії ім. Пилипа Орлика [4] в липні 2016 р. найпопулярнішим жанром у регіональних ЗМІ (у тому числі на окупованих територіях) лишалася політична «джинса» (проплачений матеріал або зумисно прихована реклама). Кількість матеріалів з ознаками політичного та комерційного замовлення в друкованих ЗМІ не зменшилася, а в деяких виданнях і зросла: середній показник зріс до 29,9%, з яких 11,9% має ознаки політичного замовлення, 7,2% – комерційного замовлення, 10,7% – неналежне маркування реклами в паперових ЗМІ (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Динаміка матеріалів з ознаками замовності (політичних і комерційних) та неналежно маркованої реклами в регіональних медіа 2014–2016 рр.

Найвищий відсоток публікацій з ознаками політичної замовності розмістили сепаратистські ЗМІ Донецька – 36,8% (37,7% – у травні).

Газета «Комсомольская правда» впливає на українських громадян, які залишаються на окупованих територіях, 75% пропагандистської «джинси». «Московский комсомолец» розмістив 26,7% «джинси». Традиційно замилує очі замовною інформацією газета «Донецкие новости» – 40%. Цікавим спостереженням є той факт, що в попередні моніторингові періоди на сайті «комсомолки» (кр.ru) не було розділу «Донецк» як регіону, що керується редакцією. Зараз він з'явився і демонструється як частина Росії. Це в черговий раз підтверджує той факт, що Російська Федерація веде інформаційну війну проти України та підтримує сепаратизм, вже не приховуючи власну роль.

В інтернет-виданнях Донецька зафіксовано 22,5% публікацій з ознаками замовності (рис. 3.2). Сепаратистський сайт «Новости Донецкой Республики» продовжував зомбувати терористичною «джинсою» – 38,1% і «Донецкое агентство новостей» (ДАН) – 30,4% публікацій відповідно. Аналіз сепаратистських ресурсів («Новости Донецкой Республики» та ДАН) довів, що військова тематика обмежується інформацією про обстріли з боку ВСУ, а також нагнітанням ситуації щодо можливого наступу українських силовиків на позиції «ДНР». Достатньо активно ведеться робота з дискредитації України як держави, її силових структур і зовнішньополітичного курсу. Більше уваги стало приділятися матеріалам так званого «виховного характеру», спрямованим на «промивання мізків» російськомовного населення – українців, які мешкають поза межами окупованої території.

Рис. 3.2. Частка матеріалів з ознаками замовності (політичних і комерційних) у регіональних медіа (липень 2016 р.)

Слід також зауважити, що онлайн-простір, як і самі інтернет-ЗМІ, не є однорідним. Це, насамперед, пов'язано з різними ідеологічними засадами. З одного боку, це республіканські ресурси, які говорять про «ДНР», як самостійну державу, з іншого – імперські, які позиціонують окуповані території, як частину Росії, якщо не в географічному сенсі, то в ментальному. Єдине що їх об'єднує – це мрія про знищення України, як держави або її збереження, як сателіту Росії. Тому певний інформаційний дисонанс, який панує в інформаційному просторі окупованих територій, сприяє не лише викривленню дійсності, а й шкодить психологічному здоров'ю людей.

Інформаційно-пропагандистські заходи терористів включали також проведення міжнародних конференцій за участі лояльних до сепаратистських формувань експертів. Так 11–12 травня 2015 р. у Донецьку проходив міжнародний форум «Донбас: вчора, сьогодні, завтра» за участі представників Німеччини, Франції та Греції. Ця подія, що широко транслювалася проросійськими ЗМК, мала на меті виправдати перед світовою спільнотою відокремлення східних регіонів від України та звинуватити США в інформаційній агресії проти Європи та України зокрема.

Ще одним майданчиком для поширення негативних інформаційних впливів стали навчальні заклади «ДНР/ЛНР», де відбувається викорінення української мови і взагалі всього, пов'язаного з Україною. Змістове наповнення середньої освіти на територіях, підконтрольних сепаратистам, концептуалізується відповідно до основ «Конституції ДНР»: «відновлення єдиного культурно-цивілізаційного простору Російського Світу на основі його традиційних релігійних, соціальних, культурних і моральних цінностей, з перспективою входження до складу Великої Росії як ореолу територій Російського Світу». Русифікується не тільки змістовий контент, а й мовний режим роботи освітніх закладів: обидва міністерства освіти «республік» видали накази, які зобов'язують «організувати викладання, навчання і виховання в закладах освіти всіх рівнів, типів і форм власності російською мовою». Особливу увагу функціонери освітніх відомств сепаратистів звертають на предметно-змістовий контент навчального процесу.

Зазначені інформаційно-психологічні засоби та технології інформаційної війни, що використовувалися терористичними організаціями, мали за мету справляти інформаційний вплив на психіку, свідомість мешканців тимчасово окупованих територій, з метою впровадження необхідних ідеологічних

і соціальних установок, формування помилкових стереотипів поведінки та прийняття рішень, трансформації в потрібному напрямі їхніх настроїв, почуттів, волі.

Встановлення контролю над центральними ЗМІ було серед найперших кроків і під час анексії Криму. Перші системні ознаки інформаційних утисків з боку російської сторони почали з'являтися після парламентських виборів 2006 р., коли в Криму перемогу одержала Партія регіонів та «Русский блок», які почали перешкоджати діяльності місцевих медіа. ЗМІ, засновані кримською владою, зазнавали цензури, до того ж кримською владою контролювалося і державне республіканське телебачення, яке формально підпорядковувалося Києву. Однією з основних тенденцій українського інформаційного ринку, як Криму так і України в цілому, було те, що він розвивався не як бізнес, а як ідеологічне поле битви та використовувався саме для інформаційних війн. Так само реалізувалися в Криму і російські спецпроекти, зокрема через фінансову підтримку окремих видань, через спроби міняти засновників медіа тощо.

Одразу ж після захоплення адміністративних будівель невідомими людьми під контроль російських військових перейшли Державна телерадіокомпанія «Крим» та Радіотелевізійний центр. Найпершою від ефіру була відключена телерадіокомпанія «Чорноморська», а за кілька днів й усі інші українські телеканали. На цих самих частотах негайно почали мовлення російські телеканали Росія-24, Звезда, НТВ, Рен-ТВ, Перший канал та ін. Загалом понад 200 засобів масової інформації на півострові перереєструвалися за російським законодавством. Серед ЗМІ, які не змогли отримати реєстрацію, опинився кримськотатарський телеканал АТР, який демонстрував незалежну від кримської «влади» позицію, а також дитячий канал «Лале», радіостанції «Лідер» та «Мейдан-ФМ», QNA – кримське агентство новин, кримськотатарська газета «Авдет» та ін.

На сьогодні у звичному форматі не залишилося жодної радіостанції, яку кримчани могли слухати до 2014 р. А друкована україномовна преса перестала завозитись на півострів приблизно рік тому. Жодних проблем ані з перереєстрацією, ані з доступом до інформації не мають тільки державні або продержавні видання. Найбільші накладі на півострові наразі мають «Крымские известия», яка є офіційним рупором «Держради Криму», а також провладна «Крымская правда».

Широкий спектр інформаційно-пропагандистських заходів РФ став складовою операції з захоплення Криму. Серед найбільш поширених технологій маніпулювання масовою свідомістю були такі:

– інформаційна блокада, що була спрямована на формування інформаційного вакууму для українських ЗМК у Криму та подавала факти під єдиним вигідним для Кремля кутом зору. Серед основних заходів – позбавлення місцевих теле- та радіокомпаній ліцензій мовлення, фізичні погрози розправи з журналістами, стеження за ними, «профілактичні» бесіди із спецслужбами, прослуховування їхніх розмов і читання листування. Як результат – станом на лютий 2015 р. на півострові не залишилося вільних медіа;

– використання медіаторів, або так званих «лідерів думки» – політичних діячів, представників релігійних конфесій, діячів культури, науки, мистецтва, спортсменів, військових;

– методи ефекту першості та упереджувального удару завдяки оперативності донесення матеріалу до отримувача давали змогу ЗМІ Росії формувати бажане уявлення про події;

– переписування історії відіграло потужну роль у процесі руйнування історичної пам'яті;

– метод зворотного зв'язку передбачав проведення штучно інсценованих масових акцій на підтримку відторгнення Криму від України;

– прийоми емоційного резонансу, сенсаційності та психологічного шоку використовувалися для створення у широкої аудиторії антиукраїнських та антиісламських настроїв;

– повторення одних і тих самих тверджень мало на меті сформувати у населення єдине бачення подій та спрямовувалося не на ідеологічні установки, а на буденну свідомість громадян;

– рейтингування застосовувалося кремлівськими медіа для виправдання агресивних дій російської влади, мотивуючи це вимогою суспільства.

На противагу цим заходам у 2015 р. вихідцями з Криму було створено радіо «Крим.Реаліі», яке мовить на півострів за допомогою середніх хвиль, якими у свій час здійснювалося мовлення «Радіо Свобода». Крим.Реаліі є частиною некомерційної інформаційної служби Radio Free Europe/Radio Liberty, завдання якої – поширення цінностей демократії та громадянського суспільства, це некомерційна інформаційна служба, яку фінан-

сує Конгрес США і яка мовить та поширює інформаційні програми через радіо, інтернет і телебачення на понад 20 країн Східної та Південно-Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії, Близького Сходу. Радіопроєкт надає кримському суспільству те, чого воно не може дізнатись із місцевих ЗМІ: новини без цензури, аргументований і відповідальний обмін думками, відкрите обговорення проблем тощо. Цього ж року відновив своє мовлення і телеканал АTR, транслюючи свої програми з Києва, у Криму став доступний лише по супутниковому телебаченню.

Таким чином, аналіз контенту й дискурсу, який наразі існує на окупованих територіях, демонструє, що формування безальтернативного та некритичного сприйняття дійсності виходить на рівень закріплення на ціннісному рівні. Таке кероване сприйняття реальності, емоційна прив'язка до Росії у мешканців окупованих територій вже сформувало у великій частини громадян негативне сприйняття України та її союзників. У разі повернення де-юре цих територій – таке сприйняття всього українського закладає «вибухівку» з відкладеним запуском. По-перше, без контролю над інформаційним простором територій так званих «ДНР» та «ЛНР», а також Криму, спроби змінити думку пересічних громадян будуть майже неможливими. По-друге, мабуть головне, неврахування інформаційних, емоційних потреб і страхів місцевих жителів, будь-які меседжі від української сторони будуть блокуватись. Політика нав'язування «українського» в тому контексті, як воно сприймається у центральній та західній Україні – буде провальною. Неврахування регіональних особливостей (ментальних, інформаційно-комунікаційних, історичних) східних областей та Криму при формуванні та реалізації інформаційної політики сприятиме відторгненню всього українського та державного.

Тому комплекс інформаційних заходів з подолання негативних інформаційних впливів на окупованих територіях слід розглядати як складову загальної стратегії повернення окупованих територій. Треба підкреслити, що в інформаційно-комунікаційній сфері проблема полягає не стільки у відсутності стратегії інформаційної присутності на окупованих територіях, скільки у відсутності державної стратегії щодо повернення цих територій взагалі. Заяви про військово-дипломатичний шлях повернення є гарною та приємною на слух риторикою, яка зі зрозумілих причин, не може бути реалізована протягом найближчих років.

Українцям належить прийняти й осмислити проблему окупації та відносин з окупантом, встигаючи за динамікою змін глобальної системи світової безпеки та відносин між державами. Очистити її від нашарувань емоцій, популізму політиків, навчитися говорити про неї так, щоб це не провокувало чергову хвилю конфлікту внутрішнього. Нині вже цілком очевидно, що повноцінна реінтеграція окупованих територій та їх населення стане складним, багатовимірним і досить довгостроковим завданням.

На сьогодні територія проведення АТО є зоною воєнно-політичного конфлікту і гострої всебічної кризи; перебуває у фокусі вискоєфективної пропаганди супротивника; значна кількість його населення вже зараз негативно сприймає як Українську державу та уряд, так і саму перспективу реінтеграції; самий процес реінтеграції та відновлення обіцяє бути довгим і складним.

Використовуючи сучасні механізми інформаційного впливу, Україна має обмежуватися ефективною інформацією. Розкриття правдивих тем національно-визвольних змагань, Голодомору, висвітлення життя історичних персоналій, пропаганда української культури, мови, цінностей – ефективна інформаційна зброя, шкідлива для тих, хто не сприймає незалежність України, на свій копил інтерпретує історію, нав'язує українцям свою культуру та ідеологію.

Українській державі нині вдалося лише частково виконати завдання повернення контролю над телерадіопростором окупованих і звільнених територій. Зокрема, відновлену Донецьку обласну державну телерадіокомпанію («ДоТБ») було запущено в Краматорську 2 квітня 2015 р. у режимі тестового мовлення з перспективою подальшого переходу на повноцінний режим роботи. Участь у відновленні матеріально-технічної бази компанії взяли телекомпанія ЗІК, Вінницька, Запорізька, Полтавська ОДТРК, ТРК «Всесвітня служба УТР», які безкоштовно передали частину свого обладнання в Краматорськ. Згідно з інформацією на офіційному сайті ДоТБ, її мовлення здійснюється в цифровому форматі Т-2 і є доступним «у більшості кабельних мереж регіону». В аналоговому форматі мовлення здійснюється з Маріуполя і Красноармійська. Крім того, на передовій у зоні проведення АТО встановлено 180 комплектів супутникового телебачення з українським пакетом мовлення (сектори А, В, С та М) та розпочато виробництво і трансляцію українського контенту, призначеного спеціально для

аудиторії окупованої частини Донбасу. Але слід враховувати, що спеціальне програмування та мовлення не дасть потрібного ефекту, якщо й надалі буде обмежене окремими медіа-проектами та циклами програм, розміщуваними в ефірі вже існуючих загальнонаціональних і регіональних ТРО. Спеціальне мовлення на цей регіон залишиться необхідним і актуальним протягом щонайменше найближчих 3–5 років, що саме по собі вимагає значно більш фундаментального підходу, а саме: створення окремої редакції програм для Донбасу, розробки унікальної програмної концепції, запуску окремих повноцінних каналів (щонайменше – одного телевізійного і однієї FM-радіостанції) на базі спеціально утвореної ТРО, забезпечення впевненого прийому її сигналу на відповідній території, нейтралізація небажаних трансляцій і багато іншого.

У втіленні основних стратегічних напрямів нівелювання негативних інформаційних впливів на окупованих територіях та організації спеціального національного мовлення слід враховувати й вплив гальмуючих факторів, а саме: гострий брак у державних телекомпаній матеріально-технічної бази, обладнання, достатньо потужних передавачів, відсутність телевеж необхідної висоти поблизу зони проведення АТО; недостатнє бюджетне фінансування, бюрократичні перепони, саботаж окремих посадових осіб і працівників державних підприємств (наприклад, Луганська ОДТРК та філія Концерну РРТ); брак кадрів, розвал структур і організацій регіональної журналістики внаслідок окупації та воєнних дій; недостатня кількість та якість необхідного для спеціального мовлення контенту; відсутність чіткого та адекватного масштабам завдання плану дій, пов'язана з цим фрагментарність й очевидна недостатність заходів, що вживаються.

Окрім відновлення українського мовлення та поодиноких інформаційних «вкидів» на тактичному рівні фокус уваги в інформаційній політиці щодо окупованих територій слід змістити в бік роботи з активними групами населення окупованих територій, що контактують з Україною, з опорою на некомерційний і недержавний медіа-ресурс України. Безпекова складова повинна залишитися під контролем держави, у той час як розвиток мовлення на засадах свободи слова має реалізувати саме недержавний сектор. Групи гравців «безпека» та «свобода» повинні зберегти конструктивний діалог, спрямований на досягнення спільної мети – відновлення суверенітету України.

Розробка ефективних інструментів інформаційного впливу і забезпечення інформаційної присутності на окупованих територіях мають стати частиною профільної цільової державної програми інформаційної діяльності на територіях зони АТО та програмах роботи з внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Базисом для інформаційних заходів слід визнати програми соціальної адаптації ВПО та окремі успішні загальнонаціональні реформи в Україні, відповідно обмежений ресурс буде використовуватися на розв'язання конкретних проблем, а не проведення маркетингових інформаційних заходів. Найбільш дієвими і швидкими в реалізації напрямами роботи можуть стати: проведення аналізу цільових груп на основі статистики, що міститься в Єдиній інформаційній базі даних про внутрішньо переміщених осіб (Мінсоцполітики) та базі даних в'їзду-виїзду через КПВВ, утримувачем якої є штаб АТО; синхронізація цих баз даних з метою формування реальної картини про ВПО, що дійсно проживають в Україні та їх контакти з окупованими територіями; виокремлення потенційно лояльних груп населення, що підтримують контакти з окупованими територіями та розробка цільових заходів під відповідну групу; перехід до локальних механізмів інформування населення на КПВВ чи торгових майданчиках (торгово-логістичних центрах); запровадження ротацій фахівців Держжкомтелерадіо, Укрінформу, Першого Національного до луганських та донецьких ОДТРК з метою налагодження якісного місцевого мовлення на суміжних територіях та безпосередньо на КПВВ чи торгових-логістичних центрах (зрештою, місцеві ОДТРК повинні стати основою для регіонального суспільного мовлення, що є оптимальним нейтральним форматом мовлення на всю зону конфлікту); прийняття концептуального рішення про підтримку виробників національного контенту та затвердження порядку визнання інформаційного продукту національним культурним продуктом; підтримка програм залучення молоді до українських вишів тощо.

3.2. Інформаційні чинники боротьби за окуповану свідомість

Минає другий рік неоголошеної війни Росії проти України на частині східних українських територій. При цьому лише на антиукраїнську інформаційну війну щодня Москва витрачає близько 5 млн дол. [23].

В окупованих районах східних областей та в Криму ми спостерігаємо не лише агресивні методи ведення силових операцій (захоплення територій збройними методами), а й поєднання цих операцій з використанням пропаганди, що руйнує українську ідентичність у свідомості місцевого населення. Збройний конфлікт на Сході України супроводжується відповідною активізацією мас-медіа, веденням інформаційної війни, пов'язаної з формуванням лояльних до агресора політичних настроїв населення, намаганням дестабілізації обстановки в підконтрольній законній українській владі регіонах України [9, с. 130]. Як зауважив відомий письменник Ю. Андрухович, «конфлікт на Донбасі – це насправді війна культур. Їхня називається «русский мир», а наша – «Вільна європейська Україна»» [10, с. 107]. Метою пропагандистського дискурсу з боку російських ЗМІ є руйнація проєвропейського вектора розвитку України, формування в очах населення, що потрапляє під дію проросійської пропаганди, та світової спільноти образу українців як нації, що деградує та занепадає через неможливість розв'язання внутрішніх суперечок і конфліктів. Інтерпретація проросійськими медіа ситуації на Донбасі як внутрішньогромадянського конфлікту, а не як акт агресії, виключає при цьому з поля уваги громадськості факт зовнішнього російського впливу на ескалацію конфлікту та дестабілізацію ситуації в цілому.

З огляду на важливу роль, яку в нинішній гібридній війні відіграє інформаційний компонент, проблема протистояння та протидії інформаційній агресії є дуже актуальною, оскільки повернення свідомості дезінформованих людей в український інформаційний простір є невід'ємною частиною відсічі агресору. Протистояти пропаганді та викоренювати її наслідки необхідно за допомогою інформаційних засобів і методів шляхом забезпечення використання вітчизняних інформаційних ресурсів з метою досягнення якнайшвидшої реінтеграції населення тимчасово окупованих територій в український простір.

Наслідки російської пропаганди насамперед на окупованих територіях східних областей України показали, що зміцнення ролі інформаційної політики в процесі протистояння силовим діям та інформаційній агресії є вкрай важливою складовою у державній політиці в цілому. Певною мірою ця діяльність ґрунтується на вже розробленій правовій базі. Упродовж 25 років було ухвалено чимало нормативно-правових актів, положення яких

регламентували державну політику у сфері інформації. Проте основним недоліком нормативних документів до цього часу є те, що вони в недостатній мірі враховують технологічну революцію, що відбулася в інформаційній сфері протягом останніх десятиріч, зростаючі можливості і суспільне значення нових електронних інформаційних технологій. У змісті цих документів чимало фрагментарних і декларативних положень [11, с. 8].

При цьому все наростаючий вплив російської пропаганди просто нехтувався органами державної та місцевої влади. Починаючи з 2010 р., державна політика у сфері інформаційної безпеки взагалі була малозначущою, оскільки цей напрям не вважався представниками тодішньої влади як значущий та вартий їхньої уваги. А тим часом засилля російських ток-шоу та ведучих, фільмів і серіалів на українських телеканалах, масове «заводнення» російськими товарами книжкового ринку України, масова трансляція російських телеканалів у всіх областях України стали одним із чинників орієнтації свідомості певної частини населення Сходу на нейтральне, а то й позитивне сприйняття збройного конфлікту на Сході України та окупації частини українських територій. І навіть у 2014 р. вже новообрана державна влада запізнювалась із інформаційним реагуванням на ускладнення ситуації в регіоні. У рішенні РНБО «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності України» від 01.03.2014 р. не йшлося про інформаційну безпеку держави [30].

Сьогодні основними методами налагодження контактів з населенням тимчасово окупованих територій є ведення виваженої та зрозумілої для населення інформаційної політики. Щодо характеру та вектора спрямування такої політики, то слід наголосити, що основним завданням у цьому напрямі є постійне акцентування на фактах, висвітлюючи лише правдиву інформацію. Максимальне підвищення поінформованості населення про реальний і повний стан подій, проведення PR-кампаній, що має бути поштовхом до підвищення рівня критичного сприйняття інформації з боку населення, мінімізує у підсумку поширення чуток і фейків як факторів інформаційного впливу на розвиток та загострення конфліктних ситуацій і суперечностей у суспільстві.

Проблема в тому, що мешканці тимчасово окупованих територій, особливо на Кримському півострові, медійно заблоковані і залишилися без української медійної підтримки, маючи доступ лише до російських каналів

та інформаційних мереж. Проте зникнення українських теле- та радіоканалів не може означати абсолютного інформаційного вакууму щодо українського контенту на окупованих територіях, адже супутники та мережа Інтернет дають можливість людям свідомо робити свій вибір. Це вже проблема більш глибокого рівня, розв'язувати яку необхідно поступово й методично. Проблемою східних областей у контексті інформаційної безпеки є те, що російська пропаганда відіграє на цій території ключову роль у формуванні ідентичності місцевим населенням. Таку точку зору підтверджують дані, отримані на початку 2015 р. Київським міжнародним інститутом соціології, згідно з якими мешканці окупованих територій Донбасу в цілому погоджуються з меседжами російської пропаганди: 49% респондентів на окупованих територіях називають Євромайдан фашистським переворотом, а 67% вбачають його причину у змові олігархів і маніпуляціях Сполучених Штатів Америки [25]. Відмінності між мешканцями Заходу та Сходу України створювалися і підживлювалися штучно ще задовго до початку війни. І навіть в умовах окупації частини української території бойовиками українські медіа «заходять» на ці території, хоча і не в таких масштабах, як на решті України. Але місцеве населення, яке потрапило під вплив пропаганди, вже мало цікавиться українським конвентом. Більшість жителів Донбасу свідомо не хочуть шукати альтернативних джерел отримання інформації. Повідомлення в російських ЗМІ ще більше підігривають ворожість між українцями та вказують на їх історичні розбіжності: вони грають на ностальгії за комунізмом жителів старшого покоління, які страждають від демократичного транзиту України, заманюючи їх поверненням до колишнього благополуччя шляхом вступу (читати – об'єднання) до союзу з Росією та лякаючи бандерівцями [12, с. 162].

Російська влада не один рік до початку конфлікту створювала в східних регіонах України власну інформаційну платформу (медійний сегмент – теле- та радіоканали, друковані видання, інтернет-сайти; елементи соціального тиску у формі громадських організацій проросійського спрямування; а також елементи суспільно-політичного впливу у вигляді організацій з офіційним урядовим фінансуванням з РФ), завдяки якій місцеві мешканці оброблялися на предмет ненависті до всього українського та прихильності до російського. І оскільки українська влада протягом 25 років була стурбована лише власним збагаченням, то така платформа без перешкод робила

свою справу, а після окупації української території мешканці Донбасу фактично стали носіями проросійських ідей та не чинили свідомо жодного опору бойовикам. Але при цьому варто зауважити, що за даними Київського міжнародного інституту соціології лише чверть мешканців Донецької та Луганської областей виступають за приєднання їх території до складу Росії. Більш ніж половина опитаних респондентів висловлюються однозначно проти анексії частини української території, а решта очікують розв'язання військового конфлікту [24].

Проблемою в діяльності українських медіа (перш за все, журналістів) є подача інформації за традиційними шаблонами, не заглиблюючись у тему (обстріл мирних мешканців – кількість жертв – можливі оціночні судження журналіста – інтерв'ю з вибраними місцевими мешканцями). «В зоні АТО мало смотрят украинские телеканалы. На Донбассе в порядке вещей, когда на линии фронта транслируется только пропагандистское российское ТВ. В подвале села Опытное по телевизорам, которые работают благодаря генераторам, заправленным топливом украинских военных, транслируется Россия-1» [12, с. 163]. Ці програми люди звикли дивитися вже не один рік, тому шаблонні новини чи просто патріотичні гасла навряд чи зможуть змінити ситуацію, а викличуть, швидше, у глядачів психологічне відторгнення і недовіру до такої інформації.

Можна з впевненістю говорити, що бездіяльність (або досить низька активність) у сфері інформаційної політики на Сході призводить до втрати довіри до вітчизняних владних структур населення окупованих територій, яке потім повернути в український простір буде набагато важче. Моніторинг ситуації в інформаційній сфері у східному регіоні засвідчує, що громадяни перебувають у певній ізоляції від українського контенту, альтернативи сепаратистським міфам просто не існує. При цьому відсутність чіткої інформаційної стратегії держави в напрямі покращення ситуації робить поодинокі кроки державних органів та недержавних організацій у цьому контексті малодієвими, безсистемними та неефективними.

Окрім протидії негативним інформаційним впливам на тимчасово окупованих територіях технологічними засобами та методами, необхідно впроваджувати дієві інструменти запобігання та зменшення руйнівних інформаційних впливів на мешканців Донбасу. Перш за все, важливим завданням для місцевих ЗМІ є подолання недовіри населення до українських медіа.

Необхідним є намагання відновити обласне теле- та радіомовлення, збільшити технічні можливості для поширення теле- та радіосигналу.

Дії центральної влади щодо обмеження доступу українців до російських медіа не дали очікуваного результату, оскільки по всій Україні, не говорячи вже про окуповані території, доступ до російських телеканалів громадяни мають через супутник, та і не всі провайдери кабельного телебачення припинили транслювати російські телеканали. Завадити проходженню сигналів російських телеканалів на окупованих територіях Донбасу українські інформаційні працівники навіть і не намагаються. Таким чином, російські телеканали зовсім вільно ведуть свою пропагандистську діяльність. У Донецькій і Луганській областях населення дивиться та слухає майже виключно російський конвент. На сьогодні Міністерство інформаційної політики робить деякі кроки у напрямі покращення ситуації: останнім часом відбудована вежа на горі Карачун, через неї розпочато трансляцію на окуповані території українського телерадіомовлення. Планується встановлення ще двох веж у Донецькій і Луганській областях. Проте зроблені кроки є суто технічними. Вони відновлюють лише трансляцію телерадіо-програм, орієнтованих на громадян України поза межами конфлікту. Тематично ці програми далеко не завжди збігаються з інтересами населення окупованих територій. І тому їх вплив далеко не завжди є переконливим.

Ситуація стосовно інформаційного забезпечення в зоні АТО за останній час значно покращилася завдяки волонтерам, представникам ЗМІ та самим військовим, проте український конвент так і не може потрапити до людей на окупованих територіях. Наявність доступу до мережі Інтернет, через яку громадяни мають можливість вибирати альтернативні джерела інформації, є не у всіх. Значана частина прибічників ідеї «руського мира» є представниками старшого покоління, які для отримання інформації обирають звичне для себе телебачення, а у молодого покоління, зазвичай, прихильність до таких ідей підкріплена матеріальним чинником.

Що стосується південного напрямку організації мовлення, орієнтованого на громадян анексованих територій, то воно натикається на певні технічні проблеми. Вежі, з яких відбувається мовлення на Крим, були захоплені російськими військовими. При цьому захоплені вежі вищі, ніж телевежі Херсонщини, наприклад, тому і «перекривають» сигнали з України.

Вартим уваги є активне залучення друкованих ЗМІ, які традиційно були важливим джерелом інформації для населення східних регіонів. У порівнянні з газетами та бюлетенями самопроголошених республік накладі українських друкованих ЗМІ просто мізерні, що не дає змоги просто фізично їм бути джерелами формування світоглядних установок громадян.

Питання надання громадськості об'єктивної інформації можна вирішувати за допомогою російськомовних громадсько-політичних друкованих видань. Цей факт необхідно обов'язково брати до уваги в процесах прийняття рішень стосовно Сходу України. Особливо важливим вбачається вплив друкованих видань у маленьких селах у зоні бойових дій, мешканці яких часто не мають можливість дивитися телебачення.

Заслугує на увагу в питанні ефективності впливу медіа на формування настроїв громадян дослідження Київського міжнародного інституту соціології, що проводилося наприкінці 2014 р. [26]. Дослідження показало, що більшість українців не вірять у правдивість інформації, яку поширюють в Україні російські телеканали. Абсолютна ж більшість респондентів чекає від українських мас-медіа неупередженого висвітлення ситуації в державі, інформування громадян як про успіхи, так і про невдачі в діях влади, військових. Цим самим доноситься до людей максимально правдива та об'єктивна інформація, що дає змогу їм самим аналізувати хід подій та сприймати процес суспільного розвитку у всій повноті його нерідко суперечливих фактів.

Правдиве інформування громадськості, крім всього іншого, сприяє формуванню імунітету на фейки й міфи, що створюються та циркулюють в інфопрострі завдяки спецам антиукраїнської пропаганди. Серед них, наприклад, чутки, що були запущені в російських ЗМІ, про масову (600 тис. осіб і більше) втечу біженців з південно-східних регіонів до Російської Федерації. Проте чіткі факти про перетин українцями російсько-українського кордону, які наводили українські прикордонники, зводили нанівець старання російських пропагандистів та доводили, що такі чутки є нічим іншим як провокацією у межах розгорнутої російськими мас-медіа антиукраїнської інформаційної війни [9, с. 136]. Також викривальним стосовно російської дезінформації про відсутність збройних формувань РФ на тимчасово непідконтрольних Україні територіях стало оприлюднення дійсних фактів, кіно- і фотоматеріалів із свідченнями присутності на території

України російської військової техніки та представників російської регулярної армії. Цю ситуацію яскраво характеризують, наприклад, пропагандистські акції противника, пов'язані з обстрілами населених пунктів у зоні конфлікту. Прикладом цьому можуть бути обстріли Маріуполя у 2015 р., коли в українських і російських ЗМІ можна було почути взаємне звинувачення у загибелі мирних жителів та руйнації міста. Повідомлення в українських ЗМІ супроводжувалися даними балістичних експертиз, у тому числі й характеру руйнувань із прив'язкою до місцевості; наголошувалося на тому, що представники спеціальної моніторингової місії ОБСЄ у своїх висновках підтвердили, що обстріли велися з підконтрольних сепаратистам територій... Таким чином, ці факти були не просто звинуваченням, а прямим підтвердженням спланованої провокації з боку бойовиків, що була спрямована на залякування мирного населення Маріуполя на протипагу гучним, але голосливим протилежним твердженням представників самопроголошених «ЛДНР». Це ж стосується і продемонстрованих у ЗМІ прямих доказів російського сліду у знищенні міжнародного рейсу авіалайнера МН17, підкріплені документами експертів з Нідерландів.

Постійна робота з викриття дезінформації поступово змінює сприйняття тривалого вже конфлікту на Донбасі не лише мешканцями окупованих територій, а й у суспільній думці світового співтовариства, що дуже важливо для донесення до Заходу реального стану справ у регіоні.

Повертаючись до поданої в ЗМІ інформації про відновлення трансляції теле- та радіоканалів на окуповані території з гори Карачун, слід ще раз підкреслити, що медіа повинні створювати такий інформаційний продукт, який би був спрямований на потреби тих людей, які наразі перебувають на непідконтрольній Україні території. Мова йде про побутові речі, які хвилюють людей, а не просто абстрактні гасла політичних сил і декларативні заяви політиків. Якщо українські ЗМІ доступно будуть доносити до населення можливі варіанти розв'язання нагальних проблем людей, то буде існувати велика ймовірність частішого звернення громадян саме до таких ЗМІ, а отже, і повернення цих людей до українського інформаційно-культурного простору. Доручення щодо налагодження мовлення саме з таким контентом на непідконтрольних українській владі територіях дав Президент Національній раді з питань телебачення та радіомовлення ще у 2014 р. [20, с. 79].

Не варто забувати й про такий вагомий ресурс, як соціальні мережі, які є альтернативним до традиційних ЗМІ джерелом отримання інформації. Соцмережі, окрім місця обговорення різних варіантів розвитку подій і висловлювання різних точок зору, можуть також широко використовуватись для маніпуляцій («вкиди» рейкових фактів, коментарі ботів тощо). Цінність повідомлень у соцмережах пояснюється часто їх авторством безпосередньо учасниками подій. Так, наприклад, бої за Донецький аеропорт в офіційних ЗМІ подавалися як героїчна оборона «кіборгів» у нелюдських умовах, а його залишення – як вимушений крок. При цьому події, що були пов'язані з контролем сепаратистами процесів ротації українських військових, залишалися поза увагою ЗМІ, проте широко обговорювалися в соцмережах, що давало можливість користувачеві інформації, у тому числі й мешканцям окупованих територій, більш адекватно уявити дійсну картину того, що насправді відбувалося.

Не варто забувати й про такий дієвий канал комунікації, як «сарафанне радіо». Слід мати на увазі, що цей канал користується особливим довір'ям у спілкуванні між родичами, друзями, давно знайомими людьми. І спущені через цей канал російськими інформаційними технологіями чутки можуть мати значний резонанс і потребують негайного й переконливого реагування.

Налагоджувати контакти з населенням окупованих територій необхідно також через залучення активних представників громадськості та армії в комунікаційні процеси з місцевим населенням. Недержавні громадські організації наразі мають достатній потенціал (як в організаційному, так і в експертному контексті) для вироблення такої комунікації через створення інформаційних сайтів, теле- та радіопередач, друк і розповсюдження листівок на непідконтрольних територіях тощо. Держава має лише всіляко підтримувати такі ініціативи та не заважати в їх реалізації. Наприклад, діяльність громадських ініціатив на кшталт Stop Fake або «Інформаційні війська України», які усіяко викривають фейкові меседжі, необхідно посилювати на території, що тимчасово не підконтрольні українській владі.

Як стратегічне завдання в цьому напрямі можна виокремити створення якісної системи іноземного мовлення, тобто продукування за межами України контенту для того, щоб про події в Україні дізнавалося якомога більше громадян іноземних держав. Наразі можна вести мову про UA TV, який

транслюється в кабельних мережах Грузії, Польщі, Латвії, Болгарії, Естонії, Данії, Румунії, Литві, Азербайджані, а також через доступ по супутниках мовити у Північній Америці, Європі та Азії (звідси можна вести мову про сотні мільйонів іноземних глядачів). Сьогодні для медійників каналу необхідно працювати на створення якомога якіснішого продукту (з комерційно-непривабливих тем, як-то: історичні, культурологічні програми тощо).

В інформаційному протистоянні з агресором має суттєве значення злагоджене функціонування системи урядових комунікацій. Це набуває особливої важливості з огляду на те, що в нашій країні розвивається електронне врядування, у процесі інформатизації суспільства полегшується доступ громадян до управлінської інформації. Влада повинна пояснювати громаді мотиви наслідки своєї діяльності, оперативно реагувати на свідоме перекручення фактів з метою дискредитації діяльності владних структур. Діяльність влади повинна бути прозорою, оскільки її закритість і кулуарний характер прийняття політичних рішень створюють сприятливу атмосферу для маніпуляторів думками населення.

Необхідність проведення реінтеграційних процесів населення тимчасово окупованих територій в український інформаційний простір можна засвідчити ефектом від впливу медіа-контенту на розвиток ситуації та на настрої населення в цілому. Як приклад, можна навести зміну характеру риторики суб'єктів медіа-ринку та мешканців на Сході України залежно від зміни такої риторики в Україні в цілому. Як ми пам'ятаємо, з початку 2014 р. дії Росії в Україні українська влада називала «спробою анексії українських територій, імперськими амбіціями» тощо. Згодом такі висловлювання замінили більш різкі – «військова агресія проросійськи налаштованих бойовиків», а згодом почали відкрито, хоч і неофіційно, говорити про російсько-українську війну, початок якій поклав президент Росії. У результаті зміни кута зору, під яким центральна влада розглядала конфлікт на Сході, у медіа Донбасу різко скоротилися публікації та сюжети, у яких діюча влада та решта українців характеризувалися як фашисти й екстремісти. При цьому місцеві мешканці також стали більш обережними у своїх висловлюваннях стосовно влади, українців із Заходу та українських військових. Натомість дедалі частіше можна було почути, побачити, прочитати про необхідність збереження цілісності українських земель, скоріше закінчення бойових дій. Треба зауважити також, що мешканці окупованих територій слідом

за центральною владою «захисників російськомовного населення Донбасу» дедалі частіше почали називати російськими найманцями.

Як показує практика організації протистояння зовнішній інформаційній агресії в інформаційному просторі України, ця інформаційна війна, як і інші міждержавні інформаційні протистояння в сучасному світі, характеризується рядом характерних ознак, що відображають рівень розвитку інформаційних технологій у кожній з держав, відмінності в соціально-психологічних особливостях населення країн, що перебувають у протистоянні, рівень солідарності громадян із владою, загальносуспільний рівень розвитку патріотизму та національної своєрідності та ін. Врахування цієї специфіки в інформаційних процесах має стати обов'язковим орієнтиром при виробленні ефективних технологій нейтралізації негативних інформаційних впливів.

\

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ ЯК ЧИННИК САМОІНТЕРПРЕТАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛЬНОТИ

Ситуація на Сході України може бути визначена як конфлікт між Україною та Російською Федерацією ¹, має поряд з військово-політичною потужною соціокультурну складову. Загалом аналіз специфіки протікання гострої фази протистояння, як і попередніх його етапів, дає змогу визначати його як гібридну війну – військовий конфлікт з обрисами, «розмитими» через залучення невійськових засобів, що включає потужний інформаційний фактор, у якому воєнні дії супроводжуються віртуальним знищенням світоглядних цінностей супротивника шляхом маніпуляції всіма можливими медійними засобами [2, с. 84–85].

Очевидно, що ціннісні, світоглядні аспекти протистоянь та інструменталізація комунікації для нанесення шкоди супротивнику є історично зумовленим явищем і використовувалися в багатьох конфліктах минулого, проте характерне для сучасного етапу включення до воєнного конфлікту невійськових засобів впливу, зокрема зростання ваги інформаційного чинника, виводить проблему інформаційно-комунікаційної складової сучасних протистоянь на принципово новий рівень. Отже, набуття сучасними конфліктами нової якості, зокрема, з огляду на згаданий вище взаємозв'язок військових і невійськових елементів, описується терміном «гібридна війна», що вказує на її змішаний характер і ставить питання дослідження рольових функцій її складових, зокрема й інформаційної [3; 4, 72–73].

¹ Протистояння почалося передконфліктною стадією на дипломатичному та економічному рівнях, прецедентом до ескалації стала спроба вплинути на визначення вектора розвитку України; анексія Криму та вторгнення на Донбас перевели конфлікт до відкритої фази, що триває й досі [1].

Пряме військове протистояння із застосуванням важкого озброєння, втратами серед військових, невідворотними жертвами серед мирного населення, руйнуванням звичного життя; для окупованих територій – з повним контролем з боку кримінально-терористичних угруповань, потужними пропагандистськими впливами формує сьогодні комплекс наслідків, що вже відбиваються на світогляді населення, та, не виключено, можуть істотно змінити його. Власне, уже змінюють. І спрогнозувати повністю результати таких змін на сьогодні складно (для окупованих же територій – особливо) як з огляду на недостовірність будь-якого вимірювання соціокультурних показників на територіях, контрольованих терористами, так і з огляду на те, що трансформації ще далеко не завершені та значним чином залежатимуть не лише від подальшого вирішення ситуації (силового або дипломатичного) чи її «заморожування», а і від особливостей процесів «реконструкції»². Термін «деокупація» в публіцистичних текстах і політичних заявах використовується частіше в значенні безпосереднього відновлення українського суверенітету над окупованими територіями, далеко незавжди включаючи політичні, культурні, соціальні фактори. Власне, констатована тут відсутність в українському політичному дискурсі загальноприйнятого поняття для опису політики України на територіях, звільнених у майбутньому від терористів, спрямованої на їх перетворення та реінтеграцію, говорить про відсутність на сьогодні не лише суспільного консенсусу щодо цих територій, а й про недостатність нагального в нинішніх умовах активного наукового осмислення. Незважаючи на те що для окупованих територій перспективи звільнення поки не визначені, як перед українським політикумом, так і перед науковою спільнотою стоять завдання підготовки до їх економічної, політичної, правової, соціогуманітарної інкорпорації до складу України. Важливою передумовою успішності й зменшення подолання травматичності цих процесів для українського суспільства є підготовка, експертне обґрунтування і вироблення тактики та стратегії для української влади. Ефективність і відповідність реаліям та запитам суспільства

² За відсутності в українському політичному дискурсі загальноприйнятого поняття для опису політики України на територіях, звільнених у майбутньому від терористів, пропонуємо як робочий перенести на українські реалії історичний термін, що застосовувався для опису політики федерального уряду США щодо південних штатів після громадянської війни, їх реінтеграції та перетворень зі зміною структури влади й суспільства колишньої конфедерації.

цих напрацювань значним чином залежить від наукового осмислення процесів, що протікають в Україні у зв'язку із східноукраїнською кризою, зокрема соціокультурних.

Фактично перед науковцями стоїть завдання виявити, описати та, по зможі, спрогнозувати наслідки конфлікту у двох ракурсах, що врешті визначатимуть специфіку протікання посткризового врегулювання. Ідеться про соціокультурні, світоглядні зрушення, що відбуваються сьогодні паралельно як на окупованих територіях, так і в українському суспільстві, зануреному – усвідомлено чи ні – у глибокий конфлікт.

Гіпотетичними наслідками цих зрушень може виявитися в першому випадку умовний «феномен ставлення до бандерівства» – формування опозиційного й навіть ворожого до влади світогляду, що зберігається протягом тривалого часу. Тут ідеться про можливість формування на окупованих територіях масового (такого, що виходить за межі пам'яті окремих сімей) і тривалого антиукраїнського світогляду. У другому випадку слід прогнозувати перспективи можливого «колумбійського синдрому» – вживаючи цей умовний вираз, маємо на увазі результат референдуму в Колумбії, що відбувся в жовтні 2016 р. щодо питання примирення з ліворадикальним повстанським угрупованням FARC (Революційні збройні сили Колумбії), боротьба проти якого тривала понад 52 роки. Жертвами цієї війни стало майже 220 тис. загиблих і близько 6 млн біженців. Ініційовані президентом Х. Сантосом переговори (оцінені, до речі, Нобелівським комітетом) і мирна угода між урядом Колумбії та FARC сприймалися суспільством неоднозначно, тому доля домовленостей вирішувалася колумбійцями на референдумі. Під час референдуму перемогу здобули противники мирної угоди, попри те що переговори щодо встановлення миру велися останні чотири роки. Результат засвідчив глибину ворожості й несприйняття колумбійськими громадянами FARC як джерела терору протягом десятиліть [5]. Отже, колумбійський синдром може розглядатися як гіпотетичний сценарій, коли результатом тривалого і травматичного протистояння може стати відмова нації пробачити та примиритися з повстанцями, навіть ціною встановлення миру чи втрати територій.

Намічені сценарії є крайніми полюсами протистояння, можливість їх розгортання не виключає інших, вірогідно оптимістичніших сценаріїв. У будь-якому випадку, у контексті прогнозування світоглядних зрушень

унаслідок розгортання східноукраїнської кризи і їх політичних втілень предметом дослідження мають бути процеси ідентифікації, прискорені конфліктом.

Заслуговує на увагу, зокрема, сплеск українського патріотизму, що його фіксує як соціологія, так і дослідження інформаційного простору та аналіз громадянських ініціатив як дієвого вираження цього патріотизму. Зрушення у світоглядних побудовах українців під впливом інформаційної та військової агресії РФ засвідчило загальнонаціональне опитування населення, проведене Інститутом соціології НАН України у співпраці з благодійним фондом «Інтелектуальна перспектива». Якщо у 2004 р. лише 38% респондентів пишалися тим, що є громадянами України, то у 2015 р. абсолютна більшість населення України (67%) пишаються тим, що вони є громадянами України. Причому еволюціонує це почуття з позитивною динамікою.

Водночас залишається відкритим симетричне питання протікання аналогічних процесів на окупованих територіях і прояву протилежної тенденції – формування регіонального патріотизму та об'єднання навколо нього на антиукраїнських позиціях. Ця тема також заслуговує на спеціальне дослідження (три роки війни – достатній термін, щоб говорити про формування такої специфіки).

Світоглядні зрушення не можуть не відбуватися на окупованих територіях, причому хронологічні межі таких трансформацій варто розглядати в рамках, ширших власне конфлікту. Виходячи з логіки гібридної війни, доцільно говорити про інформаційну підготовку територій до вторгнення: потужна «інтоксикація» українського інформаційного простору, нашарована на специфіку світогляду місцевого населення, дала можливість імітувати громадянську війну, прикриваючи зовнішнє військове вторгнення. Сьогодні на попередню інформаційну «обробку» накладається травматичний досвід конфлікту, посилений пропагандою, що активно працює на територіях, не контрольованих Україною.

Окремої уваги заслуговують ідентичні процеси, що протікають на територіях південного сходу, тобто тих регіонів України, на проросійських мешканців яких робилася ставка в російській агресії і які, усупереч різним прогнозам, продемонстрували неочікувану для багатьох не лише російських політтехнологів, а й вітчизняних експертів українську ідентичність, достатньо виразну для того, щоб «відстояти» регіони й не допустити

інспірування в них різного роду «народних республік», близьких за алгоритмом розгортання сценаріїв до тих, що були реалізовані на Донеччині та Луганщині. Не менш перспективним видається дослідження ідентичнісних процесів на територіях, звільнених у 2014 р. від терористичних осередків.

Поставлені завдання актуалізують аналіз інформаційного простору як площини світоглядних практик: оскільки однією із засад ідентичності є самовіднесення людини до певної спільноти, такий спільний вимір буття реалізується через переживання, творення, трансформацію традицій, звичаїв, норм поведінки, способів мислення й розуміння навколишнього світу та себе в ньому³. Сьогодні українська ідентичність як самоінтерпретація національної спільноти в продукованих національними елітами смислах та ідеях конструюється в соціокультурних процесах під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Причому до найбільш продуктивних у сенсі формування суспільної свідомості та її динаміки, відповідно колективної ідентичності соціуму, слід віднести медіа-практики й, зокрема, інтерактивний інформаційний простір, що пропонує можливості не просто трансляції, а колективного співтворення смислів, виявляючи таким чином ідентичності учасників комунікації (посилюючи, проявляючи латентні; трансформуючи, змінюючи ієрархію існуючих). Оскільки найвищим рівнем інтерактивності, у якій виявляються соціальні практики, виробляються і транслуються світогляди преференції, характеризуються соціальні медіа, що об'єднують цифрові медіа та онлайн-комунікацію, саме вони стають предметом наукових досліджень різних напрямів.

Соціальні медіа охоплюють різні сервіси: соціальні мережі, призначені для забезпечення горизонтального спілкування зацікавлених у ньому абонентів (на зразок Facebook чи «ВКонтакте»), блогосферу як сукупність блогів, мікроблогінг як засіб оперативного спілкування, відеохостинги, користувачі яких можуть додавати, продивлятися й коментувати відеозаписи, інші сервіси мережі. Цей принципово новий вид засобів масової комунікації характеризується зростаючим значенням як інструменту, політичного впливу, простору формування громадської думки, становлення громадянського суспільства; світоглядних практик та ідентичнісних процесів, з

³ Докладніше про взаємозв'язок дискурсу й ідентичності та роль медіа у творенні національної ідентичності див.: «Дискурс українських медій». Київ: Критика, 2010.

огляду на характер соціальних медіа, що є простором вироблення пояснювальних схем, смислів і їх трансляції.

Це, відповідно, актуалізує новий погляд на соціальні медіа: з одного боку, як на зріз різноманітних соціальних практик, зафіксований, з огляду на специфічний, усно-писемний, як його визначають дослідники-лінгвісти, тип дискурсу; задокументовану громадську думку, акценти, відображення соціального світу в свідомості окремих груп населення; з іншого – як на дослідне поле для вивчення політичних, соціокультурних, психологічних, лінгвістичних процесів.

Отже, перспективність дослідження світоглядних трансформацій саме цього сегмента інформаційного простору зумовлена тим, що він оптимально унаочнює інформаційні тренди, які характеризують використання інформації тією частиною суспільства, чий порядок денний формують нові медіа. Для такого сучасного споживача медійного продукту ключові теми інформаційного простору задають не традиційні ЗМІ, такі як ефірні телеканали чи популярні газети, а френдстрічка – сукупність дописів і рекомендацій тих людей, брендів та організацій, з якими користувач перебуває в постійному контакті та взаємодії. Це зумовлює існування механізму фільтрації та посилення інформаційних сигналів, що його російський медіа-дослідник А. Мірошніченко називає «вірусним редактором». Тобто нові медіа мають здатність «вихоплювати» ключові тренди інформаційних потоків завдяки концентрованості останніх саме в інтерактивному просторі (ефект рекомендаційного відбору та вірусного поширення). Цим самим соціальні медіа посилюють вплив на медіа традиційні, що дедалі частіше транслюють ідеї, образи, смисли, вироблені соціальними медіа. При цьому оперативність (швидкість виявлення реакції), здатність відображати динаміку процесів, операбельність (зручність як у фіксації, так і в аналізі, у тому числі машинному, отриманих результатів), методологічна перспективність (інтерактивність дає змогу розширити методи дослідження – від статистичних та дискурсивних, що задіюються під час дослідження традиційних медіа, до соціологічних і психологічних, таких як включене спостереження чи експеримент).

З точки зору поставлених у цьому дослідженні завдань – виявлення й аналізу світоглядних практик та ідентичнісних процесів, пов'язаних із східноукраїнською кризою і її наслідками, – видається перспективним

саме аналіз дискурсивних практик соціальних медіа як способу продукування та організації сенсів усередині певного соціального контексту ⁴.

Інформативними в цьому контексті можуть бути й електоральні показники (саме до аналізу електоральних уподобань досить часто, на наш погляд, навіть переоцінюючи цей маркер, звертаються дослідники регіональної специфіки сучасної України). З іншого боку, для оцінювання процесів, що все ще перебувають у активній фазі, цей критерій хвибує інерційністю. Наприклад, результати, скажімо, місцевих виборів 2016 р. хоча й показали динаміку електоральних уподобань, виявили далеко не всі зрушення: значним чином виборці, особливо Сходу й Півдня України, голосували за «старих», «знайомих» політиків (результати можуть свідчити також і про збереження адміністративного ресурсу). Соціологічні заміри, що дисить активно проводяться фахівцями останнім часом як у національному, так і регіональному зрізі, фіксують погляди «тут і зараз». Виявлення ж світоглядних зрушень потребує тривалої фіксації з подальшим виявленням динаміки.

На відміну від названих напрямів досліджень (що аж ніяк не применшує їхньої цінності), аналіз дискурсивних практик дає змогу виділити напрями й механізми світоглядних зрушень, зафіксувати їх наявність ще до унаочнення в конкретних світоглядних преференціях. Крім того, ідентичнісні процеси, що відображаються в інформаційному просторі, причому особливо явно, до того ж найбільш оперативно «знімаються» дослідником. На відміну від інших агентів соціалізації – школи, традиційних медіа, церкви, результативність впливу яких проявляється з часом і потребує спеціальних замірів, у випадку соціальних медіа механізми впливу (які саме елементи і як впливають) і потужність (сила реакції користувачів) фіксуються дослідником практично одразу.

Отже, соціальні медіа та ідентичнісні практики, що розгортаються в них, розглядаються як один з найперспективніших напрямів досліджень соціокультурних трансформацій. Що ж до методології таких досліджень, то вона передбачає використання комплексу методів – спостереження, експерименту, статистичних. Дослідити способи організації версій навколишнього світу, суспільства, подій і внутрішніх психологічних світів, вироблених у дискурсі, дає можливість застосування методу дискурсивного аналізу [6; 7, р. 6].

⁴ Там само.

Варто погодитися з дослідником українських медіа В. Куликом щодо ролі статистичних методів – у науковому осмисленні соціальних медіа як простору смислотворення (у нашому випадку). Статистичні показники, наприклад контент-аналіз (кількісний аналіз текстових масивів, суть якого полягає у виявленні й порівнянні частоти появи об'єктів), важливі для підтвердження або спростування гіпотез, висунутих на підставі інтуїтивних «загальних вражень» через аналіз великого масиву текстів [8].

Коли йдеться про соціальні медіа, будь-які механічні підрахунки демонструють неефективність статистичного підходу, оскільки не враховуються критичні для оцінювання впливів натяки, підтексти, сарказм; артикуляція різними, у тому числі графічними, способами, винесення певного елемента в заголовки чи супровідні для перепосту коментарі (згаданий вище випадок – публікації військової тематики). Важливо також враховувати контекст. Наприклад, фото патріотичних мітингів у Донецьку, вишиванкової ходи довоєнного періоду, що засвідчують присутність українського патріотизму на цих територіях; висвітлення українських акцій у Одесі чи Маріуполі, «вибухова українськість» Дніпра мають вищий рівень важливості, ніж вияв патріотизму Львова, Тернополя, для яких це позиціонування доведене до рівня буденності зі статусом самоочевидності. Отже, кількісні і якісні підходи є взаємодоповнюваними.

Що ж до дискурсивного аналізу, то основне завдання, яке вирішується в процесі, – визначення смислового навантаження, комплексу ідей і уявлень, продукованих у соціокомунікативних процесах. Відповідно, аналіз дискурсу досліджує не мовлення й тексти, а їхній вплив на суспільні відносини [9, с. 66–68]. Ідеться про виявлення й аналіз стратегій, що впливають на конструювання значення соціальної реальності: стратегію представлення, як-от, скажімо, хрестоматійний для аналізу англomовних текстів і актуалізований в останні роки для України вибір між називанням *terrorists/rebels* (терористи/повстанці); стратегію переназивання, спрямовану на зміну усталеного уявлення з певною ідеологічною метою [у нашому випадку на поверхні лежить ряд етнофолізмів⁵, породжених (актуалізованих і масовізованих) конфліктом («украї», «бандери», «укропи» проти продукованих

⁵ Етнофолізм – екзоетнонім («зовнішній етнонім») з негативною конотацією, належить до пейоративної лексики просторіччя.

українською стороною «лугандон», «домбабве», «дира»⁶) і спрямованих на дегуманізацію, формування образу «чужого», поширюваного на частину населення].

Зазначимо, що характерне для соціальних медіа цитування й коментування ускладнює структуру тексту і створює об'єкт багаторівневого аналізу. Подібні прийоми характерні для багатьох соціальних медіа: вищу інформаційну цінність на сторінці кожного користувача мають авторські тексти, передрук цікавого з точки зору учасника комунікації тексту має супроводжуватися більшим чи меншим авторським коментарем (механічні «репости» є ознакою неякісного блогінгу). Таким чином, для соціальних медіа поширеною практикою є умисне чи неартикульоване інформаційне «передування». До нього, наприклад, апелюють Ш. Ієнгар і Д. Кіндер [10], розуміючи під «ефектом передування» вплив попереднього контексту на сприйняття інформації, аж до прямих настанов під час пред'явлення інформації для забезпечення напрямів її інтерпретації.

Наприклад, Facebook-сторінка «Український інформаційний простір» 18 липня 2016 р. поширює новину від видання Gazeta.Ua: «Цієї ночі в Зайцевому загинули чотири бійці 53-ї бригади». Водночас адміністратор сторінки супроводжує цю новину власним представленням, створюючи, таким чином, ще один заголовок, під яким, власне, новину читатиме і сприйматиме аудиторія: «Російські окупанти вбили чотирьох наших хлопців». У цьому новому заголовку привертає увагу наголошення пари «ми – вони»: вираз «бійці 53-ї бригади» було замінено на «наші хлопці», означивши таким чином свою (автора й читачів) залученість до групи, на яку вчинено замах (підсилення попереднього «загинули бійці» завдяки вказівці на конкретного, означеного винуватця: «вбили російські окупанти»). Таким чином було наголошено на включенні загиблих до колективного «ми» (відповідно, й удару було завдано «нам») та образі ворога. Тобто кожний перепост (таких десятки, інколи – сотні й тисячі) може посилювати (як у наведеному випадку) чи іншим чином змінювати інтерпретаційні рамки тексту. Відповідно, у випадку соціальних медіа йдеться не лише про виявлення, як для традиційних ЗМІ, інтерпретаційних рамок, а й про дослідження їх трансформації, динаміки. Крім того, слід враховувати, що соціальні медіа

⁶ Вживаються як сленгові вирази з негативними конотаціями для називання самопроголошених «республік».

не просто формують громадську думку, а водночас трансльовані ними тексти є результатом колективної думки, її виразом у цій конкретній ситуації.

Водночас важливим фактором, способом і рівнем соціального конструювання реальності є легітимізація смислів, соціальних інститутів тощо – їх розуміння, підтримка й сприйняття індивідами. При цьому в дискурс, який підлягає аналізу, мають бути включені не тільки ті ідеї та уявлення, які були представлені відкрито (експліцитно), а й ті, які користувач міг отримати в результаті власної інтерпретації представленого контексту, а також інтенції, притаманні представленим текстам, їх спрямованість на реалізацію певного результату (наприклад, легітимацію певної соціальної проблеми), приховані (імпліцитні або латентні) значення, контекст їх творення [11, с. 15].

Слід також враховувати, що у випадку стосовно України маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з тим, що фахівці слушно характеризують як «війна смислів/сенси́в» (початок якої можна умовно віднести до 2006–2007 рр.).

Розгорнута проти України війна значним чином базується на інформаційних моделях і симулякрах, що не мають жодних референтів, не ґрунтуються на жодній «реальності», крім їхньої власної, яка є світом саморефлексивних знаків. Симуляція одночасно стирає будь-яку відмінність між реальним і удаваним (ілюзорним), що дає змогу в умовах досліджуваної інформаційної війни проти України замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору.

Наголосимо, що перед дослідником, зважаючи на масштабність інформаційних потоків, стоїть завдання вибору об'єктів дослідження та продуктивних для їх аналізу методів. Такими об'єктами можуть бути тексти (у випадку соціальних медіа текстами можуть бути як окремі дописи, так і треди⁷ коментарів, посилань тощо); дискурсивні ситуації як відбиток знань про фрагменти соціально значущих явищ, репрезентованих не лише в окре-

⁷ Тред (thread, з англ. – нитка) в інтернет-форумах, блогах, списках розсилки, конференціях – відповіді на повідомлення, що показуються у вигляді пов'язаної послідовності («гілки»), якщо їх об'єднує спільна тема або загальний ідентифікатор. (Див.: *T. D. Wolsey Literature discussion in cyberspace: Young adolescents using threaded discussion groups to talk about books. Reading Online. 2004. January/February. № 7 (4). URL: http://www.readingonline.org/articles/art_index.asp?HREF=wolsey/index.html).*

тому тексті, а в комплексі медійних повідомлень, кожне з яких розширює й доповнює структури інформації, спрямовані на формування суспільних уявлень; дискурсивні практики як сукупний ефект повторюваних дій. У випадку аналізу текстів ключовими є виявлення інтерпретаційних рамок; кількість текстів, що сприймається кумулятивно (наприклад, одна тема за певний час), здійснюючи сукупний вплив, по-перше, формує порядок денний (про що говорять, що важливо, що ігнорується, яка ієрархія тем) і створює репрезентаційний контекст. Показовим у цьому ключі може бути співставлення офіційного й неформального дискурсу. Наприклад, питання майбутнього Донбасу після його деокупації у складі України в офіційному дискурсі представлене декількома документами, що обговорювалися досить мляво.

Наприкінці серпня 2016 р. було анонсовано розгляд на засіданні Кабміну «стратегії деокупації Донбасу», презентація відбувалася в закритому режимі, а до прийнятих за результатами обговорення проблеми документів також доступ обмежено. Незважаючи на плутанину в анонсах (інформація подавалася як така, що стосується деокупації неконтрольованих територій Донбасу), ідеться все ж про контрольовані урядом території. План реінтеграції, схвалений Кабміном, має назву «Концепція державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України». Власне, як непублічність тексту проекту, так і його характер рамкового документа, що має декларативний характер, призвели до відверто слабкого обговорення документа в суспільстві. До виписаних загальних положень про постконфліктний розвиток країни на підставі міжнародного досвіду український сегмент інтерактивного інформаційного простору залишився байдужим.

Малопомітною була й поява законопроекту про тимчасово окуповану територію України (реєстр. № 3593-д від 19.07.2016 р.). Документ, ініційований групою народних депутатів, обговорювався не надто активно, не вийшов у топ новинної стрічки. Проект закону передбачає, серед іншого, запровадження правового режиму воєнного стану терміном не менше ніж на один рік на території, звільненій від окупації, утворення тут військових адміністрацій; до проведення виборів повноваження органів самоврядування передаються місцевим державним адміністраціям; вибори, залежно від рівня місцевих органів самоврядування, пропонуються проводити не

раніше ніж через два-шість років після реорганізації військових адміністрацій у місцеві державні адміністрації, національні вибори не проводяться шість років. Запроваджується поняття «заходи порозуміння», що передбачають встановлення причетності до збройної агресії РФ, участі в діяльності органів окупаційної адміністрації та сприяння тимчасовій окупації України. Залежно від включеності в організацію збройної агресії визначаються особи, які були засуджені за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України; посадові та службові особи органів окупаційної адміністрації; особи, що сприяли тимчасовій окупації території України, легалізації органів окупаційної адміністрації та поширювали культ ненависті до України або перешкоджали діяльності Збройних сил України; керівники підприємств, установ, організацій, які діяли на тимчасово окупованій території та перебували у фактичному підпорядкуванні органів окупаційної адміністрації чи держави-агресора; керівники і співробітники навчальних закладів. Перерахованим категоріям пропонується довічно обмежити можливість вступати на військову службу, на службу в правоохоронних органах, органах державної влади, займати посади керівників державних і комунальних підприємств, установ, організацій; бути власником, контролером чи керівником засобів масової інформації [12].

Індиферентність у обговоренні вказаного документа виглядає досить дивною (при цьому симптоматичною), виходячи з того, що питання перспектив саме політичної та соціокультурної «реконструкції», послуговуючись терміном, запропонованим нами раніше, у соціальних медіа порушуються досить часто – спорадично, у контексті інших обговорень, як стратегічне бачення майбутнього окупованих територій. Так, наприклад, показовими можна вважати обговорення дописів у Facebook українського журналіста В. Кіпіані та кримського блогера, який пише з окупованих територій під псевдонімом Аті Татар Заде, що з'явилися практично одночасно [13, 14]. У першому випадку приводом для обговорення стала актуалізація вказаної проблеми: «На підставі яких законів відбуватиметься реінтеграція окупованих територій? Наскільки розумію, ніяких спеціальних законів і підзаконних актів для повернення життя у нормальне русло не існує. Це означає, що переслідування убивць, бандпосібників і іншої проросійської нечисті відбуватиметься на підставі вже існуючих законів. Тобто ніяк не відбуватиметься. ...Жодним законом не вдасться звільнити вчителів

і директрис, які почали забивати голови українських дітей деенерівським і російським мотлохом. Як і на кого буде замінено персонал міськрад, райрад і інших органів самоврядування?..».

У другому – запропоноване блогером своє бачення організації очищення Кримського півострова від колаборантів і відвертих ворогів України. Він підраховує чисельність лояльних до України жителів Криму (кримських татар на півострові та в екзилі; кримчан, які втекли на материк; українців кримського походження; кримчан, які залишилися в окупації та «не взяли аусвайсів»; українців, учасників АТО, які після деокупації мають отримати право на землю й житло в Криму – усього в межах 500–525 тис. осіб) та пропонує саме для них визначити повні громадянські права. У результаті моделюється бажана ситуація, коли «в перехідний період тимчасова кримська влада, таким чином, формується приблизно на 45–50% з кримських татар та 50–55% з інших громадян України, пов’язаних з Кримом. Ця влада 100-відсотково українська та європейська за політичним вектором, саме на її відповідальності – прийняття ключових нормативних актів субнаціонального, регіонального рівня, які визначатимуть розвиток півострова на наступний період в кілька років».

Далі розглядаються категорії населення, що мають бути (більше чи менше та на різний термін) обмежені в правах: «Кримчани, які dokonano брали аусвайси під примусом... [], які добровільно взяли аусвайси... [], які брали активну участь в організації та проведенні РФ-рендуму, місцевих та всеросійських виборів та/або акцій залякування, виявлення, переслідування проукраїнських патріотів, пропаганди влади РФ та “русского мира”, утисків на національному, мовному, расовому, релігійному ґрунті, військовому нападі на українські військові частини, міжнародних і українських спостерігачів, скоїли інші злочини згідно з українським законодавством... [], які займали державні посади в колабораційних та окупантських структурах...».

Аналіз коментарів і реакцій на них в обох випадках дає змогу зробити попередній висновок щодо громадських настроїв⁸. Отже, українська

⁸ Тут і далі у випадку аналізу інтерактивного мережевого дискурсу очевидно визнається представленість аналізованих точок зору обмеженим сегментом аудиторії соціальних мереж і їхня нерепрезентативність з точки зору соціологічної вибірки. Принциповою є представленість описаних точок зору та визначена вище здатність соціальних медіа транслювати вироблені смисли, зокрема і через традиційні ЗМІ, на широкий загал.

Facebook-спільнота, причому у випадку двох досить різних ініціаторів дискусії, для яких, слід зазначити, не характерний крайній радикалізм (відповідно, не характеризується цією рисою і більшість їхньої аудиторії), продемонструвала позицію, що визначається, по-перше, готовністю толерувати обмеження в правах громадян, які перебувають в окупації, так і після відновлення над територіями суверенітету України. Власне, аудиторія блогерів не просто толерує, а прямо підтримує ідею і навіть попередні плани щодо обмеження громадянських прав жителів окупованих територій після відновлення над ними української юрисдикції та розглядає такі дії як складову політичної деокупації: «Потрібне законодавство про дерашизацію. Десять років як мінімум обмеження політичних прав, і призначена іззовні адміністрація. У цьому є свої мінуси, але іншого виходу немає, якщо ми хочемо розв'язати проблему, а не імітувати розв'язання». Обговорення цієї ідеї стосується переважно технічних моментів. Тобто обговорюється не стільки доцільність (тут користувачі практично досягли консенсусу), скільки технічні моменти, юридичні колізії та можлива негативна реакція міжнародної спільноти: «Для інтеграції окупованих територій і отримання права голосу необхідно було б провести загальне тестування на знання української мови, Конституції та історії. P.S. Я б це і по всій Україні робив навіть. На керування авто іспити треба, а на обрання влади – ні. Не логічно».

Важливо, що у випадку з Кримом, де масштаби нагляду за населенням, у тому числі в соцмережах, як і терору менші, ніж на окупованих територіях Донбасу, в обговоренні беруть участь кримчани: «...я “добровільно” взяв аусвайса на початку серпня... [] заклик вживати щодо мене якісь санкції після деокупації вважаю несправедливим...». Їхні аргументи приводять до розширення обговорення і вироблення рекомендацій для захисту власних позицій після гіпотетичної деокупації: «Люди, які вимушені були взяти аусвайс під тиском, по-перше, най вже тепер збирають докази, що це був вимушений крок, і шукають якомога поважніші причини. По-друге, в їхніх інтересах внятно артикулювати, як саме ми розрізнятимемо їх від добровольців. Варіант “списати всім” не підходить, бо серед них ховаються небезпечні для суспільства злочинці. Я б хотів, щоб вони вносили правки і уточнення, як саме слід розрізняти плевели від зерен... Достатньо відсторонити всіх колаборантів від керівних посад. І покарати тих, хто активно цькував патріотів. А хто там просто в якійсь адміністрації папірці

перебирає – нехай перебирає і далі. Нам потрібно примирення, а не полювання за відьмами...».

По-друге, допускає, незважаючи на наслідки для мирного населення, силовий сценарій вирішення конфлікту (причому перспектива значних втрат у ЗСУ сприймається болючіше, ніж жителів окупованих територій).

По-третє, не виключає відмови (аж до формулювання позитивних наслідків такого сценарію) від окупованих регіонів на тривалий час у випадку неприйнятних умов їх реінтеграції: «...Реінтеграція Донбасу – це є повернення донбасянам права брати участь у політичному житті України. Визначати її курс, встановлювати леніних, а при створенні їхніми обранцями більшості у ВР і повернення комунізму на вже декомунізовану територію. І нема механізму цьому запобігти! Крім одного, утриматись від реінтеграції аж доти, доки не станемо сильними настільки, що зможемо тих донбасян перетравити і силоміць їх декомунізувати. Років так за 10. А ще років за 10 і Крим тоді можна повертати».

Отже, порівняння офіційного й мережевого дискурсів демонструє парадоксальну ситуацію: користувачі українського сегмента інтерактивного простору ігнорують обговорення офіційних ініціатив, висуваючи паралельні (інколи навіть суголосні, як у випадку розглянутих законопроектів та Facebook-обговорення). Така ситуація може говорити як про недовіру до політиків і неефективних офіційних інструментів, так і про «онлайн-ізоляцію», ефект егокастингу, коли інформація «переварюється в більш чи менш вузькому колі одnodумців». Утім, не виключено, що відсутність координації офіційних і мережевих ініціатив може вказувати лише на попередній етап вироблення стратегії, що може проявитися як у формулюванні конкретних вимог до процесу «реконструкції Сходу України», так і в згаданому на початку розділу «колумбійському синдромі», коли суспільство через референдум блокує досягнуті політиками домовленості.

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

5.1. Механізми цілеспрямованого інформаційного впливу на інформаційний простір України

Як уже відомо, у сучасній інформаційній війні межі протистояння сторін не окреслюються загально визнаними кордонами держав. Вони визначаються технічними, правовими, інформаційними можливостями кожної з держав у забезпеченні протистояння негативним інформаційним впливам на власний інформаційний простір і донесення своєї аргументації, своєї ідеології в інформаційний простір противника та до свідомості міжнародної спільноти.

Слід зазначити, що інформаційні війни навіть у більшій мірі, ніж війни «гарячі», потребують попередньої підготовки, накопичення ресурсів, у нашому випадку інформаційних. Адже мова йде про підготовку свідомості людей до впливу на неї інформаційних ресурсів певного, заданого змісту та про необхідність постійного ведення цієї теми після її введення в суспільну свідомість. При цьому в підготовчий період особливо важливими стають відповідні наукові дослідження, теоретичні розробки, що мають обґрунтовувати логіку та правомірність тих чи інших дій, тієї чи іншої аргументації цього суб'єкта інформаційного протистояння, а також створювати умови для введення в рамки логічної закономірності оперативної фактологічної інформації, що використовується вже під час інформаційної війни і має підтверджувати достовірність аргументації атакуючої сторони.

Сучасне інформаційне обґрунтування російських інформаційних технологів стосовно включення в сферу впливу єдиного імперського центру, що очолює «руський мир», українського населення ґрунтується на теоретичній традиції класичної російської геополітичної школи та розвинута на сьогодні насамперед представниками радикально-націоналістичного крила О. Дугінім («Основы евразийства»), В. Жириновським («Последний вагон на Север»; «Геополитика и русский вопрос», «Последний бросок на юг»), ліво-радикального Г. Зюгановим («Россия и современный мир», «На рубеже тысячелетий») та ін.

Прихильність намірам перегляду політичної географії, що склалася в період розпаду союзної держави, підтверджувало й офіційне російське керівництво. Президент В. Путін на весь світ заявив, що Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. На його думку, це все території, передані у 20-ті роки радянським урядом, а народ (російський) же там лишився».

Такі заяви, власне, стають спусковим гачком для практичних дій у рамках розвитку інформаційної війни. На підтримку російських геополітичних модернізаційних проєктів виступили політтехнологи – практики з обґрунтуванням можливих практичних кроків у реалізації імперських проєктів, насичуючи інформаційний простір різними обґрунтуваннями реалізації цих ідей. Так, наприклад, спробу гальванізувати сепаратистські настрої в нових історичних умовах зробив у своїй книзі «Донецко-криворожская республика: расстрелянная мечта» В. Корнілов [1]. Подібні видання мали своєю метою створення уявлень у громадян України про закономірність розвитку сепаратистських настроїв на українських територіях, наявність серйозних внутрішніх суперечностей в українському суспільстві, що роблять внутрішній консенсус дуже проблемною ціллю.

Підготовка до розгортання інформаційної війни містить також технологічну складову. Така війна здійснюється на якомога вищому технологічному рівні, що забезпечує максимально можливий на цьому рівні розвитку науково-технічного прогресу рівень впливу бойових інформаційних ресурсів на населення об'єкта впливу. Однак, як показує практика, насамперед при підготовці такої війни мають враховуватись технологічні можливості засвоєння нової інформації найбільш впливовою, соціально активною частиною населення країни – об'єкта інформаційного впливу.

За функціональним призначенням у контексті здійснення впливу на ту чи іншу аудиторію вони спеціалізуються як міжнародні, загальнодержавні, регіональні в державах, спеціальні галузеві та ін. За формою відображення інформації вони є традиційними, друкованими та електронними з усім різноманітним спектром технологій доведення змісту матеріалів до користувача. Особливе місце в системі суспільного інформування посідають соціальні інформаційні мережі як технології, ґрунтовані на принципах «самвидаву», що є платформами горизонтальних інформаційних обмінів і відіграють зростаюче суспільне значення протягом останнього десятиріччя [2]. У процесі підготовки до спланованого інформаційного впливу в державі – об'єкті впливу визначається аудиторія для кожного з видів ЗМІ, вивчаються особливості сприйняття нею нової інформації, відпрацьовуються відповідні методики.

Експерт фірми Sophos Г. Ключолі взагалі вважає, що розвиток електронних інформаційних технологій знаменував початок нової епохи кіберзлочинності. На його думку, якщо в першу епоху шкідливі програми створювалися в основному любителями на персональних комп'ютерах, а в другу – ними зайнялися професійні злочинці, то нині кіберзлочинність набуває геополітичного значення. І ця обставина вже використовується в міждержавному протистоянні. На підтвердження своєї точки зору він нагадав, що американський політик Г. Клінтон у свій час майже відкритим текстом звинуватила Китай у кібератаках на Google та інші американські компанії, хробак Stuxnet, авторство якого в New York Times приписали американцям та ізраїльтянам, порушив роботу устаткування на іранських ядерних заводах, а уряд Великобританії несподівано визначив захист від кібератак як одне з найважливіших військових завдань [3].

Також експерти відзначають, що у сфері кіберзлочинності намітився знаменний поворот: уперше в історії хакери стали звертати увагу на операційні системи та платформи, включаючи смартфони, планшетні комп'ютери та мобільні пристрої загалом (про це, зокрема, ішлося ще в опублікованому Щорічному звіті Cisco з інформаційної безпеки за 2010 р.) [4].

З розвитком сучасних інформаційних технологій у структурі глобальних інформаційних ресурсів вагомого місця набувають бойові інформаційні ресурси [5], що є основним компонентом інформаційних воєн, і ресурси нейтралізації цього виду інформаційних впливів з боку атакованих

суб'єктів такого інформаційного впливу. Ці ресурси орієнтовані насамперед на учасників конфлікту. Вони призначені, з одного боку, для інформаційних атак, орієнтованих на знищення, перекручування, розкрадання та затримку інформації, подолання систем захисту інформації противника, дезорганізації роботи технічних сегментів систем управління, нанесення іншого збитку [6], з іншого – у глобальні інформаційні мережі вводиться інформація, спрямована на нейтралізацію інформаційних атак і забезпечення контратакуючих заходів. Оскільки в сьогоdnішньому глобалізованому світі зростає значення міжнародної громадської думки з приводу конфліктних ситуацій, що в тій чи іншій мірі зачіпають інтереси багатьох або ж усіх інших суб'єктів міжнародних відносин, інформаційне протистояння між учасниками інформаційного конфлікту має вплив на міжнародну спільноту. Ресурси, задіяні в цих конфліктах, вводяться у глобальний інформаційний простір і є ресурсами, використання яких в інтересах національного розвитку є дуже сумнівним, має здійснюватись з особливими застереженнями або ж нейтралізуватись національними засобами інформаційної безпеки. Нейтралізації підлягає також інформація, пов'язана з кібертерористичними операціями міжнародних хакерських та інших зловмисних угруповань.

Що ж до перспектив розвитку кібертероризму, то протягом останнього десятиріччя ця негативна тенденція набула якісного розвитку у плануванні та реалізації планів ведення інформаційних воєн. Про масштаб зростаючих небезпек для окремих країн і людства загалом свідчило звинувачення, висунуте з боку Stuxnet і Wikileaks на адресу уряду Китаю з приводу його причетності до кібератак на Google та інші цілі. У кібервійнах також, як і в реальних конфліктах, відсутні чіткі групи, які розрізнялися б за зовнішніми ознаками. Тому дуже складно розділити «кібервоїнів» на «наших» і «ваших». Це схоже на партизанську війну, де неможливо розрізнити, хто і звідки починає атаку. Єдине, що зрозуміле, – це мета.

У випадку зі Stuxnet, це, була спроба втручання в діяльність атомних електростанцій, і особливо в питання про переробку урану [7].

При плануванні організованого впливу на державу – об'єкт нападу визначаються найбільш чутливі до таких інформаційних впливів компоненти національного інформаційного простору, що мають призвести до таких наслідків:

- 1) порушення керованості держави чи регіону;

- 2) завдання шкоди авторитету держави, у тому числі на міжнародній арені;
- 3) порушення законодавства чи договорів, у тому числі міжнародних;
- 4) порушення стабільності фінансової та банківської систем;
- 5) завдання істотних економічних збитків підприємствам і організаціям – державним і приватним;
- 6) порушення боєготовності та боєздатності збройних сил;
- 7) масові порушення правопорядку;
- 8) розкриття державних секретів, конфіденційної науково-технічної та комерційної інформації;
- 9) зниження ефективності запобігання терористичним актам;
- 10) порушення систем забезпечення життєдіяльності міст і населених пунктів;
- 11) аварії та катастрофи регіонального масштабу;
- 12) загибель чи травмування людей;
- 13) руйнування та зараження середовища існування;
- 14) масштабне знищення національних ресурсів (природних, сільськогосподарських, продуктових, виробничих, інформаційних);
- 15) зупинка виробництва із технологіями безперервного процесу [8].

Оскільки інформаційна сфера в широкому значенні цього поняття стає основною сферою людської діяльності, то згідно з доповіддю Національної ради з розвідки США «Глобальні тенденції до 2015 року» інформаційні війни ставатимуть основною формою міждержавного протистояння в інформаційному суспільстві. Найбільш відчутними об'єктами міжнародного суперництва при цьому стане розвиток інформаційних технологій та дієвість змістового наповнення системи соціальних інформаційних комунікацій. Визначити, чиїм об'єктом негативних інформаційних впливів стає нація, держава в наш час стає дуже непростим завданням. Згідно з проведеним спецслужбами США експериментом, вони організували хакерську атаку на 8900 комп'ютерів військового відомства, і лише 4% цих атак були помічені обслуговуючим персоналом [9].

У випадку із зовнішніми впливами на країни Арабського Сходу у свій час для повалення ортодоксальних режимів перевага надавалася використанню соціальних мереж. Поява цих технологій обумовлена розвитком глобальної інформатизації. Вона створили нову ситуацію в соціальній

сфері суспільства, піднявши соціальне значення особи, створивши можливості для організації віртуальних (таких, що можуть або мають виявитись при певних умовах) соціальних утворень та їхній зростаючий вплив на суспільне життя. При всьому цьому інформатизація вводить у сферу активної інформаційної діяльності широкі маси не підготовлених до неї людей, з дуже невисоким рівнем критичного сприйняття змісту саме в системі горизонтальних інформаційних обмінів. Ця обставина успішно використовується суб'єктами організації спланованих інформаційних впливів на населення країн – об'єктів впливу. Учасники спілкування в соцмережах фактично стають ретрансляторами закладених у мережевому спілкуванні ідей, переносять їх у розмовне спілкування, у сферу свого оточення. І закладена в мережу ідеологія сприймається цим оточенням уже як достовірна, пов'язана з особою – ретранслятором, персоніфікована нею.

Довір'я до усної інформації є особливо значним у тому суспільстві, у якому слабо розвинуті інші джерела суспільної інформації, у якому відсутня альтернатива у розгляді суспільно важливих проблем і є дуже слабким згаданий вище інформаційний імунітет. У мусульманському світі суспільно значуща інформація традиційно пов'язується з релігійною ідеологією і в такому оформленні в свідомості мас набуває особливої переконливості.

Активізація сил (у тому числі й проплачених, зарубіжного походження, маскування яких під місцевих революціонерів-патріотів при загостренні кризи стає практично непомітним) призводить до повалення режиму. Після цього симпатії пасивної більшості населення до поваленого керівництва вже не мають значення, оскільки програш завжди є безповоротним.

Водночас звертає на себе увагу інформація і про організаційний аспект підготовки інформаційної війни. Так, у червні 2011 р. *The New York Times* повідомляла про навчання лідерів арабської молоді «по просуванню демократії за допомогою соціальних мереж і мобільних технологій». При цьому спонсорами були держдепартамент США, юридичний факультет Колумбійського університету, Facebook, Google и музикальний телеканал MTV [10]. Серед тих, що навчалися, були активісти опозиційного єгипетського руху «б квітня», які пізніше стали ініціаторами масових виступів проти Х. Мубарака. Як зауважують експерти, «під цей проект створювались різні організації підтримки та мережеві співтовариства, заточені під швидку організацію вуличних виступів». Американський економіст і політик

Л. Ларуш вважає, що соціальні мережі в дійсності створені провідними англо-американськими фінансовими групами, що повністю контролюють їх і часто використовують для проведення спеціальних операцій по всьому світу [11].

Колишній держсекретар США Г. Клинтон також неодноразово заявляла, що США будуть допомагати в усьому світі інтернет-користувачам долати цензурні обмеження в Інтернеті. У 2011 р., за її словами держдепартамент виділив на це близько 25 млн дол. (за даними The New York Times ця сума становила 75 млн дол.) [12].

Досвід застосування сучасних інформаційних технологій в процесі реалізації проекту «арабської весни» уважно вивчався спеціалістами, інформаційними технологіями в усіх регіонах світу, у тому числі й у Російській Федерації. У процесі розвитку інформаційних впливів на країни – у минулому складові союзної держави вони враховували специфіку інформаційного простору країн – сусідів. Аналіз розвитку інформаційних процесів на території СНД, що активно здійснювався в наукових виданнях, у ЗМІ, при цьому підштовхував до висновків про те, що:

– унаслідок недостатнього розвитку інформатизації в тих частинах Донбасу, що ставали об'єктом особливого інформаційного впливу, а пізніше стали ареною конфлікту, доступ до інтернет-технологій все ще мала недостатня кількість людей для створення стійкої громадської думки про зміст ситуації в суспільстві, думки, бажаної для інформаційних технологів РФ;

– якісний склад наявних учасників соцмереж у своїй більшості був орієнтований на систему ціннісних орієнтирів Заходу і цим самим був малоперспективним для впливу пропаганди РФ;

– широко використовувані твердження в російській пропаганді стосовно використання Заходом маніпулятивних технологій нав'язування шкідливих стереотипів через механізми соцмереж викликало інтуїтивне недовір'я значної частини населення, особливо некомпетентної в нових інформаційних технологіях до мережевого спілкування;

– традиційна, особливо це стосується людей старшого покоління, довіра до вертикальних форм суспільного інформування, до того, «що каже влада, що каже Путін», охоплення при цьому російським теле-, радіовпливом прилеглих до РФ регіонів Донбасу, традиційна орієнтація на це інформування.

Крім того, на базі вивчення ще лівійського досвіду інформаційної війни, яку спеціалісти називають війною нового типу, на прикладі діяльності «Аль-Джазіри» було доведено, що кілька кваліфікованих журналістів, телережисер і монтажник за своїм значенням у воєнній операції можуть бути важливішими, ніж військові угруповання разом з танками та генералами [13].

На прикладі кримської анексії проросійські сили зробили висновок про недостатнє усвідомлення українською владою значення інформаційної діяльності в сучасних конфліктах, в організаційній невідповідності до здійснення належного відпору в умовах інформаційної агресії проти України.

Керівництво РФ зробило певні висновки також із недоліків минулих інформаційних кампаній у чеченських і грузинських війнах. Таким чином, на Донбасі було продемонстровано і результативні операції «гібридної війни», поєднання реальних бойових дій з операціями інформаційної війни, що збільшували соціально-психологічний ефект цих дій для внутрішньої та зовнішньої аудиторії. Паралельно з цим була розгорнута інформаційна війна із самостійно поставленими цілями: забезпечення постійного інформаційного впливу на громадян РФ, на територію України і, що дуже важливо при сучасному розвитку глобалізаційних процесів, на світову громадську думку. Сьогодні варто констатувати, що ця системність і регулярність дедалі більше впливає на уявлення про хід подій на Донбасі, певною мірою коригує раніше одностайно солідарну з українською трактовкою подій громадську думку Заходу.

Успіхом інформаційної війни РФ можна також вважати і наявну нині, і в цьому немає сумніву навіть у ЗМІ, підтримку більшістю населення Росії політики свого керівництва і В. Путіна особисто. За даними Левада-центру, 94% росіян одержують інформацію про події на Сході України через телепрограми, 21% – від друзів, рідних і сусідів, 16% – з інтернет-видань, 12% – з радіопередач, а 9% із соціальних мереж і газет. При цьому 66% вважають, що іноземні медіа викривлюють події в Україні [14].

З урахуванням специфіки регіону, у процесі формування самопроголошених «республік» в інформаційній сфері основний акцент було зроблено на використання телебачення та радіо. При цьому заслуговує на увагу той факт, що захоплення державної телерадіокомпанії в Донецьку відбувалося

без усякого супротиву з боку українських правоохоронців. Уже в перші хвилини після появи представників самопроголошених республік «у центральну апаратну зайшли спеціалісти, що швидко налаштували на частоті державної ТРК трансляцію каналу “Россия 24”. Одночасно місце, де на екрані було розміщено прапор України, як символ єдності країни, зайняв місце символ самопроголошеної республіки». З того часу «в ефірі державної ТРК постійно транслюється антидержавний стосовно України контент, в основному російського виробництва, інколи цю трансляцію перебиває “соціальна реклама” самопроголошеної республіки. Те ж стосувалося і радіо, де на частоті першої програми Національного радіо України в Донецькій області було включено Радио России ... З ефіру зникло регіональне мовлення» [15].

На територіях, що перебувають під контролем самопроголошених «ДНР», «ЛНР», після проведених в інформаційній сфері проросійських оргзаходів відбулося фактичне накладення технологій російського інформаційного простору на певну частину простору українського та витіснення проукраїнських джерел інформації. Ситуацію ускладнює також розруха, масове зубожіння населення, реальні смертельні загрози під час бойових дій для цивільного населення, при яких пошуки достовірної інформації витісняються з першочергових пріоритетів.

Таким чином, важливою характерною рисою подій на Донбасі стало те, що інтернет-технології за своєю популярністю поступилися телебаченню. Цей факт обумовлюється свідомим використанням специфіки ситуації:

– чітко визначеною присутністю держави в телепропаганді на територіях, охоплених трансляцією російських телеканалів, де до того ж вони були поза конкуренцією, звичністю для російських політтехнологів у використанні саме цього інструмента пропаганди;

– недостатнім рівнем інформатизації, доступу до альтернативних державним інформаційних ресурсів для значної частини російського населення та громадян України, що потрапили до сфери російського інформаційного впливу;

– недоліками інформатизації, відсутністю органічності, звички на рефлекторному рівні сприймати інтернет-інформацію значною іще кількістю громадян не як екзотики та розваги, а як суспільно значуще джерело інформації;

– психологічна готовність вірити «своїм», звичним і простим у користуванні джерелам інформації та з підозрою ставитись до зарубіжних,

перебуваючи у звичній із часів союзної держави ролі існування «в умовах ворожого оточення»;

– недостатніми можливостями для використання сучасної інформаційної інфраструктури, розрухою в зоні конфлікту на Донбасі.

Здійснювана інформаційна підготовка дала змогу керівництву Російської Федерації розпочати практичні кроки з реалізації проекту «Новоросії» із широкою підтримкою цього процесу в інформаційній сфері. На початку 90-х років минулого століття за підтримки провладних російських політтехнологів місцеві сепаратисти порушували питання про вихід півострова зі складу суверенної української держави та приєднання до РФ. Водночас плани створення місцевої автономії стали поширюватись на Донбасі, у Харківській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Організується проведення так званого «З'їзду рад усіх рівнів» із закликом до створення Південно-Східної Української автономної республіки [16]. З намірами перетворити Одесу та всю Одеську область у вільну, самоврядну територію виступив у грудні 2004 р. міський голова Одеси зі своїми прихильниками [17]. У квітні 2014 р. в Одесі відбулася провокативна пропагандистська акція зі створення «Народної республіки Новоросія» [18].

Звичайно, в організаторів цих і подібних інших акцій на меті не було з допомогою задіяної кількості учасників цих акцій здійснення кардинальних політичних змін в Україні. Таким цілям, як правило, не відповідають у цих акціях ні організаційні масштаби, ні ресурсні. У їхній успіх вірять лише недосвідчені політичні неофіти, які мають проблему зі своєю власною соціальною значущістю. Для самих організаторів таких акцій важливою є картинка на телеекрані, на YouTube, увага всіх інших ЗМІ, бажано – сенсаційна. Їм потрібно якомога частіше забезпечувати появу інформації про нестабільність в Україні, про відсутність процесу, спрямованого на досягнення національного консенсусу в Україні. При цьому зрозумілим є те, що для спокійного процесу досягнення внутрішньосупільного взаєморозуміння, внутрішньосупільної консолідації в нашій країні насамперед потрібен спокійний розвиток, спільні праця, надії та інтереси. Серед інших умов, що забезпечують консолідацію, ці фактори, а також фактор часу спільного співжиття входять до числа визначальних.

Двадцять п'ять років існування незалежної Української держави з усіма невдачами та розчаруваннями, з усім наявним позитивом (адже на його

основі існує Україна), з наявним потенціалом успішного майбутнього та суспільними хворобами сьогодення, уся прожита спільно четверть минулого століття сприяла зближенню різних за ментальністю, за поглядами, за прагненнями та надіями людей в єдиному суспільстві. Що дуже важливо – це суспільство існує в єдиному інформаційному просторі, в основу якого вже ввійшла спільна для народу України, для його розвитку інформація. Це – важливий аргумент національної стійкості. Він зміцнюється і певними організаційно-правовими заходами держави. Консолідаційним процесам у суспільстві також сприяє розвиток нового елемента в інформаційній структурі суспільства – розвиток горизонтальних інформаційних обмінів у вигляді соцмереж. Участь у їхньому розвитку в Україні беруть найбільш соціально активні члени суспільства, молодь, орієнтовані на сприйняття духовно-ціннісних орієнтирів Заходу. У зв'язку з цим і теоретичні розробки, і пропагандистські акції в контексті розвитку інформаційної війни проти України, і навіть воєнні дії на Сході, не змогли критично дестабілізувати суспільство.

5.2. Специфіка проблем інформаційної безпеки в розвитку мережевого інформування

Сьогодні інформатизація як технологічна основа активізації глобальних процесів в усіх регіонах світу не лише забезпечує доступ усім категоріям членів сучасного суспільства до його інформаційних ресурсів, але й залучає їх також до активної участі в інформаційних обмінах, до масового розвитку процесів інфотворення. При цьому процес створення глобального інформаційного суспільства обумовлює формування єдиного інформаційного простору, який на сучасному етапі активно впливає на соціум. Раніше, до розвитку сучасних кібернетичних систем, розуміння інформаційного простору зводилося до атмосфери, стратосфери, космосу, водних акваторій океанів і морів. Нині воно містить ще й кібернетичні та віртуальні системи. На сьогодні, розглядаючи вплив інформаційного простору на особистість, варто враховувати, що він поширюється на суспільство та державу і через них опосередковано на кожного індивідуума [19]. Інформаційні технології сучасності сприяють зростанню

соціальної активності членів суспільства. Ця активність виражається нині в реалізації можливостей для самовираження, для обміну соціальним досвідом, для діяльності, спрямованої на особисте вдосконалення та того чи іншого внеску в розвиток суспільства. Особливо яскраво це проявляється при використанні технологій соціальних мереж і блогосфери.

На нинішньому етапі розвитку соцмереж, як зазначає В. Горовий [20], їх можна розглядати як технологічні комплекси організації та керування обмінами електронною інформацією між суб'єктами соціальних відносин, призначені для забезпечення горизонтального спілкування зацікавлених у ньому абонентів, об'єднаних спільними інтересами, інформаційними потребами та навиками спілкування.

Тут слід зазначити, що перша з усіх соціальних мереж у світі заснована М. Цукербергом на початку 2004 р. для студентів Гарварду. Згодом, Facebook отримав світову популярність серед різних соціальних груп. Ця мережа має українську версію сайту, що містить безкоштовні сервіси, ігри, групи, можливість спілкуватися з друзями та викладати свої фотографії. У Facebook присутні зірки та знаменитості світового рівня, а також представництва різних комерційних структур.

Мережа «ВКонтакте» – одна з найпопулярніших соціальних мереж в Україні. Спочатку, зазначають експерти, вона була створена як копія (клон) Facebook. Аудиторія цієї соціальної мережі в основному складається з молодих людей, що багато в чому визначає спрямованість контенту. Цю мережу відрізняє наявність великої кількості різних аудіо- та відеоматеріалів.

Соціальна мережа «Однокласники», з одного боку, конкурує з мережею «ВКонтакте», з іншого – існує певний розподіл аудиторії за віковими групами між цими двома гігантами. Основна аудиторія «ВКонтакте» – молоді люди, «Однокласников» – люди різного віку, здебільшого, старшого.

Популярність мережі «Однокласники» забезпечується за рахунок вільного, швидкого та зручного спілкування. Мережа налаштована на задоволення потреб, що відповідає назві ресурсу – об'єднання однокласників, однокурсників і однополчан.

Сервіс Twitter, що відрізняється швидкістю поширення новин, був заснований у 2006 р. Він уклав угоди на індексування своїх записів з Microsoft, Google і Yahoo!, забезпечивши собі присутність у найбільших

пошукових системах. У лютому 2009 р. вартість соціальної мережі Twitter наблизилася до 500 млн дол., тоді 7% акцій були оцінені інвесторами в 35 млн дол. Усього через півроку компанія була оцінена вже в 1 млрд дол. Відвідуваність і вартість цього сервісу продовжувала зростати до 2013 р., однак, пізніше вартість акцій Twitter дещо пішла на спад [21].

Користувачі цієї соціальної мережі в основному цікавляться такими новинами, як спорт, політика, фінанси, релігія, захоплюються поп-культурою, музикою, кіно, телебаченням і читанням. Вони більше, ніж користувачі інших соціальних мереж, використовують Twitter для просування блогів [22].

Експерти зазначають, що за своєю суттю соціальні мережі сприяють, по-перше, організації соціальних комунікацій між людьми і, по-друге, – реалізації їхніх базових соціальних потреб. При цьому ряд авторів виділяє два пересічні трактування соціальної мережі – як соціальної структури та її специфічної інтернет-реалізації [23].

Як зазначають В. Ковальов і Ю. Матвієнко, привабливість, а звідси й бурхливе зростання в Інтернеті кількості та типів соціальних мереж, обумовлена такими можливостями, що вони надають своїм користувачам:

- спілкування з учасниками соціальної мережі практично в режимі реального часу, у тому числі з використанням відеоряду;

- отримання інформації (у тому числі, виявлення ресурсів) від інших членів соціальної мережі;

- верифікація ідей через участь у взаємодіях у соціальній мережі (у так званих форумах, блогах);

- соціальна вигода від контрактів (співпричетність, самоідентифікація, соціальне ототожнення або прийняття тощо);

- рекреація (відпочинок, проведення часу).

Відмінними рисами, можна сказати філософією мережі, утвореної з використанням інтернет-ресурсів, є:

- удавана повна або часткова (крім «своїх») анонімність соціальних об'єктів мережі;

- мережева, а не ієрархічна форма комунікації (від багатьох до багатьох), заснована на авторитеті знань або властивостей конкретної особистості, а не займаному їй положення в соціальному середовищі;

- відкритість входження для бажаючих, згодних з правилами мережі;

- гнучкий склад учасників;

– композитний (складовий) характер: мережа може містити всередині себе структури або «шматки» структур різних типів;

– відсутність видимої ієрархії (децентралізація управління, аж до феномена «розщепленого лідерства», коли в одній мережі є декілька лідерів з окремих аспектів роботи організації);

– широка спеціалізація і, відповідно, відповідальність учасників;

– неформальні відносини учасників.

«Ключовими словами» практично будь-якої моделі соціальної мережі є: агент, думка, вплив/довіра, репутація. При цьому в мережеві соціальній структурі обов'язково присутні три основні компоненти:

– об'єднуюча ідея або смисловий концепт, який поділяють усі учасники мережі;

– загальний комунікативний простір;

– рівність і зв'язаність учасників – рівний доступ до інформації.

Для того, щоб соціальна мережа ефективно працювала, у ній мають бути присутні як мінімум такі рольові типи учасників комунікації:

«Ідеологи»: необхідно, щоб хтось виконував функцію лідера – висунення ідей та функцію мислителя – перевірка та оформлення ідей;

«Інформатори»: необхідна функція сенсора – збір доступної інформації, функція модератора – відбір значущої інформації та функція аналітика – узагальнення інформації;

«Реалізатори»: функція бійця – втілення задуму, функція тиловика – постачання проведення дій та функція адміністратора – узгоджувального регулювання дій [24].

Соціальні мережі, як і блогосфера, протягом останніх років демонструють безупинний, стрімкий розвиток. Ця тенденція характерна для багатьох країн світу. Про це говорять зокрема такі дані: аналітична компанія Strategy Analytics підрахувала скільки у світі користувачів соціальних мереж. Підрахунки кількості інтернет-користувачів проведені в кінці 2014 – на початку 2015 р. Дослідники заявили, що зараз у світі нараховується близько 2 млрд людей, які активно користуються соціальними мережами [25].

Аналітики компанії Adobe Social нещодавно опублікували дослідження популярності соціальних мереж по всьому світу. Перше місце з 1,4 млрд користувачів впевнено займає Facebook, за ним йде YouTube з одним мільярдом зареєстрованих користувачів, а замикає трійку лідерів китайський

Qzone. У рейтинг потрапила лише одна соцмережа з пострадянського простору – «ВКонтакте». Вона займає восьме місце з 228 млн користувачів і випереджає Instagram майже на 80 млн облікових записів. Щороку в мережі «ВКонтакте» реєструється 28,5 млн нових користувачів. А Google+, на думку авторів дослідження, перетворився на майданчик для коментування відео на YouTube [26]. В Україні кількість користувачів соціальними мережами зростає, що дає підставу для внесення нашої країни до швидко наздоганяючих лідерів електронного спілкування. Так, українська аудиторія у Facebook за рік зросла на 30 % і зараз становить 5 млн користувачів. У січні 2015 р. в Україні було 3,85 млн користувачів Facebook, а за рік їхня кількість зросла на 1,2 млн осіб. Важливим при цьому є те, що 80 % активних українських користувачів мережі Інтернет регулярно перебувають у соціальних мережах [27].

При цьому варто зазначити: європейські експерти інформують, що в Європі популярність соціальних мереж за останній рік знизилась. Проте, як повідомляють вітчизняні фахівці, в Україні ж спостерігається мережевий бум, який Захід пройшов п'ять-шість років тому [28].

Так, за прогнозами деяких експертів, у Facebook користувачів з України до кінця року очікується вже 1 млн осіб.

Крім того, привертає увагу те, що в Україні не тільки збільшується кількість відвідувачів і користувачів соціальними мережами, але й починають активно функціонувати нові й нові ресурси. Частково стимулом для активного створення українських соціальних мереж став збройний конфлікт, який розгорнувся в нашій державі. 21 березня 2014 р. був анонсований проєкт WEUA.info. Автори проєкту сподівалися, що користувачі відмовляться від використання російських соціальних мереж і перейдуть на український аналог.

Розробники нової мережі Socialface презентують її, як суміш з елементів Facebook, «ВКонтакте», Twitter, «Однокласников», навіть торговельного ресурсу OLX. Інтерфейс мережі нагадує Facebook, використана схожа кольорова гама та є аналогічні інструменти управління.

Ще один новий ресурс – Zine – своєрідний інтернет-цитатник. Користувачі зможуть публікувати тут афоризми, думки відомих людей та подібні матеріали. Інтерфейс нагадує блог, де в кожній публікації можна буде розмістити цитату, фото або файл. Акаунт на мережі можна буде

пов'язати з профілями у Facebook, «ВКонтакте», Twitter, Instagram [29]. Існують й інші українські соціальні мережі, серед яких: Antiweb.com.ua; «Українці»; соціальна мережа для науковців Scientific Social Community.

Стрімко кількісно та якісно зростає й українська блогосфера. При цьому слід зазначити, що принциповим визнанням блогерської значущості у висвітленні подій стало рішення деяких провідних агенцій щодо цитування та посилання на блоги як джерело інформації.

На сьогодні блогосфера та соцмережі відображають проблеми та потреби суспільства, демонструють ставлення громадян до актуальних проблемних ситуацій економічного, політичного та суспільного життя і є нібито «дзеркалом життя».

Соціальні інтернет-мережі в розвинутих демократичних країнах перетворюються із супутніх чинників формування громадянських суспільств на їхню важливу складову і один із соціальних інститутів [30].

В Україні соціальні мережі та блоги стрімко набирають суспільної значущості. Мова, передусім, іде про повноцінну можливість концентрувати увагу суспільства на важливих, гострих темах, розширити горизонти комунікації, виходячи за рамки, у яких працюють традиційні ЗМІ.

Варто звернути увагу на те, що нові технології, такі як соцмережі або блоги, розвиваються прискореними темпами й охоплюють широкі суспільні сфери і при цьому часто дестабілізують інституційний статус-кво в суспільстві. На думку Г. Бакулева, «нові медіа часто дають людям те, що вони хочуть, навіть якщо довгоочікувані наслідки можуть виявитися негативними. На відміну від звичайних медіа, вони не мають зв'язків з іншими традиційними соціальними інститутами, які відчувають відповідальність перед суспільством. Адаптація до нових медіа та їхньої специфіки часто підриває існуючі соціальні ролі та зв'язки» [31].

Думка про відсутність належної відповідальності перед суспільством авторів інформації в соціальних мережах відображає цілий комплекс нині існуючих проблем сучасної вітчизняної інфосфери. Серед них і невідповідність значної кількості активних учасників інформаційних обмінів, що під час розвитку інформатизації одержали доступ і до сучасної інформації, і можливості власного інфотворення. До числа цих причин можна віднести і відставання правової бази сучасної інформатизації від розвитку відповідних процесів. Серед цих причин і свідоме використання

наявних проблем у розвитку інформатизації, використання маніпулятивних технологій для впливу на суспільну свідомість. При цьому використовується та обставина, що при наявному на сьогодні рівні суспільної свідомості при коментуванні будь-яких соціальних процесів провокативна, навіть, агресивна інформація може бути схвально сприйнята частиною невідготовлених користувачів, таким чином впливаючи на суспільну думку, настрої та певним чином, мотивуючи до відповідних дій.

Перенесення процесу утвердження соціальних інтересів у віртуальний простір привело до істотних корективів у традиційному розумінні функціонування механізмів інформаційних обмінів у суспільстві. Серед найважливіших характеристик цього процесу слід зазначити таке: по-перше, відбувається постійне зростання потужності інформаційних потоків, що значно ускладнює процес їхнього контролю з точки зору інформаційної безпеки; по-друге, з'явилися нові види електронних комунікацій, що поєднують у собі одночасно індивідуальні й масові характеристики впливів, водночас як традиційні технології інформаційного контролю були зорієнтовані або на індивідуальних, або на масових користувачів; по-третє, демократизація суспільства за своїм змістом не відповідає застосуванню старих методик контролю; по-четверте, поки що державні системи контролю не можуть вчасно і повною мірою реагувати на змінні, динамічні показники в інформаційному просторі [32].

При цьому постійно зростаюча популярність соціальних мереж обумовила підвищену увагу дослідників до їхньої сутності та суспільного значення, оскільки лише усталені поняття про суспільне явище дають змогу перейти від фіксації особливостей того чи іншого процесу в його стихійному розвитку до управління перспективами цього розвитку.

Так, фахівці вказують, що основна ідея соціальних мереж дуже проста. Під соціальною мережею розуміється безліч акторів (точок, вершин, агентів), які можуть вступати у взаємодію один з одним. З формальної точки зору такі мережі зручно представляти у вигляді графів і застосовувати для їхнього аналізу розвинуті математичні моделі.

Термін «соціальна мережа» був введений у 1954 р. соціологом з «Манчестерської школи» Дж. Барнсом у роботі «Класи і збори в норвезькому острівному приході», що увійшла до збірки «Людські стосунки». До того багато мислителів про суспільство висловлювали думку про важливість

розгляду суспільства як складного переплетення взаємин. На відміну від класичної мережі та соціальної групи, скажімо, учених, інженерів, лікарів, соціальна спільнота, що діє в інтернет-середовищі, тобто соціальна мережа, допускає оперативне вивчення, вимірювання та класифікацію – шляхом інтегрованих у керуючу програмну середу модулів статистики, аналізу та прогнозування.

Соціальні мережі потенційно можуть стати інструментом перетворення суспільства, поширення наукового та технічного знання, формування колективів і громадських рухів, маркетингових досліджень і просування продукції та послуг.

Проте, як зазначають у своїй праці В. Ковальов і Ю. Матвієнко, «онлайн-нові соціальні мережі, крім виконання функцій підтримки спілкування, обміну думками, отримання інформації їхніми членами, організації та ведення бізнесу останнім часом дедалі частіше стають об'єктами та засобами зовнішнього інформаційно-психологічного управління та ареною інформаційного протистояння на різних рівнях стратифікації суспільства» [33].

Слід зазначити, що в умовах поширення інтернет-технологій створення соціальних мереж стало розглядатися багатьма дослідниками як додатковий інструмент сприяння становленню та розвитку громадянського суспільства та демократії. Адже, як слушно зазначає С. Даниленко, «комунікаційний простір мережі Інтернет, з позицій теорії й практики відкритого демократичного суспільства, є невід'ємною частиною громадської сфери, відкритою для всіх членів суспільства, як для публічних дебатів, так і для обміну думками між громадянськи активними індивідуумами, групами та спільнотами» [34].

В Україні розкриттю окремих аспектів функціонування соцмереж у контексті зміцнення засад громадянського суспільства, останнім часом, присвячені дослідження та напрацювання таких учених, як С. Даниленко [35], А. Готун [36], О. Маліс [37], Є. Пілат [38] та ін.

Зокрема, у дослідженні С. Даниленка охарактеризовано політико-революційний потенціал глобальних соціальних мереж та їхніх національних сегментів, а також мережеві соціальні медіа як систему організації суспільного життя, їхнє місце та роль у процесі соціально-політичної соціалізації. О. Маліс звертає увагу на те, що мережеве співтовариство доволі слабо інтегроване в реальну політичну систему і поява досконаліших технологій,

що сприяють включенню громадян у політику, ще не забезпечила прямого мережевого представництва інтересів і розвитку кібердемократії в українському суспільстві. Є. Пілат у свою чергу розглядає соціальні мережі як фактор розвитку громадянського суспільства.

Проте аналіз діяльності соціальних мережевих структур і спільнот дає змогу зробити висновок, що, на жаль, не всі вони мають конструктивний характер. Частина соціальних мереж мають деструктивний характер.

Під деструктивною діяльністю соціальних мережевих структур будемо розуміти «специфічну людську форму активного ставлення до світу, основний зміст якої становить руйнування або порушення нормального функціонування існуючих об'єктів і систем, що забезпечують нормальне функціонування особистості, суспільства та держави» [39].

Взагалі-то, говорячи про конструктивність або деструктивність тієї чи іншої соціальної мережі, більш правильним буде вести мову про позицію цих мереж щодо суспільства. Загалом, В. Ковальов і Ю. Матвієнко виокремлюють такі чотири позиції: індиферентна, ізоляціоністська, конструктивна та деструктивна [40].

Індиферентні соціальні мережі налаштовані за принципом: «ми вас не чіпаємо і ви нас не чіпайте». Ізоляціоністські мережі в якійсь мірі є різновидами індиферентних мереж. Це структури типу закритих клубів за інтересами. Вони намагаються відхилитися від будь-якої взаємодії з іншими співтовариством або обходитися мінімумом контактів.

Конструктивні мережі, навпаки, прагнуть активно взаємодіяти із суспільством, активно реагують на знакові події, маючи на меті поліпшення життя як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп та індивідів.

Деструктивні мережі, як і конструктивні, теж не ізолюються від суспільства, але, на відміну від останніх, намагаються з цим суспільством боротися всілякими, не завжди законними, методами. Об'єктом агресії деструктивних соціальних мереж є суспільство в цілому або прихильники тих чи інших соціальних груп, як правило, вороже налаштованих до цієї самої деструктивної мережі.

Експерти виокремлюють три великі класи деструктивних мереж: революційно-анархічні, асоціальні та професійні.

Адепти революційно-анархічних деструктивних соціальних мереж чудово володіють інформаційними технологіями, сповнені революційних

ідей. До такого типу деструктивним мереж насамперед можна віднести ультраліві та ультраправі молодіжні об'єднання, хакерські спільноти та групи фанатів чогось або когось.

Творці асоціальних мереж – це так звані «ловці душ», засновники різних тоталітарних сект або кримінальних угруповань, охоплені жадобою влади або банальної наживи. Вони відводять своїх adeptів від активної соціальної творчої діяльності в суспільстві, обіцяючи розв'язати їхні проблеми за умови виконання ряду вимог.

Члени професійних деструктивних мереж мають чіткі цілі та програми дій, методологію їхньої реалізації, матеріальні ресурси, систему фінансування. Адепти таких мереж – це люди віддані якійсь ідеї, заради якої готові йти на певні жертви, аж до загибелі, що володіють знаннями в теології, психології, техніці, медицині, навчені методам конспірації та проведення спеціальних операцій.

До такого типу мереж можна віднести в основному терористичні структури, радикальні опозиційні рухи, етнічні спільноти тощо.

Слід зазначити, що основна особливість і головна небезпека деструктивних віртуальних соціальних мереж пов'язані з тим, що визнати за законом їхню діяльність як деструктивну в умовах дії норм свободи слова, друку, віросповідання можливо тільки після реалізації вже в реальному світі їхніми учасниками деяких заходів, здійснених під дією віртуального мережевого впливу. Тільки тоді такі дії можуть бути співвіднесені з нормами чинного законодавства та кваліфіковані відповідним чином.

При цьому варто визнати, що на сьогодні соціальні мережі Інтернету стають істотним інструментом деструктивного інформаційно-психологічного впливу, у тому числі – у цілях маніпулювання особистістю, соціальними групами та суспільством в цілому, а також – полем інформаційного протиборства.

Паралельно з цим набуває розвитку цільове призначення мереж з використанням специфічних маніпулятивних технологій. Серед великого різноманіття способів інформаційних впливів, які реалізуються в інформаційному просторі або через нього, можна виділити такі: поширення спеціально підібраної інформації (дезінформації). Цей спосіб впливів здійснюється у формі: розсилки e-mail (електронних листів); організації новинних груп у соціальних мережах; створення сайтів з елементами інтерактивної

взаємодії їхніх відвідувачів (чати, онлайн-голосування); розміщення інформації на приватних за змістом веб-ресурсах: у блогах, соціальних мережах [41].

Інформаційне маніпулювання із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу, у тому числі й сугестивних, з розвитком технологій стає дедалі більш дієвим. Зокрема, це стосується механізмів реалізації політичного впливу. Сугестивні технології дедалі більш активно використовуються в інтернет-просторі та набувають масштабів, співзмірних із загрозами для національного інформаційного простору. Слід зазначити, що під сугестією розуміють форму міжособистісного та міжгрупового спілкування, при якому передання інформації відбувається за допомогою частково неусвідомлюваного, направленого сигналу на вербальному чи невербальному рівнях. Сугестія відрізняється від переконання зниженим рівнем критичності й потреби у верифікації інформації. Особливо ефективні такі технології в Інтернеті з певних причин: по-перше, усе ще існує висока довіра до неофіційних ресурсів мережі; по-друге, аудиторія може бути залучена до інформації надією розв'язати будь-які проблеми; по-третє, формування мережевих співтовариств на основі емпатії (співчуття). Сугестивні технології можуть торкатися нервово-психічних процесів і соціальних уявлень, настанов, суспільних норм, цінностей, думок, а також індивідуальної самосвідомості відвідувачів інтернетних ресурсів. Відповідно, сугестивний вплив на мережеві співтовариства може спонукати їхніх представників до певних дій у реальному світі [42].

Варто підкреслити, що маніпулятивні технології протягом останнього десятиліття вже доволі ефективно використовуються в різних регіонах світу як інструмент глобальної політики. Соціальні мережі при цьому виступають як ефективний спусковий механізм соціальних перетворень аж до рівня катаклізмів. Велика кількість недавніх масових хвилювань у світі зароджувались, а потім координувались у соціальних мережах. У цьому контексті можна говорити і про ряд маніфестацій, що проводились у країнах Заходу, й про хвилю революцій у арабському світі. Так, переворот у Єгипті був організований у соціальних мережах. Антиурядові настрої поширювались у Facebook, що й призвело до багатоденних протестів на центральній площі Каїру. Користувачів цієї мережі в Єгипті нараховується більше 5 млн осіб, а за перші тижні народних хвилювань єгиптяни створили більше ніж

30 тис. нових спільнот і близько 14 тис. публічних сторінок. Можна згадати також ситуацію в Лівії. У Марокко, Ємені, Йорданії та ін. події відбувалися приблизно за аналогічним сценарієм. Слід зазначити, що в усіх цих країнах до мобілізації противників режиму була абсолютно не готова держава.

Говорячи про події в арабських країнах, Г. Почепцов відзначав: «Інформаційні технології у вигляді соціальних мереж Twitter або Facebook використовувалися для передачі досвіду та “зараження” протестністю. Уже за два роки до цих подій почалося це навчальне об’єднання груп молоді Тунісу та Єгипту. Коли протести почалися, через ці ж мережі пішло їхнє висвітлення, насамперед спрямоване саме на Захід. Тому, що тільки допомога зовнішнього світу могла зламати ситуацію. А зовнішній світ може реагувати тільки тоді, коли йому продемонструють масовість голосів проти» [43].

При цьому варто погодитися з твердженням Р. Марутяна, що «соціальні мережі – як виклик національній безпеці, це передусім проблема, яка отримала суспільний відгук і розв’язання якої, має важливе, пріоритетне значення для забезпечення національної безпеки. Ця проблема, не має чіткого та однозначного механізму розв’язання». Р. Марутян підкреслює, що чинники, при яких соціальні мережі можуть розглядатися як виклик – це події, явища, процеси та інші чинники, які породжують небезпеки щодо:

- порушення прав і свобод людини;
- суспільно-політичної стабільності;
- соціально-економічного розвитку;
- підриву міжнародної стабільності та регіональної безпеки;
- державної безпеки, обороноздатності країни тощо.

Згадуючи події 2012 р. в Україні, що пов’язані із закриттям файлообмінника EX.UA, можна стверджувати, що це був виклик національній безпеці: прихильники файлообмінного порталу, які сомоорганізувалися через групу «ВКонтакте», спричинили тривалі збої в роботі сайтів головних органів державної влади України. Ця подія набула широкого суспільного резонансу в Україні [44].

Водночас розвиток соціальних мереж далеко не обов’язково означає безпорадність держави. Так, коли в Китаї за допомогою соціальних мереж була здійснена спроба організувати протестні акції, влада дуже швидко відреагувала на ситуацію, зразу ж заклавши всі інтернет-ресурси, що могли нести хоча б мінімальну загрозу державному режиму.

Варто звернути увагу на те, що в Україні організації та рухи різного спрямування також намагаються використовувати соціальні мережі, блоги та в цілому будь-які можливості спілкування в Інтернеті як плацдарм для пропаганди. Розміщуючи там відео, маніфести тощо вони мають можливість впливати на громадську думку, поповнювати свої ряди та переносити власні погляди вже в площину реальних практичних дій. Так, сьогодні теж говорять про практичний внесок соціальних мереж у нинішню ситуацію на Сході. Так, ЗМІ поширювали інформацію представника інформаційного центру Ради національної безпеки і оборони (РНБО) В. Чепового про те, що російські спецслужби вербують бойовиків на Схід України через соціальні мережі. Представник інформаційного центру РНБО зазначив, що вербування відбувається за сприяння ФСБ Росії, партії «Єдина Росія» і ЛДПР. В. Чеповий повідомив, що більшість груп добровольців у кількості 60–80 осіб формуються з використанням соціальних мереж «ВКонтакте», «Однокласники» та сайту Доброволец.орг.

Характерно, що аналіз інформаційних обмінів у соцмережах може давати важливий матеріал для аналізу суспільних настроїв, ставлення до резонансних проблем та ін.

Слід також зауважити, що діяльність сучасних кіберзлочинців стала також доволі серйозним бізнесом: вони залучають зовнішніх співробітників (аутсорсерів) – талановитих програмістів, створюють програмні продукти та пропонують платні послуги, отримують прибутки. Соціальні мережі, на думку фахівців, знаходяться в числі найбільш уразливих для атак злочинців поряд із інтернет-платежами, інтернет-банкінгом; віддаленими сховищами даних і програмних застосувань; онлайн-іграми; онлайн-біржовими агенціями; сайтами за технологіями Web 2.0. [45].

Можливості технологій соціальних мереж вносять нові корективи і в уявлення про інформаційну безпеку. Особисті дані користувачів, що перебувають у загальному доступі, можуть бути використані без дозволу в рекламних цілях, з вини мережі може бути здійснено витік платіжних даних. Серйозні неприємності для користувача можуть бути пов'язані зі зломом акаунта та використанням усієї інформації для шкоди йому, у тому числі з метою політичного чи економічного шпигунства, дискредитації та інших дій з метою помсти. Загрозливим є так званий фішинг, вірус, що непомітно для користувача краде його логін і пароль, а по-

тім використовує їх для автоматичної розсилки спаму від імені користувача по всьому списку його контактів [46].

У цьому контексті привертає увагу також і те, що в Росії набрав чинності антитерористичний закон, який надає Федеральній службі безпеки (ФСБ) законний доступ до особистих даних користувачів, зареєстрованих на російських інтернет-ресурсах. Таким чином, цей закон легітимізує вручання ФСБ в особисте життя не тільки росіян, а й іноземців. Згідно з новим законодавством, власники поштових серверів, соціальних мереж, блог-хостингів, форумів будуть зобов'язані за першою ж вимогою надавати представникам російських державних структур дані своїх користувачів, включаючи логіни, паролі, електронні адреси, список друзів і контактів, адресати переданих повідомлень, їхню кількість і обсяг, листування та іншу особисту інформацію. У зв'язку з цим Служба безпеки України попереджає користувачів-громадян своєї країни утриматися від використання інтернет-ресурсів російської доменної зони. «Нові повноваження надають ФСБ можливість отримувати наявну в Інтернеті інформацію про українські події, чутливі персональні дані, щоб надалі використовувати її у шкоду інтересам національної безпеки», – наголошується, як інформують ЗМІ, у повідомленні [47].

Спеціалісти зауважують, що соціальні мережі, які активно розширюються, стають каналом для надання суб'єктом впливу потрібної йому інформації. При цьому він має можливість формувати чітку диференціацію об'єктів впливу та охоплення масштабних аудиторій, зменшувати здатності об'єкта впливу блокувати інформацію, організовувати протидію в інформаційній сфері не тільки проти визнаних ворогів, а й проти задекларованих партнерів як на міждержавному рівні (наприклад, союзники по коаліції чи блоку), так і в політичній чи бізнесовій площині (політичні блоки, бізнес-асоціації тощо) [48].

Соціальні мережі, незважаючи на те що в практику спілкування ввійшли лише протягом останніх п'яти-семи років, стали вже важливим інструментом активізації горизонтального спілкування як основи для організації соціальних протестів, як таких, що сприяють удосконаленню суспільної організації, так і тих, що в силу емоційного впливу та некритичного ставлення до реального життя за межами комп'ютерних спільнот, проявляються у вигляді деструктивних виступів, використовуються внутрішніми та

зарубіжними ляльководами для вирішення цілей, не пов'язаних з національним прогресом.

Зважаючи на нестійку політичну ситуацію в Україні, найбільшу турботу викликає застосування маніпулятивних інтернет-технологій саме в політичній сфері. І тут, ми можемо говорити ще про одну наявну загрозу з боку соціальних мереж. З їхньою допомогою сьогодні активно розвивається тролінг. Цей вид віртуальної комунікації швидкими темпами розповсюджується у вітчизняному інформаційному просторі. Така комунікація, за визначенням Р. Внєбрачних, виконується «з порушенням етики мережевої взаємодії, що виражається у вигляді прояву різних форм агресивної, знущальної та образливої поведінки для нагнітання конфліктів. Використовується як персоніфікованими учасниками, зацікавленими в пізнаваності, публічності або епатажі, так і в процесі анонімної взаємодії користувачів, здійснюваної без можливості ідентифікації з реальним суб'єктом віртуальної комунікації» [49].

Інтернет-тролі розміщують, наприклад, у блогах, соціальних мережах, форумах тощо коментарі до матеріалів інтернет-ЗМІ, провокаційні повідомлення, метою яких є спровокувати дискусію (чи повернути її в потрібне русло), конфлікти та ін. задля формування громадської думки та реагування на певні політичні й інші події.

Політтехнолог Т. Березовець у свою чергу підкреслював, що наймані інтернет-тролі існують в Україні лише кілька років. Однак цей інструмент уже використовують усі провідні політичні сили. «Я знаю, що в середньому під час виборчої кампанії штат коментаторів збільшується до кількох десятків. Це може бути навіть 100 куплених блогерів по всій країні, які працюють на одну конкретну політичну силу. Коли вибори закінчуються, залишається приблизно 15–20 осіб», – розповів Т. Березовець [50].

Розгляд цих інтернет-технологій дає підставу для визначення характерних їхніх особливостей. Відстежуючи роботу тролів в Інтернеті, можна констатувати, що впізнати їх на дискурсах, форумах, блогах і соціальних мережах можна за відповідними притаманними ознаками:

– по-перше, вони доволі часто відходять від теми розмови (дають коментарі, що зовсім не відповідають темі обговорюваного матеріалу), намагаючись її перевести на що завгодно, тільки не на предмет статті (особливо, у тому випадку, коли не можуть змінити хід коментування у потрібне їм русло);

– по-друге, тролі прискіплюються до грамотності співрозмовника (не будучи сам при цьому доволі грамотним);

– по-третє, як метод використовується «розмова сам з собою» (тобто, іншому співрозмовнику приписуються власні домисли чи висловлювання і тоді вже троль активно сам на них відповідає чи їх коментує);

– по-четверте, усілякими методами створюються нескінченні дебати в коментарях до матеріалів інтернет-ЗМІ, не даючи при цьому іншим учасникам коментування закінчити розмову, навіть якщо дискус уже став безглуздим;

– по-п'яте, троль віщає «тоном переваги», часто говорить від імені інших (наприклад: «усім відомо» або «над вами вся мережа вже сміється» тощо);

– по-шосте, нерідко тролі у своїх коментуваннях намагаються переходити на особистості, причому роблять це доволі грубо та безтактно (часто з використанням ненормативної лексики чи просто абсолютно безграмотно), вони люблять згадувати про особливості співрозмовника, які можуть викликати негативні емоції (вказівка на національність, релігійну, політичну належність тощо);

– по-сьоме, часто для тролів є характерною анонімність при коментуванні. При цьому Дж. Джарвіс підкреслює: «Анонімність є доволі часто прикриттям для боягузів. Анонімні тролі – людської раси, а не з гри Warcraft – нападають на людей в онлайні, розповсюджують чутки та брехню про відомих людей, атакують сторінки відомих людей у “Вікіпедії”...» [51];

– по-восьме, для тролів також характерне в процесі подачі матеріалу (коментаря тощо) посилатися на певні авторитети, щоправда – теж анонімні (прикладом можуть бути приблизно такі формулювання: «як зазначають політологи...» (які саме, хто? – інформації немає), «перевірене джерело повідомляє...» тощо). Інформація, що подається з посиланнями на «такі авторитети», може бути дієвою. Посилання на неіснуючий авторитет надає їй солідності та вагу в очах обивателів. У разі подачі неправдивої інформації, оскільки джерело не ідентифіковане, то й відповідальність автор за таке інформування понести не може [52].

При цьому привертає увагу й те, що сьогодні тролінг вийшов на певний професійний рівень. Тенденції до цього експерти відзначали ще раніше.

Так, політолог В. Котигоренко кілька років назад повідомляв про наявність в Україні спеціальних агенцій, які коментують новини та виступи блогерів відповідно до інтересів своїх замовників.

Радіо Свобода також повідомляло, що у багатьох легальних PR-агенцій за гроші можна отримати підтримку найманих коментаторів і блогерів і, таким чином, створити ілюзію популярності замовника, або навпаки – знизити рейтинг його конкурента [53].

Сьогодні в ЗМІ намагаються давати рекомендації стосовно поведінки «при зустрічі з інтернет-тролем». Усі вони зводяться до єдиної думки: кращий спосіб боротьби з тролями це – просто не реагувати на них, не відповідати на їхні повідомлення. Погодитися з такою думкою можна, проте, назвати в цій ситуації ігнорування – методом боротьби, мабуть – не зовсім вірно. Більше того, слід зауважити, що головний висновок, який можна зробити, стосовно використання інтернет-тролей, полягає в тому, що ми маємо справу з використанням не традиційних журналістських технологій, а якісно нових інформаційних технологій соціальних мереж, а тролеві елементи будуть постійними їх складовими. І вони стануть важливим елементом маніпулювання громадською думкою.

У зв'язку з цим, для формування позитивної громадської думки про соціально значущі події необхідні продумані контрзаходи. Серед них, видається за доцільне формування через ЗМІ відповідної громадської думки стосовно моральних аспектів діяльності тролів.

Потрібне також перенесення акцентів в обговоренні моральної поведінки традиційних журналістів на вироблення антиманіпулятивних технологій у соціальних мережах і створення механізмів громадського та правового контролю за їх застосуванням.

І, нарешті, аналіз уже існуючого суспільного досвіду показує, що соціальні мережі, з наявним ресурсом соціальної довіри, обумовленої слабкою присутністю на даному етапі розвитку в їх інформаційних впливах державних органів і традиційних політичних сил, уже доволі успішно використовуються для просування власних інтересів не лише сферою бізнесу, а й іншими суб'єктами впливу для введення в суспільний обіг тенденційної, або ж просто шкідливої для об'єкта впливу інформації. Вони, як про це говорять події останніх років, можуть ставати ефективним інструментом інформаційних воєн і складовим елементом локальних війн і військових

конфліктів. І якщо в лівійській операції, за даними спеціалістів, вони відігравали допоміжну роль, то за відставку Х. Мубарака в Єгипті топ-менеджер близькосхідного відділення компанії Google В. Гонім дякує соціальній мережі Facebook. І на запитання, у якій країні слідом за Єгиптом розпочнеться наступна революція радить «запитати у Facebook» [54].

В Україні ж політичне маніпулювання інформацією, що реалізується через Інтернет і, безпосередньо, через соціальні мережі, мережеві співтовариства, може стати серйозною загрозою, як головним засадам розбудови демократичного суспільства та зміцненню незалежності України, так і національній інформаційній безпеці держави.

Відповідно, нині існуюча практика використання соціальних мереж з використанням специфічних маніпулятивних технологій в умовах зростаючої активізації глобальних процесів у сучасному світі дає підставу для ряду висновків:

1. Додаткової вразливості національний інформаційний простір набуває через істотне відставання діючої правової бази від реально існуючих інформаційних процесів у суспільстві. У зв'язку з цим необхідна організація постійної роботи з приведення у відповідність правових актів з розвитком інформаційних технологій, забезпечення співмірності цих актів з еволюцією міжнародного законодавства в цій сфері діяльності та зростаючими суспільними потребами, пов'язаними з реалізацією державної програми інформатизації. Важливим також є вдосконалення нормативно-правової бази забезпечення загальнодержавної системи інформаційної безпеки стосовно визначення порядку поширення та використання інформаційної продукції зарубіжного виробництва на території України, врахування вимог інформаційної безпеки при закупівлі зарубіжних програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, їхнє використання в стратегічно важливих галузях, на об'єктах важливого державного та суспільного значення.

2. Соціальні мережі надають доволі великі можливості для аналізу та прогнозування розвитку подій. Саме тому, венчурний фонд ЦРУ In-Q-Tel виділяє фінансування не лише на Facebook [55], а й на моніторинг інших соціальних медіа [56]. Такі джерела інформації, зазвичай, доволі динамічні: є постійні учасники, є випадкові та періодичні відвідувачі. Проте коментування всіх новин і подій здійснюється в реальному часі. Відповідно, моніторинг та аналіз таких коментарів дає можливість отримувати зворотний

зв'язок і прогнозувати реакцію людей на ті чи інші події, а також знаходити та випробовувати нові способи впливу та моделювати ситуації. Таким чином, має здійснюватись оперативне реагування на спроби формування негативного іміджу стосовно України та її громадян, органів державного урядування, інших суспільних інститутів, викривлення та тенденційний підбір фактів історичного минулого, поринення неправдивої інформації.

3. Організація протидії негативним впливам при використанні соцмереж, зважаючи на їхній прискорений розвиток, має ввійти в число основних національних пріоритетів у заходах, орієнтованих на забезпечення вітчизняної інформаційної безпеки. Вона має сприяти захисту економічного та політичного суверенітету, власної соціокультурної ідентичності при досягненні балансу між відкритістю інформації як вимогою сучасного демократичного суспільства та суспільно необхідними обмеженнями на її поширення.

Організація протидії негативним інформаційним впливам, пов'язаним з використанням соціальних мереж, має сприяти інформаційній діяльності, спрямованій на патріотичне виховання всіх категорій населення, утвердження загальнодержавної системи духовних цінностей, пропаганду толерантності, злагоди, міжетнічного та міжрелігійного миру, суспільну солідарність. Така робота є особливо важливою у зв'язку із специфікою цього виду інформаційних обмінів на рівні горизонтальних зв'язків між членами суспільства.

Практика функціонування соціальних мереж в останні місяці актуалізує необхідність розробки ефективних технологій для нейтралізації діяльності іноземних політичних, економічних, військових, розвідувальних структур, спрямованої проти інтересів України, у запобіганні проявам інформаційно-диверсійної діяльності терористичних організацій, груп, окремих осіб з метою дестабілізації суспільного життя в країні та завдання шкоди громадянам, державі, введення в систему інформаційних ресурсів спеціально організованої, неправдивої інформації, застосування негативного інформаційно-психологічного впливу на особу.

Сьогодні саме системний підхід до проблеми організації інформаційної безпеки, формування загальнонаціональної інформаційної системи, скоординованої у своїй діяльності державою, може стати запорукою нейтралізації сучасних інформаційних загроз, у тому числі у сфері розвитку соціальних мереж, використання позитивних факторів розвитку інформатизації в національних інтересах.

«КОЗАЦЬКИЙ ДИСКУРС» У НАЦІОНАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ З РФ

Сучасне російсько-українське протистояння, яке з політичних міркувань на загальнодержавному рівні називається АТО, фактично є неоголошеною війною. Крім суто мілітарних характеристик вона має ознаки так званої «гібридної війни». Як визначає у своїй публікації «Про поняття “гібридна війна”» у журналі «Віче» Л. Чекаленко, «гібридна війна» містить у собі протистояння із застосуванням ядерної, біологічної та хімічної зброї, саморобних вибухових пристроїв та інформаційної війни. Як бачимо, серед них є й інформаційне протистояння, протидія. Власне якщо згадати події останніх років (2014–2016 рр.), то стає очевидним той факт, що чи не найголовнішим завданням російських ЗМІ, у тому числі й електронних, стало забезпечення потужної інформаційної підтримки агресивних дій власної армії під час анексії українського Криму та пізнішого вторгнення на Донбас. Звісно підготовка громадської думки в Росії відбувалася задовго до самого початку анексії. Про важливість інформаційної складової у сучасних конфліктах неодноразово наголошувалось у публікаціях В. Горового [1]; Д. Кіслова [2]; В. Горбуліна, Е. Лібанової [3]; Ю. Половинчак [4]. Про зміну акцентів, від мілітарних до інформаційних, під час сучасних протистоянь говорить і російський дослідник А. Чернов. Він, зокрема, вказує: «...Сьогодні завдячуючи новим технологіям наслідки інформаційного впливу можуть стати співмірними з результатами бойових дій в рамках традиційного військового протиборства...вести мову про інформаційне протистояння необхідно насамперед у контексті міждержавних відносин...» [5, с. 93]. Інформаційний вплив у його розумінні це

застосування інформаційної зброї. А. Чернов запропонував таку дефініцію поняття «інформаційна зброя – комплекс технічних та інших засобів, методів і технологій, призначених для: встановлення контролю над інформаційними ресурсами потенційного супротивника; втручання в роботу його систем управління та інформаційних мереж, систем зв'язку тощо з метою порушення їхньої працездатності аж до повного виведення з ладу, вилучення, викривлення даних які вони містять...поширення вигідної інформації та дезінформації в системі формування суспільної думки та прийняття рішень...» [5, с. 94]. Процеси деформації інформаційного простору України були запущені не сьогодні, не три, п'ять чи навіть 20 років тому. Опис усіх наявних прикладів зовнішнього ворожого впливу на вітчизняну інформаційно-комунікаційну систему зайняв би у нас не один десяток сторінок. Натомість предметом свого дослідження ми вибрали «козацький дискурс», або дискурс про козацтво як елемент сучасної гібридної війни, яка триває між Російською Федерацією та Україною. На фоні прямих військових зіткнень Збройних сил України із сепаратистсько-терористичними угруповуваннями, які тривають на Сході нашої держави, наша мета: з'ясувати першоджерела, причини, методи, способи, наслідки подібних інформаційних вкидів, та виокремити засоби протидії їм. Ставлячи перед собою завдання дослідити особливості інформаційного забезпечення національного консенсусу в сучасній Україні, ми повинні усвідомлювати той факт, що досягти такого бажаного для держави взаєморозуміння громадян буде ще складніше, чим довше залишатимуться ці території поза вітчизняним інформаційним полем, не кажучи вже про здійснення повного суверенітету України над цими територіями.

Натомість практика «гібридної війни», яку проводить проти нас Російська Федерація, на жаль, підтверджує особливу важливість інформаційних атак на різноманітні ресурси супротивника, зважаючи на те, що часом «вдало» подана дезінформація стає головною перевагою однієї зі сторін конфлікту. Що стосується «козацького дискурсу», то дезінформація, або просте маніпулювання історичними фактами, довільне їх трактування це те, на що постійно страждала спочатку російська дожовтнева, потім радянська, а нині сучасна російська суспільствознавча думка. І якщо в період із середини XVII ст. до 1917 р. російське дискурсивне політичне та наукове поле оберталися навколо з'ясування питань типу: хто із козацьких гетьманів, які

прийшли після Б. Хмельницького, більший «зрадник»?), то сучасний науковий дискурс у Росії, з нашої точки зору, набагато примітивніший, бо російське сьогодення змішує історичні періоди, епохи, події, поняття, проводить «паралелі» там, де їх у принципі бути не може. Порівняння сучасного українства з «бендерівцями» (транскрипцію збережено. – С. П.), «фашистами», «хунтою» уже найло оскомину та не потребує довгих коментарів. Попри це, застосування у російському інформаційному полі подібних кліше та навішування ярликів дає змогу зменшити загальні витрати в пропагандистсько-ідеологічних сегментах суспільної комунікації для досягнення бажаного результату – консолідації переважної більшості населення довкола штучно «актуалізованих» геополітичних загроз «русському миру». Звісно, спрощення подачі матеріалу, примітивізація сюжетних ліній виникають у російських ЗМІ не на пустому місці. Для того, щоб донести до пересічного росіянина думку про те, що, наприклад, І. Виговський чи П. Тетеря були «зрадниками», у сучасного працівника мас-медіа не має необхідності цитувати наприклад М. Карамзіна чи Ф. Ключевського. Для цього достатньо «оживити», наприклад, міф про зрадника І. Мазепу і заявити, як це вже бувало в політичних взаєминах Москви та Києва, що всі українці-«мазепинці», а отже, потенційні зрадники. У цьому контексті варто згадати відому працю М. Грушевського: «На українські теми: “мазепинство” і “богданівство”» [6], висновки та узагальнення, які зробив тоді знаний учений, своєї актуальності сьогодні не втратили.

Відкритого, гострого, можна сказати безкомпромісного інформаційного протистояння між Росією та Україною з 1991 р. фактично не було. Як єдиний виняток можемо розглядати період «Помаранчевої революції» та перших років президентства В. Ющенка. Умовною відправною точкою сьогоденішньої інформаційної війни між двома державами стала анексія Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим. Після появи так званих «зелених чоловічків» на території Криму з'явилися російські козаки. З огляду на те, що в подальшому йтиметься про російське козацтво та українське козацтво, вважаємо за необхідне детальніше зупинитися на з'ясуванні відмінностей між ними. Відомий вітчизняний вчений, досліджуючи особливості розвитку козацьких спільнот у XVI – на початку XVII ст., В. Брехуненко вказує на такі відмінності між українськими (західний степовий кордон) та російськими (східна частина степового кордону)

козаками: «Не можна не помітити й істотної відмінності в передумовах появи християнських козаків у західній та східній зонах Степового Кордону. У першій виникнення козацтва стало реакцією на посилення татарського тиску на прикордоння. До козакування було змушене вдатися місцеве населення різних станів аж до верхівки включно. У східній зоні Степового Кордону був запущений інший сценарій. Тривалий процес відсепарування християнських козацтв на Дону й Волзі розпочався навпаки після ослаблення позицій опонентів-степовиків. Старт закозаченню майбутніх донського та волзького анклавів дала дезінтеграція Великої Орди, спровокувавши своєрідне розрідження соціальної ситуації в Полі, чим і скористалися певні групи мешканців з московського та рязанського прикордонь, а також ватаги здобичників з іншого боку Степового Кордону» [42, с. 46–47].

Про складність взаємовідносин усередині російського козацтва в інтерв'ю виданню «Новый Регион» повідомляв екс-редактор забороненої у РФ газети «Казачий взгляд» О. Дзіковіцький. Відповідаючи на запитання про реакцію російського козацтва на події на Майдані та усунення від влади В. Януковича, О. Дзіковіцький, зокрема, сказав: «...Як і значна частина росіян, козаки виступають за приєднання південного сходу України до Російської Федерації. Бажають повторення Криму. Такі настрої у більшості козаків... я за створення в Донбасі буферної держави “Кзакии”. І в ідеалі, я за створення Казачьей Республики в Росії» [7]. З його слів: «...У російському козацтві є активна меншість, котра виступає за тих, хто прийшов до влади в Києві, є козаки із Росії, які воюють у лавах АТО. Є і амурський казак Є. П. Смірнов він жорстко засуджує російське втручання і особливо участь козаків у пропутінській вигадці... в Новочеркаську казак С. Лошкарєв через сторінки в Інтернеті звернувся до Дмитра Яроша за допомогою в боротьбі з новочеркаськими чиновниками. Як наслідок, він, хоча формально й не за це, потрапив до в'язниці» [7]. О. Дзіковіцький так пояснює популярність нинішнього президента Росії: «...На псевдопатріотизмі піднялася хвиля пропутінських настроїв після Криму. Антимайданівські настрої російських козаків – радянський рудимент. Спочатку й українську націю козаки у більшості своїй були готові визнати. І лише потім у процесі відкритих військових дій дедалі більше козаків стали переходити в ряди радикальних противників визнання за “українською нацією” права на існування» [7]. Як бачимо, попри відносно лояльне ставлення

цього діяча російського козацтва до України та українців у його відповідях на запитання присутні шовіністичні за своїм забарвленням висловлювання. Подібні формулювання, з нашої точки зору, є нацистськими за своєю суттю. На зауваження кореспондентів «Нового Региона» про те, що сучасні кубанці не проти об'єднатися з Україною, О. Дзіковіцький зауважив: «... Так, завжди були на Кубані й такі. Але вогонь Майдану не перекинеться на Кубань, й справа тут не в русифікації козаків, а в диктаторському режимі Путіна. Правда, якщо він щезне, на Кубані легко може початися будь-що... кубанців на сході України практично немає, хіба одиниці в порівнянні з казаками із других місць. В основі своїй це казаки донські, терські» [7]. Своєрідно трактується в казацькому середовищі й процес утворення Української РСР, на думку О. Дзіковіцького, Україну збирали з Малоросії та Новоросії, а заради роздроблення козацьких земель, передали Україні два донських регіони, які й стали частинами нинішніх Луганської та Донецької областей [7]. Як бачимо, сучасна російська інформаційна агресія проти України, як складова «гібридної» війни, спрямована не лише на підтримку ідеї про «великий руский город Севастополь», а й на вибудовування версії про «історично належні Росії» частини так званої «Новоросії». Водночас поширюючи таку квазіправду, росіяни «забувають» про заселені етнічними українцями Кубань, частини Брянської, Курської та Воронежської областей Російської Федерації. Ефективно протистояти подібним інформаційним викидам можливо лише за умови поширення через різноманітні канали соціальної комунікації, у тому числі інтернет-ресурси, об'єктивних, науково обґрунтованих матеріалів. Водночас ми маємо враховувати той факт, що подібна інформація має бути «пристосована» до певних категорій громадян з урахуванням їхніх освітніх, вікових та інших особливостей. Іншого шляху не існує, бо інакше інформаційний вакуум, який утворився на територіях непідконтрольних українському уряду, почнуть «проростати» ідеї, які будуть спрямовані на популяризацію думки про те, що «... в Україні так склалося, її Захід це одне, Закарпаття – інше, Київ – третє, Схід – четверте, Крим – п'яте... За мовою, акцентом і ментальністю всі ці території різні» [7].

Маніпулюючи такими формулюваннями, загострюючи питання відмінностей, російська влада намагається переконати власних громадян, і, що на цьому етапі для нас чи не найважливіше, наших західних партнерів у тому,

що «незалежність України це непорозуміння». Натомість ми повинні постійно наповнювати національний інформаційний простір результатами наукових досліджень, що базуються на якомога ширшій джерельній базі та доводять протилежне [8]. Чи не найважливішою тенденцією сьогодення є те, що «повсюдно інформація розцінюється як стратегічний ресурс держави... у всіх країнах інформація дедалі більше стає предметом масового вжитку населення» [5, с. 115]. Важливо, що саме наведені вище характеристики інформації використовуються нашим супротивником РФ, для того щоб сформувані відповідну громадську думку на власній території та вплинути (дестабілізувавши) інформаційний простір на наших теренах. Оскільки інформація це «продукт масового вжитку», то перейматись його якістю не має особливого сенсу, головним стає ефективна рекламна кампанія та гарна «обгортка» і народ його вживатиме. Найбільш мобільним, ефективним, доступним, найменш витратним є поширення інформації через Інтернет. Досліджуючи мережі та мережеві війни, американська дослідниця Д. Денінг дійшла висновку, що Інтернет «...є частиною поточного політичного дискурсу, використовується активістами, які прагнуть з його допомогою змінити зовнішню політику... Інтернет може також мати опосередкований вплив на громадську підтримку війни, що в свою чергу може впливати на політичні рішення, які ухвалюються під час конфлікту» [9, с. 227]. Мабуть саме тому результати опитування громадськості вкотре підтверджують високий рівень підтримки дій російського президента В. Путіна. Так, наприклад, за даними соціологічної компанії «Левада-центр» (станом на січень 2016 р.) його дії підтримують 80–82% від кількості опитаних респондентів. А на запитання «Чи є російські війська на території України?» 52% відповіло «Немає», 27% відповіло «Є». На запитання: «Чи є війна між Російською Федерацією та Україною?» 25% респондентів відповіли ствердно, а 65% заперечили цей факт [10].

Коментуючи участь у бойових діях чеченців (які ніколи особливою прихильністю до російського козацтва не відрізнялися), на стороні так званих «ДНР» і «ЛНР», у спілці з російськими козаками, згадуваний вище О. Дзіковіцький стверджував: «...У всіх конфліктних ситуаціях відбувається розмежування на більше та менше зло. Україна для козаків (ідеться про російських. – С. П.) – втілення більшого зла, значить потрібно протистояти їй в союзі з меншим злом», а в іншому місці інтерв'ю суперечить сам собі

кажучи: «...Коли слов'яни між собою розсварилися, залучати чужорідну силу – дурниця» [7]. О. Дзіковіцький цитує «атамана Міжнародного союзу громадських об'єднань “Всевеликого Войска Донського” (нереєстрові козаки) Н. Козіцина, який наче б то заявляв, що в українському Донецьку 80% населення нащадки російських козаків. Не всі можуть знати та пам'ятати своїх предків. Утім, у державі не обов'язково щоб титульна нація становила більшість» [7]. Останнє зауваження, з нашої точки зору, більше стосується Російської Федерації з огляду на характер і способи «збирання земель», які застосовувалися правителями Росії протягом усієї її історії та власне й зараз залишаються незмінними. Колишній «козацький функціонер» О. Дзіковіцький натякає на те, що «робота» з козаками проводиться в Росії на офіційному державному рівні. З його слів, до офіційних контактів із Кремлем допускаються лише реєстрові козаки, а серед можливих посередників у цьому процесі О. Дзіковіцький називає «Комітет у справах козацтва при президентові РФ» [7]. Водночас А. Козіцин у травні 2014 р. заявляв, що російські козаки вирішили сформувати так звану «Казачью національну гвардію» для здійснення допомоги братньому народу і називав надзвичайно фантастичну кількість зарахованих до неї 18 тис. осіб [36].

Аналізуючи ситуацію, що склалася довкола козацтва на території Російської Федерації, можемо коротко констатувати, що особливої єдності в лавах козаків не спостерігається. Лояльність до російської влади тієї чи іншої групи козаків, залежить від того чи надають федеральний чи місцевий бюджети фінансову, або іншу підтримку козацьким об'єднанням. Ті з них, що отримують фінансування від держави за старою козацькою традицією, називаються «реєстровими», на противагу іншим, які перебувають поза «реєстром». Російська імперська традиція «служення Государю» в новітній політичній історії цієї держави трансформувалася у прийняття російською Державною думою федерального закону 9 листопада 2005 р. № 154-ФЗ «Про державну службу російського казачества» [19]. Контроль держави над козацькими об'єднаннями зафіксований у п. 2 ст. 1 цього Закону. У ньому йдеться: «Цей Федеральний закон не поширюється на діяльність російського козацтва, не пов'язану з державною службою» [19]. Стаття 5 зазначеного Закону «Державна служба російського козацтва» регламентує проходження козаками державної громадської служби, військової та правоохоронної служб [19]. Власне служба в цих структурах

відбувається відповідно до федерального законодавства, а єдина відмінність полягає в тому, що представників козацьких об'єднань направляють у військові частини, яким присвоєні традиційні козацькі назви. Найбільше соціальне «навантаження» козацькі об'єднання отримують тоді, коли: «сприяють державним органам в організації та веденні військового обліку членів козацьких об'єднань...»; «беруть участь у заходах з попередження та ліквідації наслідків стихійного лиха, громадської та територіальної оборони, у природоохоронних заходах» [19]. Найцікавіший, з нашої точки зору, пункт цієї статті звучить дослівно так: «Бере участь в охороні громадського порядку, забезпеченні екологічної та пожежної безпеки, охороні Державного кордону Російської Федерації, боротьбі з тероризмом» [19]. Проте в яких формах і на підставі яких підзаконних актів відбуватиметься така боротьба, у Законі не вказується. Дивним виглядає те, що «тероризм» перебуває в одному переліку з екологією та пожежною безпекою, особливо враховуючи те, наскільки часто у російському політичному та взагалі публічному дискурсі згадується тема тероризму в різноманітних варіаціях: у загальнонаціональному масштабі та на локальному, регіональному рівнях. Так, наприклад, у владних коридорах апарату Ради безпеки Росії на початку 2016 р. всерйоз переймалися такими проблемами: «...основними загрозами для безпеки країни залишаються розвідувальна та інша діяльність спеціальних служб та організацій іноземних держав, терористичних та екстремістських організацій, злочинних організацій та угруповань, радикальних громадських об'єднань...» [20]. Особливої ваги, у контексті нашого дослідження, набуває те, що росіяни окремо наголошують на «...деструктивній діяльності, пов'язаній з використанням інформаційних і комунікативних технологій для поширення та пропаганди *ідеологій фашизму, екстремізму, тероризму та сепаратизму*, як загрозам громадянському миру, політичній та соціальній стабільності у суспільстві...» [20]. Як бачимо, російські експерти, перелічуючи «загрози», змішують до купи безліч понять і термінів, ставлячи знак рівності між поняттями, які не є однозначно тотожними⁹.

⁹ Див. визначення понять «терор політичний» (М. Головатий) с. 655; та «сепаратизм політичний» (Т. Пархоменко, О. Швидак) с. 600. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

«Козацький дискурс», попри його особливості, як-то: постійні апеляції його учасників до історії проблеми: обговорення джерел виникнення та територій, на яких уперше зафіксовані писемні згадки про козацтво, характеризується також регулярними згадками про роль російського козацтва у становленні та зміцненні російської імперії та розширенні її кордонів. Так, наприклад, у процесі дискусії в російському сегменті інтернет-простору трапляються такі оцінки діяльності козаків: «...Поява “козаків” на політичній сцені зовсім не здається дивною, якщо брати до уваги їхню роль у становленні російської держави в різні історичні періоди. Саме вони свого часу розширили межі Росії від Чорного моря до Тихого Океану та захищали їх. Ще великий російський письменник Л. Толстой відзначав, що “кордони Російської імперії лежать на арчаківі козацького сідла”» [23]. Таку оцінку діяльності російських козаків дає «есаул Всевеликого Войска Донського» Н. Дяконов. У цьому контексті зайвим буде довго обговорювати ті численні факти, коли межі російської імперії в напрямку Чорного моря, зокрема, завоювання Криму, «розширювали» з допомогою запорізьких козаків. Крім того, з нашої точки зору, російського письменника Л. Толстого навряд чи доцільно розглядати як «фахівця» з козацької тематики. У процесі подібних обговорень та «обґрунтувань» у російському інформаційному просторі, коли до купи зводять запорізьке, пізніше чорноморське козацтво та козацькі ватаги, наприклад, Єрмака створюється «дифузія в інформаційному полі», головним недоліком якої є «розмивання» понять і принципів, які використовуються в процесі дискурсу. Бо його учасники, використовуючи подібні терміни та поняття, вкладають у них різний, часто протилежний зміст. Показовими в цьому сенсі, з нашої точки зору, є результати Всеросійського перепису населення, проведеному у 2010 р., які найкраще ілюструють зазначений вище процес «розмивання» понять. Ідеться про те, що російські соціологи, досліджуючи, зокрема, склад населення за національністю та володінням російською мовою, серед десятків національностей, які проживають у РФ, виділяють як окрему *національність «казаків»*, яких вони нараховували в кількості 67 573 осіб [24]. Таким чином, усередині російського суспільства формується думка про те, що російське козацтво, як і в часи існування імперії, має на меті захист її інтересів, хоча вони (інтереси) на сучасному етапі й заховуються під формулюванням «защита “русского мира”». Так, наприклад, сьогоднішні

виступи теоретика євразійства О. Дугіна на різноманітних форумах, у тому числі й в інтернет-просторі, підтверджують сказане ним ще у 2000 р.: «Як тільки Україна випала з євразійського простору почалися проблеми. Проблема Криму, проблема російськомовного населення України, проблеми сплати мита та платежів за електроенергію, проблеми автокефалії Української Церкви» [25, с. 797–798]. Не зосереджуючись особливо на аналізі змісту всієї монографії О. Дугіна «Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством», ми зможемо зробити певні висновки, лише вказавши назви частин цієї роботи: параграфи: «Київ – Москва: формула “русской государственности”»; «Великорос, малорос – вибір культурного типу»; «Євразійський імператив – єдність за будь-яку ціну»; розділ «Україна або Імперія?» [25, с. 796–802]. Саме базуючись на подібних ідеях, які у дещо зміненому, трансформованому вигляді пропонуються для широкого обговорення на різноманітних медіа-майданчиках і формується тематика для загальноросійських дискусій. Згадуваний вище Н. Дяконов, описуючи «діяльність» сучасного російського козацтва, згадує, що «... уперше голосно заговорили про козаків у зв’язку з подіями в Придністров’ї» [23]. Обґрунтовуючи участь російського козацтва у військовому конфлікті на цих землях, він стверджував, «...молдавські націоналісти захотіли не просто вийти з Радянського Союзу, вони побажали возз’єднатися з Румунією... не вся Молдавія хотіла знову через це пройти, особливо Лівобережна, де традиційно проживало багато росіян, болгар і гагаузів. Придністров’я повстало, не бажаючи миритися з навязуваною демократією, нацистською за суттю» [23]. Як бачимо, у наведеній цитаті присутній цілий ряд ознак, про які ми вели мову вище: специфічне трактування різноманітних термінів, наприклад, «нацизм» і «демократія» у різних варіаціях, що кардинально відрізняється від загальноновизнаних наукових дефініцій та є за своєю суттю протилежними поняттями. Саме «вмонтовування» у козацький дискурс подібних псевдонаукових конструкцій дає змогу, з плином часу, використовувати їхній викривлений до невпізнаваності зміст у вигляді своєрідних інформаційних штампів і кліше для формування у російських громадян певних стереотипів, які спрацьовують, коли людина стикається, наприклад, з інформаційним повідомленням, у якому присутні згадані «слова-маркери». Крім того, слід зауважити, що, згадуючи про етнічний склад Придністров’я, Н. Дяконов «забуває» згадати про українців, які ста-

новлять третину від усього населення невизнаної міжнародною спільнотою республіки, а ст. 12 її так званої «конституції» твердить: «Статус офіційної мови на умовах рівності надається молдавській, російській та українській мовам» [26]. Водночас участь «казачества» у всіх інших регіональних конфліктах на територіях (Нагірного Карабаху, Абхазії, Південної Осетії, Югославії) та в Чечні Н. Дяконов вважає величезною заслугою. Описуючи події в Південній Осетії, Н. Дяконов, зокрема, зауважує: «...Воювати там козакам, правда, майже не довелося, була задіяна російська армія. Грузію “змусили до миру”» [23].

Усередині російського соціуму постійно актуалізуються питання, які так чи інакше стосуються доцільності та можливості поширення впливу Російської Федерації на території, які колись входили до складу СРСР та Російської імперії. Якщо проблема «збирання земель» Радянського Союзу стала питанням актуальної сучасної політики, то отримання контролю над обширами імперських територій сучасні російські можновладці мабуть розраховують дещо пізніше. Так, наприклад, на Офіційному форумі Донських козаків була розміщена стаття кореспондента «Независимой Газеты» М. Бондаренко, датована 24 лютого 2014 р., у якій автор, зокрема, повідомляла про раду отаманів «Всевеликого Войска Донского» (нереєстрові козаки) на чолі з Н. Козіциним. «...У козаків, які живуть в Україні, ситуація в країні викликає занепокоєння. Вони заявляють про бездіяльність міліції та влади щодо радикально налаштованих молодиків, які творять безлад, убивають і калічать наших співгромадян, знищують історичні пам'ятки. Вони провокують громадянську війну», – цитувала Н. Козіціна російська кореспондентка [27]. Для нас у таких заявах надзвичайно важливими є таке: по-перше, ці слова були виголошені наприкінці лютого 2014 р., а вже у березні розпочалася анексія Росією українського Криму; по-друге, з цих слів одного з чільних представників російського козацтва можна зробити висновок, що, зокрема, частина російського козацтва, а разом з ними й майже половина російських громадян під впливом панівних пропагандистських гасел переконана, що «російськомовне населення» – їхні «співгромадяни»; по-третє, як ми знаємо, Н. Козіцин брав участь у військових діях на території Придністров'я, Абхазії, а також на території самопроголошеної так званої «ЛНР». Його козаки контролювали декілька міст у так званій «ЛНР». Така «зацікавленість» козіцинських козаків українською політикою

виникла не на порожньому місці. У цьому контексті варто згадати хоча б про датований 2004 р. відкритий лист «Всевеликого войска Донского» (нереєстрові козаки) на ім'я В. Путіна, в якому вони просили «підтримати бажання наших братів-українців створити Південно-Східну автономію з можливістю її приєднання у майбутньому до Росії...» [28]. Повну «солідарність» у цьому питанні виявили й представники (реєстрових) козаків Дону. Так, їхній атаман В. Водолацкий зауважував, що подібна автономія це «можливість возз'єднання козацьких земель, насильно роздроблених більшовицьким режимом» [28]. До речі, В. Водолацкий у 2013 р. вітав «народи Абхазії та Південної Осетії з п'ятиріччям “незалежності”», вказуючи при цьому на важливість братньої «гуманітарної» допомоги з Дону. Мабуть, це в традиції сьогоденної Росії надавати «гуманітарну» допомогу, у тому числі й озброєнням і найманцями. Своєрідно «обґрунтовував» причини, які спонукали російських козаків брати участь у військових діях на Донбасі лідер молодіжної частини «Казачьей партии Российской Федерации» А. Бредіхін: «...Така підтримка не може розглядатися як втручання в справи іншої держави. Козакам наказу висуватися в похід ніхто не давав. Не було розпоряджень ні з Кремля, ні від керівництва Ростовської області. Це лише приватна ініціатива, прояв козацької солідарності» [36]. Як бачимо, інформаційне підґрунтя для проведення анексії спочатку Кримського півострова, а пізніше захоплення частини Луганської та Донецької областей України було підготовлено задовго до початку анексії. Про вплив ідей «руського мира» на Кримському півострові писав у статті «Крим і Україна: нова сторінка історії», надрукованій у журналі «Київська старовина» ще в далекому тепер 1994 р., тодішній віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики, відомий вітчизняний учений, академік НАН України І. Курас. Аналізуючи результати виборів до Кримського парламенту, він зазначав: «Вибори показали втрату позицій так званих “федералістських” політичних сил, програма яких передбачає відновлення в тій чи іншій формі СРСР, зниження популярності сил, орієнтованих на співробітництво незалежних держав... і різке посилення сил проросійського спрямування, що відстоюють російську національну ідею» [30, с. 61–62]. Він наголошував на тому, що «...об'єктивна проблема Криму визначається геополітичним значенням півострова та національним складом населення, а ще – розподілом сил у місцевих владних структурах» і прогнозував: «Ці фактори визначають

не тільки реєстр проблем, але й реальність політичної нестабільності загроз: від міжетнічного протистояння до можливості виникнення глобального українсько-російського конфлікту» [30, с. 63].

Особливої уваги в контексті нашого дослідження потребує дискурсивне поле довкола кубанського козацтва. Головною підставою для такого виокремлення ми вважаємо насамперед походження цього «казачества». Кубанське козацьке військо походить від Чорноморського козачого війська (у минулому запорізьких козаків), яке у 1794 р. переселили на Таманський півострів, землі поблизу р. Кубань та узбережжя Азовського моря. У 1860 р. Чорноморське козацьке військо перестало існувати, а з'явилося Кубанське, до складу останнього включили ще й кілька частин Кавказького лінійного війська. Попри те основу Кубанського козацького війська становили етнічні українці. Відомий український історик Т. Чухліб, коментуючи джерела виникнення деяких з козацтв у Росії, зокрема, сказав: «...А Донське та Кубанське козацтво вирросло з Запорізького козацтва, адже українські запорозькі козаки заснували, наприклад, столицю війська Донського Черкаськ. А черкасами у XVI ст. називали українців» [11]. Визначальне значення українського етнічного елемента підтвердили події 1917 р., коли у вересні було оголошено про створення Кубанської республіки та обрано Крайову Раду, головою Законодавчої Ради Кубанської Народної Республіки став М. Рябовол, відомий своїми українофільськими симпатіями. Пізніше кубанці виступили з ініціативою приєднання Кубані до Української держави П. Скоропадського. Ми не маємо на меті переповідати всю історію творення козацького війська на Кубані, усі вищенаведені зауваження мають за ціль пунктирно окреслити інформаційне поле, довкола якого до сьогодні точаться дискусії та триває інформаційна війна, яку ми з впевненістю можемо назвати «війною пам'ятей», а відтак складовою гібридної війни Росії проти України.

Знаний український краєзнавець, автор монографії «Кубанська Україна», Р. Польовий дослідив топонімічне походження назв деяких куренів Запорозького та Чорноморського козацьких військ. Підтверджуючи російську інформаційну агресію на Кубані в 1950-х роках, він пише: «...А ще окупанти до невпізнання спотворили українську топоніміку: Очуїв став “Ачуєвом”, станиця Охтирська – “Ахтирской”, станицю Голубинку почали називати “Голубіцкой”, станиці Уманську, Полтавську та Поповичівську

відповідно на “Ленінградську”, “Красноармейську”, та “Калінінську”» [12, с. 97]. Наведена цитата вкотре підтверджує наявність фактів інформаційної агресії, яку продовжували в СРСР проти історичної пам’яті народів, які його населяли. Згадуючи Кубань початку 2000-х років, Р. Польовий зазначав: «Нині відбувається посилене заселення україномовної території Кубані російською людністю, внаслідок чого відсоток місцевого населення українського походження зменшується. Особливо вподобали цей благодатний край так звані відставники та ветерани освоєння північних і східних околиць імперії, які надають йому перевагу перед своєю батьківщиною – Нечорнозем’ям» [29, с. 7]. Про цю проблему як доконаний факт говорить і атаман Новоберезанського хутірського КО В. Кобзарь: «У рядах війська (*Кубанського*) зараз не тільки спадкові козаки, але й представники слов’янських народів, які сповідують православ’я. Багато офіцерів Збройних сил, правоохоронних органів, які вийшли у відставку» [33]. Проте, попри всі сподівання радянської, а сьогодні вже російської влади, повністю асимілювати колишнє запорізьке козацтво, генетична пам’ять людей спрацьовує у доволі специфічний спосіб. Так, наприклад, у квітні 2013 р., коли про анексію Росією АР Крим ще не йшлося, а військові дії на Донбасі навіть уявити собі було неможливо, фанати ФК «Кубань» під час матчу з «Зенітом» (Санкт-Петербург) на власних трибунах розгорнули банер з написом: «За Батьківщину» [13]. У цьому контексті важливо, що такий прояв пам’яті про козацтво виник не на порожньому місці. Серед сучасних російських науковців існує інтерес до дослідження різних аспектів ранньої історії виникнення та діяльності Кубанського війська. Так, наприклад, російський історик С. Самовтор, вивчаючи історію кубанських станиць, з’ясував, що на початку ХХ ст. «...військовий архіваріус І. Кияшко в рапорті наказному отаману Кубанського козачого війська повідомляв про “невизначеність” і навіть “невідповідність” назв деяких станиць». «Старі ж станиці, отримали свої назви від куренів, що були ще в Запоріжжі, вони мимоволі пробуджують спогади про пращурів-запорожців та їхню колишню славу та подвиги. На майбутнє він рекомендує давати нові назви, якщо не в честь особливих подвигів козацьких, то хоча б на честь наших отаманів-орлів, які створили сиву козацьку славу...», – цитує історик архіваріуса [37]. Водночас задля того, щоб уникнути звинувачень у односторонності подачі матеріалу, варто визнати, що політична риторика, яка лунала з владних кабінетів

на Кубані напередодні анексії Криму змінилася на відверто антиукраїнську. У місцевих ЗМІ почали з'являтися публікації із закликами надати допомогу братському народу, а під час чергового мітингу «заступник атамана Кубанського козацького війська К. Переніжко заявляв, що “в Україні забороняють не лише говорити, але й думати російською”» [14]. Після цього регулярно стала поява в російських ЗМІ та в мережі Інтернет усіляких відозв, заяв, закликів, які лунали від імені різноманітних російських козацьких організацій. Переважна їхня більшість була спрямована проти української влади та обов'язково містила ті ідеологічні кліше, про які ми згадували вище, які були неодноразово відпрацьовані російською пропагандою, наприклад: «фашисти», «хунта» тощо. Так, зокрема, була поширена інформація про лист, який начеб-то надійшов до отамана Союзу козацьких військ Росії та зарубіжжя В. Ратієва від отаманів козацьких військ України. «...Козацькі сили в Україні самостійно не в змозі протистояти бандерівським недобиткам, але разом з вами ми здатні очистити Україну від погані», – цитував у розпал російської агресії частину листа В. Ратієв [15]. Існують серйозні підстави вважати, що це повідомлення є частиною масованого «інформаційного шуму», або й взагалі дезінформацією, бо вище згаданий В. Ратієв відмовився назвати імена тих представників українського козацтва, які звернулися до нього. Доволі ілюстративними для досліджуваної нами теми, є коментарі до згаданої публікації. Серед наявних (станом на 12.07.2016 р.) 134 коментарів 27 коментаторів обговорюють проблему «фашизму» в Україні; 39 коментарів стосуються співвідношення понять «казаки» та «козацтво», причому в цьому випадку переважна більшість коментаторів проголошують переваги саме «казачества». Для прикладу хочемо навести один з коментарів, який дає можливість скласти загальне враження про інформаційний фон усього обговорення теми. Подається мовою оригіналу: «Беда Украины не в том, что к власти пришли фашисты, а беда в том, что процентов на 70 населения им заражено. Поэтому и помочь им невозможно. Там, где общество было здорово – Россия помогла (Крым). А даже на Донбассе не смогла, там до гражданской войны заражены были 50%. Так что спасение утопающих – дело рук самих утопающих» [15]. Отже, такі форуми є майданчиками для трансляції антиукраїнських тез. Наш висновок лягає в загальні характеристики інтерактивного інформаційного простору. Так, наприклад, уже згадуваний американський фахівець Д. Денінг у своїй

праці «Активісти, “хактивісти” і кібертерористи: Інтернет як джерело впливу на міжнародну політику» стверджує: «...Дискусійні форуми в Інтернеті часто використовуються для критики, дискредитації і, можливо, навіть для спроб впливати на урядову політику» [9, с. 240]. Аналізуючи повідомлення про участь російського козацтва в анексії Криму та подіях на Донбасі, російський історик, співробітник Європейського університету в Санкт-Петербурзі Б. Корнієнко у своєму коментарі виданню DW стверджував, що найбільше «...реєстрових козаків проживає на Кубані, саме кубанські козаки брали участь у подіях весни 2014 р. у Криму. А у військових діях на Донбасі навпаки беруть участь ті, хто не входять до реєстру» [17]. Інформаційна війна, яку розв’язала Росія в медійному просторі України та інших держав, приносить результати й на власній території у вигляді вкорінення у свідомості громадян запрограмованих понять, кліше та історичних стереотипів. Так, наприклад, у минулому козацький полковник В. Воронін екзаступник «войскового атамана “Всевеликого войска Донского”» так дискутує на козацькі теми: «...Сам термін “українське козацтво” помилковий. Запорозькі козаки себе ніколи до української нації не зараховували. Можна говорити про козаків України, але ніяк не про українське козацтво... Донецька та Луганська області – історичні землі війська Донського... » [16]. Подібні коментарі ми можемо знайти у медіа не лише від очільників російського козацтва, але й, на жаль від тих російських істориків, хто заявляє про себе як про дослідника козацької тематики. Так, зокрема, історик «російського козацтва» В. Шамбаров переконаний, що «...серед українських козаків штучно роздута русофобія. Це почалося ще в часи Б. Хмельницького, коли на Переяславській раді було прийняте рішення про об’єднання з Росією. Але після цього знайшлися Іван Виговський, гетьман Дорошенко і Юрій Хмельницький і відомий Іван Мазепа» [16].

Козацький дискурс на окупованих Російською Федерацією українських територіях (насамперед у Криму) тепер існує в межах тем, дозволених для обговорення на території Росії, зрозуміло, що практично будь-які публічні згадки про козацтво мають ідеологічно пропагандистське забарвлення. Так, наприклад, згідно з повідомленнями ЗМІ, на святкуванні 25-ї річниці з нагоди прийняття в Росії Закону «Про реабілітацію репресованих народів» так званий «голова Республіки Крим» С. Аксьонов пафосно заявляв: «...Тисячі козаків під керівництвом Н. Долуди прибули до Криму та нада-

ли нам неоціненну допомогу в обороні нашої республіки від бандерівців» [38]. На тому самому офіційному заході виступив «командир полку народного ополчення» О. Бочкарьов. Він дякував «козакам за ту допомогу, яку вони надали у боротьбі з фашистськими прихвостнями і не пустили їх у Крим...» [40]. На рік раніше, тобто у квітні 2015 р., у Волгограді стартував «всеросійський козацький перехід “Волгоград – Севастополь”», у якому взяли участь 135 реєстрових козаків з Волгоградської, Астраханської, Ростовської, Воронежської областей, Калмикії та Казахстану [39]. Як бачимо, політична риторика «кримських діячів» рясніє вже згадуваними вище штампами та кліше («фашисти», «бандеровці» тощо).

Узагальнюючи весь вищевикладений матеріал, підіб'ємо певні підсумки. По-перше, оцінюючи події минулого, і російські, і українські вчені у більшості своїй завжди перебували на протилежних позиціях. Особливо «дражливою» була тема російсько-українських взаємин козаків і московського уряду після Переяславської ради 1654 р. Власне саме з того часу ми можемо говорити про початок інформаційної війни Росії проти України. По-друге, інформаційна війна час від часу набирала різноманітних відтінків і характеризувалася застосуванням різних способів ведення сутичок. Так, наприклад, московськими дипломатами був винайдений особливий спосіб прочитання дипломатичного листування – «переписування». Як наслідок, маємо масу «списків з білоруського (українського) письма» і безліч питань щодо того, як «переписчики» трактували ті чи інші документи. По-третє, укорінена в московській, продовжена в російській, розвинута радянською історіографією традиція «імперського» сприйняття навколишнього світу продовжує панувати у свідомості політичних еліт сучасної Росії, нав'язується у вигляді міфологем і політичних стереотипів громадськості і як наслідок визначальним чином впливає на геополітичну стратегію РФ, а отже, на її інформаційне забезпечення та супровід. У цьому контексті обраний нами «козацький дискурс» ми розглядаємо до певної міри як «лакмусовий папірець», який дав змогу рельєфно виокремити інформаційну стратегію Росії в тій «гібридній війні», яку вона проводить проти України та навколишнього світу. Тут хотілося б процитувати Т. Чухліба: «...Ви знаєте, зараз триває масштабна інформаційна війна між Росією та Україною. І росіяни, на жаль, мають більше досвіду у цій справі. І російські, і проросійські ЗМІ добре працюють на наших теренах... Чому взагалі Росія

воює з Україною – вони воюють за те, щоб володіти Києвом, тому що Київ для них – доказ основи їх державності...» [18]. Актуальність і важливість порушеної нами теми своєрідно підтвердили американські дослідники Дж. Арквілла, Д. Ронфельдт, які переконані, що «...результати військових кампаній також залежать від того, чия історія перемагає» [9, с. 311]. Оцінюючи українсько-російське протистояння у XXI ст. у своїй публікації в газеті «Дзеркало тижня», директор Національного інституту стратегічних досліджень академік НАН України В. Горбулін серед інших загроз виокремив загрози в інформаційній сфері. «Росія не просто готова – вона максимально повно використовує проти нас увесь доступний їй інформаційно-пропагандистський арсенал, на побудову якого пішли роки й мільйони (мільярди?) доларів. Пряме зіткнення з Росією на цьому полі для нас практично неможливе. Це не означає, що ми маємо забути про такі речі, як контрпропаганда, протидія ворожому контенту або підвищення медіаграмотності населення. Але цього недостатньо – потрібно шукати асиметричні відповіді», – стверджує вчений [41]. З нашої точки зору, козацький дискурс у цьому сенсі гарний спосіб втілити рекомендації В. Горбуліна.

ПРОБЛЕМА ЗНАКОВИХ ПОСТАТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ В КОНСОЛІДАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

У справі боротьби за досягнення національного консенсусу, консолідацію українського суспільства, важливе значення мають завдання утвердження у свідомості населення всіх регіонів України яскравих і незаперечних національних символів, навколо яких можливе загальне духовне і патріотичне громадянське згуртування. До їх числа належать вікопомні події минулого та пов'язані з ними знакові імена достойників нації як важливі складові національної пам'яті.

Для України проблема знакових імен історії і культури, за якими стоїть певний усталений і упізнаваний широким загалом співвітчизників зміст своєрідних констант, символів, що єднують націю, уособлюють патріотичні і моральні ідеали, інтелектуальні й духовні цінності, досвід та традиції народу, його національне самоусвідомлення, є давньою, вистражданою, але багато в чому і нині досить болючою. На її розумінні гостро позначилися істотні соціальні та культурні відмінності і традиції окремих регіонів, ментальні особливості, а надто – стереотипи упередженого мислення, віками насаджувані серед населення пропагандою зарубіжних держав, до складу яких входили ті чи інші українські землі. Зазначені негативні чинники і нині, в умовах утвердження незалежної Української держави, штучно привносять конфліктність у розв'язання проблем політичної консолідації суспільства, його патріотичного згуртування.

Сприйняття історичних подій та імен як знакових завжди і всюди виступає відображенням певних суспільно-політичних дискурсів щодо їхньої проекції на минуле і майбутнє нації. З цього погляду явище відоме нині

як «війна імен», що то вщухає, то знову спалахує, а в наші дні – виступає невід’ємною складовою боротьби навколо самого проекту України ХХІ ст., її суспільних ідеалів, цивілізаційного вибору.

Формування пантеону знакових постатей минулого, з якими у свідомості співвітчизників пов’язані самі становлення нації, розбудова української культури і національної ідеї, боротьба за здобуття державної незалежності, бере початок від витоків Українського національного відродження. При цьому в умовах національної несвободи ідеологічні, суспільно-політичні та духовно-культурні завдання, які мали вирішуватися увічненням імен великих українців, об’єктивно від самого початку були значно більш складними, багатовимірними і відповідальними, ніж у народів з усталеною національною державністю, розвинутим національним життям, сформованим широким діапазоном професійної науки і культури. Справа збереження пам’яті про великих співвітчизників, сама біографіка як сфера біографічних досліджень літературної і публіцистичної творчості, видавничої та пропагандистської роботи в Україні традиційно стали не лише частиною гуманітарного знання, чинниками культурного й інтелектуального розвитку людини, а й дуже важливими явищами суспільно-політичного життя, пов’язаними із самою серцевиною національного самоусвідомлення, боротьбою за національне самоствердження.

Показово, що в центрі уваги фундаторів української наукової історико-біографічної традиції у першій половині – середині ХІХ ст. (Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, І. Срезневського, О. Бодянського, а згодом – В. Антоновича) закономірно перебували постаті найвизначніших борців проти іноземного поневолення – гетьманів, полководців, героїчних козацьких ватажків, ієрархів православної церкви, непримирених письменників-полемістів, імена яких стали на той час знаменом невмирущості національного духу, прикладом для нових поколінь.

Знаково також те, що однією з найважливіших основ українського націотворчого міфу (без якого не може існувати жодна нація) є трагізм долі Великого Кобзаря, його жертвне служіння Україні, і національна свідомість кількох поколінь українців вихована саме на цьому. Віддзеркалюючись у долях інших наших великих співвітчизників, це створило ситуацію, коли життєписи провідників нації набули в українській культурі відчутно сакралізованого змісту. Закономірно, що згодом, вже у ХХ ст.,

людські трагедії мільйонів українців посилили таке героїко-трагічне розуміння, взагалі притаманне українському національному світосприйняттю.

У другій половині – наприкінці XIX ст. романтико-героїчна парадигма української історичної біографіки, як і її відображення в подіях суспільно-політичного життя під впливом розвитку національної самосвідомості й широкого розгортання українського національного руху, виразно демократичної зорієнтованості, якої все більше набувала українська національна ідея, утвердження загального народознавчого спрямування української гуманітарної науки, почала поступатися місцем інтелектуально зрілому національно-патріотичному, демократичному усвідомленню минулого Батьківщини і його знакових постатей.

Це істотно розширило їхнє коло, сприяло стрімкому зростанню інтересу не лише дослідників, а й широкого читацького загалу, до неординарних постатей з усіх щаблів суспільної ієрархії, до особистості, незалежно від її походження і соціального стану, інтересу, що визначався лише визнанням особистого внеску певної людини в історію і культуру України.

З розвитком історичних досліджень та історико-біографічної літератури розширився діапазон біографічного знання національно свідомих українців. Усе більше постатей минулого й сучасності відтоді починають сприйматися як знакові, тобто такі, які втілили головні сенси українського буття, історії і культури. У поле зору суспільства потрапили вже сотні і тисячі імен співвітчизників: діячі суспільно-політичного і національно-визвольного рухів, культури, літератури і мистецтва, освіти, науки і техніки, господарства.

Від останніх десятиліть XIX ст. українська історична та літературна біографіка впевнено розвивалася як багатожанровий (короткі біографічні розвідки, науково-популярні історико-біографічні та літературні нариси, наукові статті, матеріали до біографій, публікації документів), різноманітний за проблемно-тематичним спрямуванням потік публікацій. В умовах безперервних гонінь української культури кожен опублікований історико-біографічний твір, відзначення ювілеїв діячів минулого, публічні виступи з лекціями і рефератами, присвяченими видатним постатям минулого, набували великого резонансу, ставали важливим явищем суспільного життя. Можна стверджувати, що світоглядні парадигми української національної біографіки, бачення нею проблеми знакових постатей вітчизняної історії

культури утвердилися в цілому саме у той час, хоча буремне ХХ ст. внесло до них істотні й неоднозначні корективи.

Гірким наслідком панування тоталітарного режиму стало перетворення України, досить значною мірою, на країну з «невідомим минулим» і забутими іменами, країну, позбавлену національної пам'яті, більшості імен достойників нації. Не лише коло видатних українців було штучно звужено, а й саме це поняття фактично зникло із суспільно-політичного обігу. Натомість майже до кінця існування Радянського Союзу закритими циркулярами визначалися переліки осіб, яких взагалі було заборонено згадувати в друкованих виданнях, а отже – зовсім викреслено з історії.

Доленосні демократичні зрушення останніх десятиліть ХХ ст., здобуття Україною державної незалежності повернули її минулому і сучасності людське обличчя, знову закономірно поставивши перед суспільством проблему знакових імен вітчизняної історії і культури. Традиційно у свідомості наших співвітчизників особливе місце серед них посідають провідники української національної ідеї, борці за утвердження національної державності, генії української культури – Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, які давно набули значення головних символів нації, її духу і прагнення до самоствердження. Ці першорядні для українства імена становлять основу національного пантеону героїв – на Батьківщині і в українській діаспорі по всьому світові.

Імена Тараса Шевченка та Івана Франка як уособлення України, її національного самоствердження давно і міцно увійшли у свідомість багатьох поколінь українських громадян – і тих, які народилися за часів бездержавного існування України у складі Російської та Австро-Угорської монархій, і тих, хто жив за радянської доби, і тих, чий громадянський досвід сформувався вже в оновленій, незалежній Україні. Пізніше, вже в пореволюційний час, відбулася й своєрідна канонізація у свідомості широкого загалу видатної дочки українського народу – Лесі Українки. Зрозуміло, сприйняття імен видатних співвітчизників у різних поколінь українців було відчутно відмінним, на нього накладали свій відбиток буремні історичні події, загальна ідеологічна ситуація, зумовлені суспільно-політичними реаліями громадянський досвід і переконання як духовних еліт, так і широкого загалу.

Однак це коло великих, першорядних імен України – Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка – було занадто тіс-

ним і не розкривало величезного людського потенціалу нашої Батьківщини крізь віки. Дуже непростою проблемою, яка залишилася сучасній суверенній Україні у спадок від радянського минулого, стало те, що пантеон великих українців упродовж багатьох десятиліть намагалися штучно обмежити лише кількома іменами. Компартійні ідеологічні установи робили все можливе для того, щоб у свідомості пересічного громадянина від шкільних років закріпилося уявлення про Україну саме як про країну з поодинокими постатями кількох самотніх геніїв.

Ці постаті, фактично «вирвані» із середовища своїх численних однодумців, послідовників і опонентів, залишалися на тлі штучно вибудованої радянською пропагандистською машиною порожнечі, категоричного замовчування багатьох інших великих імен, применшення звершень величезної громади визначних діячів вітчизняної освіти, науки і культури, значну частину яких до того ж було зараховано до російської історії і культури. Особливо негативний вплив на масову свідомість справляло майже абсолютне «закриття» в радянські часи імен діячів українського національного руху, самовідданих борців за незалежність України, які облудно трактувалися як «українські буржуазні націоналісти», «зрадники інтересів українського народу».

Ретельно «дозовані» винятки з цієї штучно організованої ситуації «національного безпам'ятства», особливо пов'язані з необхідністю публічного відзначення ювілеїв окремих українських діячів науки і культури, загальної картини не змінювали. Тим більше, що справді змістовні, а не популярні й масово-пропагандистські, матеріали про більшість «дозволених» відомих українців залишалися доступними фактично лише більш чи менш вузькому колу української освітянської, наукової та творчої інтелігенції. Таким чином об'єктивно нав'язувалося уявлення про другорядність інтелектуального й духовного потенціалу України, обмеженість проблемно-тематичного діапазону її історії та культури.

Що ж стосується Богдана Хмельницького, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, а разом з ними й небагатьох інших визначних постатей вітчизняного минулого, яких ніяк не можна було зовсім замовчувати, то широко використовувалася можливість досить своєрідних, ідеологічно підступних інтерпретацій цих постатей, їхньої діяльності і спадщини відповідно до кон'юнктурних завдань компартійної міфології.

Слід особливо відзначити, що подібні ідеологічні маніпуляції впродовж багатьох десятиліть відбувалися на тлі дуже широкої, розрахованої вже не тільки на інтелектуальні еліти, а й саме на масовий загал, пропаганди в СРСР імен і звершень великих і менш відомих, і зовсім другорядних діячів національної російської історії і культури. Замовчування імен власне російських діячів, принаймні впродовж останніх десятиліть радянської влади, за дуже нечисленими винятками, що стосувалися переважно представників особливо войовничої щодо комуністичного режиму еміграції, майже не спостерігалось.

Не можна не визнати, що з позицій розвитку власне російської національної культури і національної свідомості, навіть з погляду протистояння російської інтелігенції компартійному ідеологічному тискові, наявність у Росії такого «простору свободи», зрозуміло, була вельми позитивною і свідчила про відсутність у самій радянській Росії надто жорстких ідеологічних перепон для діалогу з вітчизняним минулим, а отже – і про досить успішну боротьбу суспільства проти них.

Однак цілком зрозуміло і те, що подібні ідеологічні поступки, якими успішно користувалися патріотично налаштовані російські історики, літератори, кінематографісти, з'явилися зовсім не випадково. Зрештою вони були свідомо допущені компартійним режимом і цілеспрямовано використовувалися радянською пропагандистською машиною для її власних цілей – утвердження гегемонії на теренах СРСР «прогресивної російської культури», ідей її «благотворного впливу на інші народи», а отже – і для насадження уявлень про обмеженість та другорядність культур інших народів.

Трагедія полягала у тому, що «катакомбні» умови існування української культури впродовж багатьох десятиліть не змогли забезпечити нагромадження потужного ментального й культурного потенціалу, формування своєрідного імунітету, необхідного для належного протистояння українського суспільства маргіналізації засобами такого відсутнього ідеологічного пресингу з боку радянсько-російської пропаганди, спрямованого на деформацію свідомості значних мас населення, розмивання у них національно-патріотичних переконань. Негативні наслідки цього, на жаль, відчуваються ще й нині, після чверті століття утвердження незалежної Української держави, особливо на її Сході й Півдні.

Натомість штучно створений радянською пропагандою вакуум інтенсивно нею заповнювався в «національних республіках» у дусі «інтернаціонального» й «комуністичного» виховання. У радянській Україні характерною рисою офіційної політики формування історичної пам'яті впродовж довгих десятиліть було витіснення з її обріїв яскравих подій історичного минулого і знакових постатей діячів національної історії і культури, які могли б прислужитися патріотичному вихованню, за рахунок масованої пропаганди, майже цілком пов'язаної з іменами учасників революційного руху, активних рушіїв утвердження і розбудови радянської влади, радянських воєначальників та героїв-військовиків. Їм повсюдно встановлювалися пам'ятники, їхніми іменами називалися вулиці, заклади освіти і культури.

Певним винятком із цього пропагандистського спрямування залишалися тільки імена найвідоміших українських вчених – переважно представників точних і природничих наук, оскільки їхня діяльність могла трактуватися як політично нейтральна, а імена з легкістю зараховувалися насамперед до скарбниці «загальноросійської» (імперської) та радянської «загальносоюзної» науки, освіти і культури. Це давало змогу нагадувати, що з України походили, або в Україні працювали відомі російські і радянські вчені, наприклад, М. Остроградський, В. Вернадський, С. Корольов і багато інших – етнічні українці.

Зрозуміло, шанобливі уявлення про вітчизняну історію, щедрі наповненість її яскравими й героїчними постатями, які є національною гордістю українців, і за радянських часів широко побутували в середовищі не лише патріотично налаштованої української наукової, освітянської, творчої інтелігенції, а й серед чималого прошарку міського населення та селянства, яке завжди виступало природним носієм усної народної традиції. Згадуємо про неї саме тому, що за умов критичної нестачі у населення правдивої, незаангажованої літератури про вітчизняне минуле і його знакові постаті, приватним, нерідко обмеженим колом родини та близьких знайомих, розмовам належала за радянської доби чи не визначальна роль у формуванні національних патріотичних переконань молодого покоління.

Така неоднозначна ситуація вже за часів «відлиги» 50-х років ХХ ст., руху «шістдесятників», а потім, за доби «перебудови» 80-х років та в перше десятиліття незалежності України, настійно висувала на порядок денний суспільно-політичного життя завдання, які пізніше в публіцистиці були

означені як «розкриття «білих плям» історії», «повернення забутих імен», «відновлення історичної пам'яті народу», «повернення вітчизняній історії її людського обличчя», і зрештою, на повен зріст постала проблема пошуку ідеалу національного героя, формування національного пантеону знакових постатей, адекватних патріотичній свідомості й духовним та інтелектуальним запитам сучасного українського суспільства.

Цілком природно, що не лише пантеони головних національних героїв, знакових постатей історії та культури окремих країн, а й самі уявлення про значно ширшу масу достойників, які заслуговують на пам'ять прийдешніх поколінь, у системах культур та інтелектуальних традицій різних народів істотно різняться, перебувають, так би мовити, у відчутно різних площинах. Це пов'язано як з досвідом минулого, глибинними ментальними константами, світоглядними уявленнями, які у кожного народу неповторні, так і з національно-державними інтересами та амбіціями, панівними в суспільстві на певних етапах історичного розвитку ідеологічними установками й стереотипами, соціальними, політичними та культурними інтересами й орієнтаціями великих суспільних груп, і насамперед – панівних класів.

Є нації, в офіційному пантеоні героїв яких особливе місце належить монархам та їхньому оточенню, як символам державності, полководцям-завойовникам, державним діячам, які забезпечили реалізацію експансіоністських політичних, економічних пріоритетів, утвердження панівних позицій своєї країни у світовому просторі. Натомість в українців, як і в багатьох слов'янських і неслов'янських народів, які зазнали в минулому національного поневолення, знаковими посталями виступають передусім провідники національного відродження, утвердження духовної та інтелектуальної незалежності, борці за національну державність.

Одні нації найбільше пишаються подвигами і родовитістю своєї аристократії, історичне минуле для інших народів важливе іменами представників усіх соціальних верств і їхній національний пантеон більш демократичний. Для європейців і північних американців знаковими виступають імена тих, хто розбудовував матеріальний, соціальний і духовний світ, сприяв суспільному, економічному і культурному поступу, піднесенню нації: державних діячів і вчених, митців і підприємців, винахідників і релігійних провідників, тих, хто боронив вітчизну і освоював далекі краї. Суспільствам замкненим, недемократичним, навпаки, притаманне формування

офіційних пантеонів національних героїв на засадах підпорядкованості їхнім ідеологічним постулатам, з ретельно обмеженим колом імен, їх рангуванням і поданням про них жорстко цензурованої й дозованої інформації. У Радянському Союзі це особливо відчувалося у доборі імен і формуванні персоналій до загальнодержавних і регіональних енциклопедій, словників і довідників, місцевих видань, які мали слугувати дороговказом для організації всієї навчальної і пропагандистської роботи.

Слід враховувати також, що для національної пам'яті внутрішньо конфліктних суспільств і її невід'ємної складової – офіційного і неофіційного побутування біографічного знання – характерна паралельна розбудова різнорідних за своїми світоглядними, ціннісними засадами ретроспективних меморіалів. У них є місце і офіційним, і, якщо буде коректним так сказати, – «протестним» за складом персоналій рядам імен.

У цьому плані дуже яскраво зазначені тенденції виявилися в російській історичній та літературній біографіці, публіцистиці останніх десятиліть. Про це важливо говорити, тому що твори цих жанрів з російської національної проблематики впродовж попередніх років (а значною мірою ще й нині) дуже широко були представлені, якщо взагалі не домінували в інформаційному просторі України, особливо на книжковому ринку Сходу і Півдня. У них химерно переплелися і поєдналися між собою офіційно-державницький у своїй основі напрям, скерований на утвердження й пропаганду ідей «величі Росії» (у варіантах: Московського царства, Російської імперії, СРСР, нарешті – «Росії крізь тисячоліття», «Руского міра»), «всеслов'янського» і «всесвітнього» значення російської культури, з доволі конфронтаційними йому за своїми ідейними і культурними засадами ліберально-демократичним та народницьким спрямуваннями, породженими духовним спротивом російської інтелігенції тиранії. Герої останніх – письменники, діячі культури, митці, духовно незалежні від держави громадяни, у багатьох випадках – жертви тоталітарної системи. Найбільший прояв це знайшло в протестному за своїми ідейними витокami культі великих російських поетів: від Пушкіна до Пастернака, з особливим притиском на трагізм їхньої долі у протистоянні з тоталітарною владою. Саме демократичне, гуманістичне спрямування російської біографіки витворило її значну позитивну ауру в очах інтелектуального читача в Росії і за її межами, зокрема і в Україні.

Однак для мети нашого дослідження важливо відзначити й те, що впродовж двох останніх десятиліть численні біографічні праці та спогади про російських поетів і письменників, визначних акторів і музикантів в Україні стояли на одних полицях книжкових магазинів і розкладок з помпезними томами про російських царів і сонми їхніх царедворців, воєначальників-завойовників, Сталіна, Берію, одкровеннями професійного ката Судоплатова та йому подібних. На певному етапі весь цей досить суперечливий літературний конгломерат закономірно перетворився на ідеологічне знаряддя пропаганди в Україні ідеї гундяєвського «Русского мира».

Применшувати значення ідейного впливу тенденційно підібраної російської історико-біографічної літератури на українського читача було б дуже необережним, особливо щодо південних і східних регіонів нашої держави. У попередніх публікаціях автора цих рядків вже не раз наголошувалося на тому, що пропагандистською машиною сусідньої держави поширенню на українському книжковому ринкові історичної та, зокрема, історико-біографічної літератури вже тривалий час надавалося дуже великого значення, зрозуміло, у комплексі з іншими системними засобами ведення інформаційної війни проти України. Ця література, на наше глибоке переконання, і справді відіграла свою роль в ідейній підготовці сепаратистських настроїв, пропаганді провокаційних гасел «Русского мира» та «Новороссии».

Проблемою є те, що російська історико-біографічна література в комплексі з російськими ресурсами Інтернету та, частково, ще й телебачення, для багатьох наших співвітчизників і досі окреслює простір головних знакових постатей та цінностей їхнього приватного, особистісного світу історії і культури. За нашими, можливо суб'єктивними, спостереженнями, уявлення пересічного читаючого українця старшого і середнього поколінь про сутність проблеми знакових постатей історії та культури як такої значною мірою було сформоване саме російською біографічною літературою і теле- та інтернетпропагандою.

Зазначені стереотипи свідомості потроху почали змінюватися лише з настанням часу духовного, інтелектуального і соціального становлення молоді, яка виросла вже в суверенній Українській державі, виховувалась у новій школі. Ідеться передусім про студентство. Однак наскільки цей процес результативний у позитивному плані, а надто, як він розвивається

в регіональному просторі України, визначити нині ще досить важко через відсутність справді систематичних досліджень проблеми.

Наголосимо при цьому, на наш погляд, не повинно бути «механічного» витіснення російської біографічної книжки з кола читання українських громадян. Завдання полягає у зовсім іншому – у формуванні в широкій читацької аудиторії питома українського ментального погляду на проблеми національних цінностей, демократії й тоталітаризму, відкритого суспільства й великодержавності, а крізь призму цього – і на знакові імена вітчизняної історії – цілком незалежного від тих стереотипів, які нав'язуються нам ззовні.

Справді, українська національна культура століттями розвивалася у тісному спілкуванні з російською – причому, як у творчому діалозі з нею, так і ще більшою мірою – у примусовому, пригніченому співіснуванні, в умовах, породжених жорсткими реаліями того, що в сучасній Росії означають за допомогою евфемізму «єдиного історичного простору». Водночас, попри усі трагічні обставини історичної долі, українське суспільство завжди намагалося спілкуватися і з іншими – європейськими – культурами, і не через Петербург чи Москву, а самостійно, як окрема національна культура зі своїми власними, притаманними тільки їй одній, культурними кодами. Тому слід пам'ятати, що лише послідовне дотримання цієї традиції може забезпечити духовну й інтелектуальну незалежність нашої Батьківщини, утвердження цілісності українського національного суспільно-політичного і гуманітарного простору.

Певний вплив на формування уявлень сучасних українців про феномен знакових постатей минулого справляють нині також російські та українські перевидання біографічних праць зарубіжних авторів про політичних лідерів, діячів культури та мистецтва різних країн світу, переважно – Західної Європи й Північної Америки. Що ж до самих першоджерел, то читання мовою оригіналу, на жаль, в Україні поширене дуже мало і зосереджене переважно лише у вузькому колі дослідників-професіоналів. Незначний виняток становить читання польською, угорською та румунською мовами в середовищі представників етнічних меншин України, насамперед, у прикордонних регіонах.

Упродовж минулого десятиліття в Україні розповсюджувались і мали певний попит біографічні журнальні та серійні видання, здебільшого

російськомовні адаптовані перевидання всесвітньо відомого видавничого дому DeAgostini. Ідеться про серії: «100 человек, которые изменили ход истории», «История в женских портретах» та їм подібні, розраховані, власне, на читачів з усіх континентів. Крім позитивного пізнавального значення таких видань, не можна не визнати, що вони являють собою зразок спрощених «глянцевих» компілятивів «без автора», усереднених за своїм інтелектуальним навантаженням, з доволі «політкоректним» викладом біографічних та історичних фактів, особливо тих, що стосуються політичних та релігійних питань.

Характерною рисою російськомовних випусків журналів DeAgostini, на яку нам варто звернути принципову увагу, є відверте пристосування їх до вирішення завдань утвердження в громадській думці не лише Росії, а й зарубіжних країн, де є російськомовний читач, амбіційних позицій російської історії та культури, як таких, що, на думку російських видавців, безперечно, належать до числа визначальних напрямів світового цивілізаційного процесу. Не випадково у подібних біографічних серіях до відомих у світі імен щедро додано російські, натомість із загальних переліків вилучено окремі небажані, з позиції російських державних інтересів, постаті зарубіжних діячів.

Те саме можна зауважити і стосовно численних біографічних книжкових і журнальних серій інших російських видавництв, іноді офіційно представлених як міжнародні і навіть зареєстрованих як українські проекти («Биографии», «Личности», «Художественная галерея», «Галерея искусств»), не дуже високого злету популярних комерційних збірок компілятивних біографій на кшталт «Сто знаменитых...» (з різних сфер людської діяльності) та інших їм подібних. Усі вони, незалежно від місця друкування, тиражують власну російську рецепцію європейського і світового розвитку, яка, природно, багато у чому не відповідає українському розумінню цивілізаційного і культурного поступу людства, його знакових імен.

Ми спробували змалювати досить непросте й суперечливе інформаційне тло, на якому впродовж останніх десятиліть розгорталася в Україні широка наукова і громадська дискусія навколо знакових імен національної історії і культури, показати основні джерела зовнішніх впливів, які призводять до деформації уявлень і підходів помітної частини наших співвітчизників до розуміння вітчизняної історії та визначення її знакових постатей.

Питання про формування загальноприйнятого для різних таборів розбурханого політичними пристрастями українського суспільства пантеону славетних українців досить гостро постало з перших років незалежності. Саме тоді, як наголошення на тисячолітніх традиціях українського державотворення, до кола видатних українців, які виступають символами української нації і держави, поряд з Богданом Хмельницьким, Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою увійшли Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Іван Мазепа та Михайло Грушевський, про вшанування яких як знакових постатей української національної історії у попередні часи, зрозуміло, і мови не могло бути. Це знайшло відображення і на державному, і на науковому, і на громадському рівнях.

Важливим офіційним публічним проголошенням суспільно-політичної «канонізації» великих провідників нації в масштабах цілої держави став випуск у вересні 1996 р., при проведенні грошової реформи, банкнот з портретними зображеннями Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Франка зразків 1992 та 1994–1995 рр., Михайла Грушевського та Тараса Шевченка, а з 2001 р. також і Лесі Українки. Для утвердження символіки України як незалежної держави, а разом з тим і імен, які її уособлюють, як і скрізь у світовій практиці, це мало важливе значення.

Пізніше, у 2006 р., коли почався випуск грошових банкнот принципово нового дизайну, на 500-гривневій банкноті з'явився портрет Григорія Сковороди. Зрозуміло, зображення великого українського філософа на грошах не викликало і не могло викликати жодних заперечень: його постать добре відома співвітчизникам усіх поколінь із шкільної лави ще з радянських часів. Однак належно вмотивованої відповіді на запитання, чому саме Григорій Сковорода, а не, скажімо, Іван Котляревський, як родоначальник нової української літератури і перший провісник українського Національного відродження, суспільство тоді не одержало. Проте минув певний час і, як бачимо, він сам остаточно зняв питання, чи належить Григорій Сковорода до числа першорядних знакових постатей України.

Іншим важливим шляхом формування у свідомості українських громадян галереї знакових постатей вітчизняної історії і культури стало шкільне виховання, широке представлення славетних українців у підручниках загальноосвітньої, а потім і вищої школи. Як свідчать сучасні дослідження,

уявлення про Батьківщину і її великих синів і дочок формується у людини саме у молодшому віці і потім залишається в основі своїй незмінним на все життя. У цьому плані в навчально-виховній роботі зроблено вже дуже багато: вітчизняне минуле стало у навчальній книзі, дещо меншою мірою в художній та пізнавальній літературі для дітей і юнацтва, дійсно персоналіфікованим, що створило умови для формування своєрідного «діалогу поколінь». У свою чергу, ознайомлення з дитячою книжкою справляє суттєвий вплив і на уявлення старших поколінь.

Пропаганда нового бачення знакових постатей України з першого десятиліття незалежності широко увійшла у ЗМІ та інформаційний простір держави в цілому. На самому рубежі століть, з метою подання найважливішої інформації про нову суверенну державу, у мережі Інтернет на інформаційному Урядовому порталі поряд з розділами «Державна символіка», «Загальні матеріали про Україну», «Історія України у фактах», «Традиції та обряди», «Релігії та віросповідання» розмістили рубрику «Видатні діячі». Вона містила тематичні підрозділи: «Видатні громадські та державні діячі», «Видатні діячі культури та мистецтв», «Видатні діячі науки і техніки України», «Видатні діячі церкви», «Видатні письменники і поети», а також «Видатні спортсмени».

Цей перший напівофіційний перелік знакових імен увібрав сто достойників, які, як тоді вбачалося, найбільш яскраво репрезентували головні віхи історії та досягнення України від давнини до сучасності. Хоча запропоновані списки ані історичних, ані сучасних діячів не могли вважатися беззаперечними: добір імен був позначений і певним суспільно-політичним компромісом. Наприклад, перелік державних і громадських діячів обмежено 22 особами: правителями давньоруської доби Ольгою, Ярославом Мудрим, його дочкою Анною Ярославною, Володимиром Мономахом, Володимиром Святославичем, Данилом Галицьким; одним з перших провідників українського козацтва С. Наливайком, гетьманами П. Сагайдачним, Б. Хмельницьким, П. Дорошенком, І. Мазепою, П. Орликом, К. Розумовським, кошовим отаманом І. Сіркою; діячами національно-визвольного руху М. Драгомановим, М. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою, С. Бандерою, останнім українським гетьманом П. Скоропадським; а також нашими сучасниками – першим і другим президентами України Л. Кравчуком та Л. Кучмою. Інші з перелічених вище підрозділів було сформовано

з такою самою приблизно за кількісними параметрами повнотою. З висоти сучасного досвіду очевидно, що не всі з перелічених вище постатей видатних діячів є у повному розумінні «знаковими», такими, що пов'язані з доленосними подіями історії, репрезентують провідні тенденції національного розвитку, і ці поняття зовсім не тотожні. Кількома роками пізніше, напрацювання, здійснені в Інституті біографічних досліджень НБУВ, зокрема у зв'язку з тодішнім урядовим проектом створення у Києві біля Маріїнського палацу Алеї видатних діячів України, засвідчили, що «сакральну» кількість – 100 імен – ніяк не можна брати за основу визначення кола провідних достойників нації: така вибірка є абсолютно штучною, запозиченою з популярних зарубіжних довідників на кшталт «100 визначних ...». Сотня насправді зовсім не є репрезентативною для розкриття пантеону видатних національних діячів або представників якоїсь певної сфери людської діяльності будь-якого народу. Неупереджений аналіз виявив, що для кожної нації більше відповідає реаліям її історії та культури добір, скажімо, 10–20 або, у ширшому плані, 30–50 найвизначніших представників. Поза цими числами крайній, не підкріплений ґрунтовними аргументами суб'єктивізм (включати до переліків ту чи іншу більш-менш «рівноцінну» за значенням особу) зникає лише після добору 300–350 імен.

У своїх висновках вчені Інституту біографічних досліджень НБУВ спиралися на вже нагромаджений на той час досвід підготовки біографічних збірників і альманахів, покликаних репрезентувати історію і культуру України в іменах її найбільших достойників.

Насамперед, до 10-ї річниці незалежності України фірмою «Євроімідж» у рамках підтриманого урядом Національного проекту «Золота книга української еліти» в серії «Золоті імена України» було підготовлено меморіальний альманах «Видатні діячі України минулих століть», який презентовано учасникам Міжнародного конгресу українців» [1]. Близько трьохсот біографічних нарисів до цієї книги, підготовлених, головним чином, зусиллями окремих науковців Інституту історії України НАН України та Інституту біографічних досліджень НБУВ, невдовзі стали основою для наступних, більш розширених публікацій – історичної частини (у двох книгах) шеститомника «Золота книга української еліти» [2] та наступного за часом випуску двотомника «Народжені Україною» [3]. Попри усі недоліки зазначених видань, пов'язані з їх суто презентаційним, бізнесово-

комерційним характером, відсутністю на початок роботи справді глибоких науково-методичних напрацювань, саме в них чи не вперше у видавничій та просвітницько-пропагандистській практиці незалежної України було зроблено вдалу спробу визначити коло найважливіших знакових постатей українського минулого. Треба зауважити, що до цього кола, поряд із широко відомими і визнаними вже на той час іменами увійшло чимало таких, які майже не згадувалися у попередні десятиліття у такому контексті. Це, зокрема, славетні діячі української культури ХХ ст.: Олександр Олесь та його син Олег Ольжич, Іван Огієнко, Лесь Курбас, Микола Зеров, Валеріан Підмогильний, Михайло Драй-Хмара, Сергій Єфремов, Микола Хвильовий, Євген Маланюк, Богдан Лепкий, Юрій Клен, Іван Багряний і багато інших.

Знаменним є те, що в згаданих книгах усі прізвища подано за абеткою. Це виключило можливість рангування – за принципом: хто є більш, а хто менш значущим для Батьківщини. Формування великих вибірок імен, зовсім не кратних десяткам і сотням, певною мірою зняло суб'єктивізм у доборі персоналій, хоча, наприклад у першому виданні, виникала проблема вибору між окремими, як здавалося, «рівноцінними» іменами політичних і громадських діячів, письменників, митців. Зрозуміло, на той час добір імен не міг не супроводжуватися певними компромісами та прийняттям цілої низки суб'єктивістських редакційних рішень, що стосувалися невключення до альманахів окремих «спірних» для різних політичних таборів персоналій. Зрозуміло також, що не всіма названі вище видання були позитивно сприйняті. Показово, що громадськість і в Україні, і особливо в українській діаспорі, від початку зустріла їх досить неоднозначно, навіть переважно негативно, як «типово совєцькі».

Тим не менш, завдяки участі в згаданих проектах фахівців, у науковому середовищі розпочалася розробка низки мало опрацьованих на той час у теоретичному та методичному плані питань, які стосуються знакових для України імен: щодо критеріїв відбору персоналій до першої сотні, трьохсот, п'ятисот, тисячі найважливіших діячів, котрі можуть репрезентувати минуле України, пошуку оптимального балансу між представниками різних сфер людської діяльності, стислого розкриття життєписів засобами емоційної історичної есеїстики, шляхів органічного включення в український контекст діячів неукраїнського походження, добору іконографічного та допоміжного ілюстративного матеріалу.

На превеликий жаль, названі вище іміджеві біографічні альманахи не набули поширення поза дуже вузьким колом державних, політичних, економічних еліт. Наскільки нам відомо, двотомник «Народжені Україною» до «кожної школи», як було задекларовано організаторами і спонсорами проекту «Золотих імен», так і не дійшов. Більше того, випуск подібних презентаційних видань, розгорнутий невдовзі вже на регіональному рівні, дуже швидко перетворився на відкриту пропаганду імен представників новоявлених олігархічних «еліт», які прагнули на той час легалізації на тлі постатей визначних українців минулих століть.

Натомість, завдяки зусиллям науковців і освітян, які підготували численні біографічні збірники та словники, що випускалися з великими труднощами, іноді на чистому ентузіазмі, на рубежі століть, історії повернуто величезну масу імен видатних співвітчизників, у тому числі на місцевому рівні. Чимало з них є справді знаковими як для всієї України, так і окремих її регіонів, або напрямів людської діяльності.

Вагома роль у пропаганді знакових імен вітчизняної історії та культури належить у наш час електронним ресурсам історичної, історико-біографічної, історико-літературної, суспільно-політичної, краєзнавчої інформації. Це принципово важливо, і не дарма в сучасному світі повнота відображення у національному гуманітарному електронному інформаційному просторі ключових постатей вітчизняної історії і культури, з якими пов'язані самоствердження нації, державності, громадянського суспільства, вважається важливим показником якісного стану його розвитку.

Особливе місце серед електронних ресурсів посідають персональні меморіальні архіви, присвячені визначним діячам України. Розбудова їх нині – чи не найефективніший спосіб широкої пропаганди знакових імен. Насамперед тому, що користувачі електронних мереж не просто статично сприймають інформацію таких архівів, а творчо працюють з нею, активно видобуваючи необхідні знання.

Віртуальні меморіальні архіви, на відміну від не завжди доступних, з різних причин, звичайній людині друкованих видань, документів, мистецьких творів, відіграють особливу роль, оскільки наближують достоянників нації, їхні особистості, ідеї, досвід до людського загалу, відкривають можливості для інтенсивного духовного й інтелектуального діалогу наших сучасників з минулим.

Ще на початку ХХІ ст. творчою групою «Мисленого дерева» створено чи не перший в Україні великий освітньо-інформаційний проект такого плану – віртуальну енциклопедію життя і творчості Лесі Українки «Я в серці маю те, що не вмирає», засновану на поєднанні електронної версії повного зібрання її творів (на основі 12-томника, виданого «Науковою думкою» у 1975–1979 рр.), листування та фотогалереї [4].

У 2002 р. київським ТОВ «Кобзар» було розбудовано присвячений Т. Шевченку інтернет-портал [5], який розкрив, крізь призму подій і думок, дискусій, пов'язаних з ім'ям Кобзаря, широку панораму суспільно-політичного і культурного життя минулого України та її сучасності, що й демонструє знаковий характер Т. Шевченка для українського суспільства. Нині роботу цього ресурсу в його первісному вигляді вже призупинено, але замість нього з'явився сайт «Тарас Григорович Шевченко» [6], який у концептуальному плані та в системотехнічному забезпеченні є повторенням вже згаданого інтернет-проекту.

Серед інших ресурсів, початок формування яких припав на перші роки ХХІ ст., типологічно подібною до вже названого «Кобзаря» стала й «Електронна бібліотека творчості Тараса Шевченка», упорядкована вченими і спеціалістами Київського національного університету ім. Тараса Шевченка до 190-річчя від дня народження поета [7]. До 200-річного ювілею Кобзаря зусиллями Малої академії наук за підтримки установ НАН України було здійснено спробу започаткування фундаментального Шевченківського порталу [8], який, незважаючи на його позитивне значення, виявився досить суперечливим за своєю побудовою і змістовим наповненням, а тому ще потребує суттєвого розвитку.

На особливу увагу заслуговують розробки, у яких реалізовано новітні тенденції розбудови цілісного національного електронного інформаційного простору. Ідеться, насамперед, про створену в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського зусиллями К. Лобузіню та науковців спеціалізованих підрозділів, де зберігаються пам'ятки історико-культурної спадщини, електронну колекцію «Т. Г. Шевченко» [9].

Упродовж останніх років засновано також історико-меморіальні ресурси, присвячені І. Котляревському [10], І. Гончару [11]. До святкування 150-річчя від дня народження В. Вернадського у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського К. Лобузіню створено нову версію елект-

ронного архіву цього великого вченого ХХ ст. [12]. Нині спільно з Інститутом історії України НАН України на порталі НБУВ започатковано формування електронного архіву М. Грушевського [13]. З часом персональні історико-меморіальні електронні архіви посідатимуть усе більше місце у поширенні знань про знакові постаті вітчизняної історії і культури, успішно конкуруючи з друкованими інформаційними засобами та телебаченням.

Пропаганді людського потенціалу України крізь віки, утвердженню у свідомості широкого загалу знакових постатей її історії і культури як констант, що об'єднують український світ, надають йому цілісності, належить доволі важлива роль у справі утвердження української національної ідеї, зміцнення суспільної солідарності, консолідації української нації. Знакові імена, нарівні з пам'яттю про події минулого, пам'ятки історії та культури виступають як спільне надбання співвітчизників. Суспільною і науковою думкою останніх десятиліть чимало зроблено для того, щоб знакові імена стали символом загальнонаціонального єднання та примирення.

Однією з найважливіших принципових засад сучасної української біографіки, утверджених у процесі гострих дискусій, є напрацьоване науковцями Інституту біографічних досліджень НБУВ і узагальнене В. Чишком у 1996 р. у його монографії [14] як програмна вимога обов'язкове визнання вітчизняними біографістами й усіма причетними до справи вивчення і пропаганди людського потенціалу України крізь віки, увічнення постатей співвітчизників, цілісності українського світу в усіх його трагічних суперечностях, протистоянні політичних сил, різноманітних і різновекторних соціальних і регіональних вимірах, в усьому поліетнічному, багатомовному й культурному розмаїтті [15].

Не слід забувати, що в першому десятилітті незалежності України, коли в атмосфері національного піднесення значна частина творчої і наукової інтелігенції, особливо молодих науковців, піддалася певній кон'юнктурній зосередженості виключно на постатях визначних діячів національно-культурного і національно-визвольного рухів, істотно зменшивши увагу до імен і спадщини представників інших суспільних таборів, то було принциповим і рішучим кроком. Звичайно, у розбурханій політичними пристрастями країні це не могло зупинити і досі не зупинило «війну імен» між протилежними політичними таборами, але чітко визначило межі наукового й політичного дискурсів. Інститут біографічних досліджень НБУВ обстоював при

цьому не лише широкий дослідницький діапазон української біографіки – від князівських і аристократичних родів, ієрархів церкви до діячів революційного руху, від борців за національну незалежність до функціонерів радянсько-партійного апарату, від провідних промисловців і підприємців до представників найбільш демократичних прошарків суспільства: селянства, рядового козацтва, купецтва, міщанства, робітників, народної інтелігенції, – а й принцип непротиставлення їх одне одному, оскільки лише взяті в сукупності представники різних суспільних верств, політичних поглядів і віросповідань витворюють цілісний колективний образ народу України, засвідчують його здобутки, успадковані від попередніх поколінь.

Такі концептуальні підходи є невід’ємною частиною гуманістичної платформи національного примирення, консолідації нації. Зрозуміло, їх остаточне утвердження в суспільній свідомості – справа, розрахована на тривалу історичну перспективу. У той же час бурхливі перипетії сучасного суспільно-політичного розвитку України неминуче привносять до цієї царини хвилі напруження й протилежні тенденції.

Наприкінці першого десятиліття XXI ст. проблема знакових постатей вітчизняної історії і культури, як це вже спостерігалось в перші роки незалежності України, знову почала набувати у суспільній думці і в інформаційному просторі певної політизації, дедалі – все більшої. Нині немає сумніву в тому, що це стало відображенням у гуманітарній сфері загального наростання соціальної і політичної напруженості в країні.

За таких обставин певним безпосереднім поштовхом для розгортання доволі гострих дискусій навколо проблеми знакових імен, а згодом і публічних акцій, стала реалізація у світовому і вітчизняному медіа-просторі серій інформаційних проектів суто бізнесового характеру: «100 великих британців», «Ім’я Росії», «Великі українці» тощо. Закуплений у британській компанії «BBC» ліцензійний медіа-формат передбачав проведення в різних країнах широких опитувань думки громадян стосовно того, які імена з вітчизняної історії є найбільш значущими для них. Усюди такі проекти мали значний суспільний резонанс.

Відзначимо, що у розвинутих і благополучних країнах Заходу, таких як США, Канада, Франція, Німеччина, Нідерланди, Фінляндія з їх установленими національними традиціями, подібні, телевізійні в основі своїй, проекти від самого початку перетворилися на медіа-акції, що сприяли

розширенню культурного кругозору громадян, демонстрації загальнонаціональної єдності. Їхній формат і результати, за великим рахунком, нікого не здивували і не образили.

По-іншому склалася ситуація навколо подібного проекту в Україні. Запущений у 2007–2008 р. в ефір національного телебачення телеканалом «Інтер» проект «Великі українці» поєднував у собі ток-шоу з інтерактивним опитуванням телеглядачів, а також постійним телефонним опитуванням громадян (у чому, напевне, і полягає одна з основних фінансових складових проекту) щодо того, кого вони вважають головними постатями вітчизняної історії – великими українцями. На відміну від Росії, де обирати треба було серед сотні наперед визначених організаторами імен, в Україні список був відкритим – кожен учасник мав змогу самостійно їх визначати, додаючи нові персоналії. Це, безумовно, створило великий простір для вільного виявлення думок, тож наші співвітчизники висунули на конкурс 14 тис. імен.

Однак організатори ток-шоу «Великі українці», на нашу думку, зробили серйозний прорахунок, не зрозумівши певної недоречності застосування створеного за принципово інших політичних, соціальних, культурних умов формату в країні з минулим, яке, образно кажучи, постійно кровоточить. За роки, що минули від здобуття Україною незалежності, історичну пам'ять ще не було відновлено, власне, це завдання залишається на часі й нині. Загальнонаціональний консенсус щодо знакових постатей співвітчизників ще не склався – одні імена вшановували на Західній та у Центральній Україні, інші – на її Сході і Півдні. Отже, за таких умов необхідно було шукати зовсім інші форми спілкування із широкою аудиторією, які сприяли б взаєморозумінню, а не підштовхували до зростання суспільного протистояння, до нового сплеску «війни імен».

У результаті зазначене опитування в Україні, з її соціальним неблагополуччям і розбурханими політичними пристрастями, не могло не викликати помітного протестного ажіотажу серед населення. Чимало громадян на всіх етапах реалізації проекту напружено стежили за перебігом телефонного голосування, і нібито до 2,5 млн українців безпосередньо взяли в ньому участь [16]. Однак у спостерігачів одразу з'явилися серйозні підстави поставити цю цифру під сумнів. Очевидно, як це фактично визнали й самі організатори проекту, реально в голосуванні брало участь не більше

250 тис. українців, хоча і це у багато разів перевищує показники інших країн, де проводилися подібні конкурси.

Справа у тому, що на завершальних етапах проекту поряд зі справжнім народним волевиявленням повною мірою спрацювало й тіньове «підкилимне» втручання «верхів», зокрема, з депутатських і урядових кіл.

На загальне переконання, результати опитування, за якими головною постаттю вітчизняної історії проголошено князя Ярослава Мудрого, були сфальсифіковані. Займаючи у рейтингу четверту позицію, ім'я Ярослава Мудрого шляхом задіяння в останній день голосування приблизно 550 тисяч штучних повідомлень за допомогою застосування мобільних телефонів і комп'ютерної техніки стрімко перемістилося на першу. Причина цього полягала у тому, що у тодішніх урядових колах боялися виходу в рейтингу на перше місце С. Бандери, голосування за якого теж було «організованим». У результаті він посів у рейтингу лише третє місце після М. Амосова. «Я знаю, і я знав про це до проекту, що готується “вкидання голосів” за деякі кандидатури, представлені в нашій десятці. Мені було відомо, що Ярослав Мудрий – один із них», – таку заяву зробив обурений маніпуляціями навколо рейтингу шеф-редактор проекту В. Кіпіані, якого в останні дні голосування керівництво «Інтера» взагалі відсторонило від доступу до інформації про його перебіг. «Це була чудово організована акція. Кілька десятків телефонів, номери деяких із яких відомі, і необмежені фінансові ресурси в останній день підмінили вибір всієї країни. Передбачити, що це буде настільки брутально, ніхто не міг» [17]. «Вони виграли цю битву, але програли війну», – підсумував тоді суспільно-політичні наслідки провалу проекту «Великі українці» відомий історик Я. Грицак [18].

Однак слід враховувати: поза тим, що голосування за першу трійку мало «організований характер», подальші позиції рейтингу виявилися досить об'єктивними. Четверте місце в ньому посів Т. Шевченко (тобто фактично перше), п'яте – Б. Хмельницький, шосте – В. Лобановський, сьоме – В. Чорновіл, восьме – Г. Сковорода, дев'яте – Леся Українка, десяте – І. Франко. Не буде великою помилкою стверджувати, що, починаючи від Т. Шевченка, рейтинг ста найвідоміших українців доволі правдиво відобразив думку загалу українських громадян, рівень їхньої історичної і громадянської свідомості, культурні уподобання на момент реалізації проекту. У цьому рейтингу знайшли відображення постаті з різних суспільно-полі-

тичних таборів, у тому числі й імена наших сучасників. Усе це, безумовно, є позитивною стороною проекту. Проте бентежить, що чимало справді першорядних для вітчизняної історії і культури імен посіли в рейтингу далеко не перші місця: наприклад, М. Грушевський – 14, М. Гоголь – 18, О. Довженко – 22, С. Петлюра – 26, І. Котляревський – 29, Данило Галицький – 34, В. Вернадський – 39, П. Могила – 52, О. Гончар – 71.

До позитивних здобутків проекту «Великі українці», і це – заслуга його творчої групи, належить створення історичних телефільмів та проведення телефірів просвітницького характеру, присвячених найвідомішим діячам України.

Показово, що після гострого на звинувачення обговорення в ЗМІ підсумків голосування, яке через відверту фальсифікацію стало, за словами В. Кіпіані, «приниженням усієї нації» [19], проект майже одразу зник з інформаційного простору. На нашу думку, головною причиною відчутної невдачі проекту «Великі українці» стало те, що в ньому дуже химерно поєдналися відлуння міфологізованого тоталітарного мислення, яке виявилось у спробі розставити видатні постаті минулого «за ранжиром», з новітньою західною «культурою» піар-технологій і галасливого шоу-бізнесу. Підкреслимо, такий результат став можливим саме в умовах України, тому що в зарубіжних країнах зазначені нами вади не набули принципового значення – там відповідні конкурси сприймалися в рамках, цілком визначених жанром телевізійного шоу, без контраверсійного політичного навантаження.

Відчутна невідповідність телепроекту «Великі українці» потребам масової просвітницької роботи, демократичним традиціям вітчизняної гуманітаристики, її загальній народознавчій спрямованості полягала, на нашу думку, також у штучному обмеженні кола представлених персоналій певними, кратними десяти, числами («перший десяток», «другий десяток» тощо). Зазначене, хоча і підтримується сучасним шоу-бізнесом у різних країнах, у цілому перебуває поза межами європейської інтелектуальної традиції [20, 21, 22]. На Четвертих Чишківських читаннях з історичної біографістики, присвячених обговоренню проблеми ««Великі» і «малі» українці: особа в історії і сучасності», що відбулися в червні 2008 р. на базі Інституту біографічних досліджень НБУВ, науковці справедливо наголошували на зарозумілості подібних підходів, їх неадекватності історичним

і культурним реаліям України. Не можна суб'єктивно рангувати відомих співвітчизників, виходячи зі старого, суто «совецького», принципу розстановки всіх і вся за рангами: той перший, той другий.

У цілому ж проблема знакових імен, на нашу думку, перебуває в дещо іншій площині, ніж відбір імен «великих українців» шляхом голосування. Кожна відома людина посідала в історичному минулому своє особливе місце, виступала продовжувачем справ своїх попередників, творцем суспільного поступу і предтечею звершень послідовників: у масштабі всієї країни, її регіону, сфери людської діяльності, професії. У цьому розумінні кожен з величезної армії трудівників, захисників Вітчизни своїм життям, звершеннями або ратними подвигами уособлює собою віхи нашої історії і сучасності.

Чи є ім'я людини справді знаковим для усієї вітчизняної історії і культури, залежить від повноти й значущості для долі України реалізації нею свого покликання, значущості здобутих результатів. У цьому розумінні більш вдалим і, головне, таким, що відповідає назрілим завданням піднесення патріотичної свідомості широкого народного загалу, був ініційований Всеукраїнським громадським об'єднанням «За Помісну Україну!» проект суспільно-політичного і культурно-просвітницького спрямування «Українці в світі». У рамках цього проекту в липні 2008 р. з нагоди відзначення в Україні 1020-річчя Хрещення Русі в Українському домі було урочисто відкрито портретну виставку «Свята Русь-Україна». Мета акції – привернення уваги громадськості до численних відомих і маловідомих постатей в історії України, традицій її державності, діячів освіти, науки, медицини, культури і мистецтва, ролі вихідців з України у світових цивілізаційних процесах.

Експозиція організованої тоді виставки, у формуванні якої взяли участь провідні музеї та заповідники, бібліотеки й наукові установи України, відомі художники, дала змогу вперше зібрати воєдино величезну портретну галерею співвітчизників – відомих і менш відомих діячів минулого й сучасності – понад дві тисячі зображень. І що цікаво – більшості представлених портретів ніколи раніше не було в музейних експозиціях. Електронна версія цієї унікальної виставки і нині представлена на веб-сайті «Українці в світі» [23]. Згодом, у 2011 р., частина експозиції – близько 850 портретних зображень – перемістилася до Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» [24]. На противагу концепції

згаданого вище телевізійного проекту «Великі українці» важливим принципом портретної виставки «Українці в світі» було непротиставлення одних персоналій іншим, відсутність прагнення поділити їх на «перших» і «другорядних» – за концептуальним баченням ініціаторів проекту, усі представлені у своїй сукупності виступали як знакові символи Батьківщини.

Серед інших вдалих і корисних ініціатив, реалізованих у рамках мистецько-просвітницького проекту «Українці в світі», варто особливо відзначити Всеукраїнський пошуковий конкурс «У нас одне коріння», ініційований наприкінці 2009 р. Його метою було заохочення співвітчизників до вивчення своїх родоводів, а також до історії українських міст та селищ, до пошуку й популяризації маловідомих фактів з історії України та біографій видатних осіб з українським корінням. Значним успіхом стало те, що в конкурсі взяли участь як професійні історики, науковці, краєзнавці, так і представники багатьох інших професій, пенсіонери, школярі, студенти, які надіслали на розгляд журі 1390 робіт, зокрема, за номінаціями «Мій рід», «Я знаю історію своєї родини» (для учнів молодших та середніх класів), «Навчаю пишатися своїм родом» (для вчителів), «До галереї видатних українців». Лауреатами конкурсу стали 28 авторів, понад 40 учасників одержали заохочувальні грамоти» [25].

Успіхові проекту «Українці в світі» не зашкодили ні певна, подекуди, заангажованість, спрямована на рекламу окремих організаторів і спонсорів, ні деякі суто аматорські, непрофесійні підходи до організації виставок та інших заходів, ні дуже наївне прагнення представити Україну визначальним центром розвитку людської цивілізації. Проект, безперечно, відіграв позитивну роль у формуванні культури історичної пам'яті наших співвітчизників, уявлень про вітчизняний пантеон знакових постатей. З позицій сьогодення можна сказати, що він був акцією, спрямованою на утвердження ідеї духовної соборності України, цілісності Українського світу на протигагу історично безперспективним ідеям поділу, протиставлення одних образів України іншим.

На жаль, у наступні роки, у зв'язку із загостренням суспільно-політичної ситуації в Україні, толерантне ставлення до імен визначних співвітчизників – людей різних поглядів і переконань, які належали до різних політичних таборів, що є важливим показником досягнення певного політичного консенсусу, виявом позитивних процесів консолідації нації, почало

все швидше набувати тенденції до нової поляризації, підштовхуваної різними суспільно-політичними таборами. У відповідь на відчутну активізацію пропаганди в Україні ідей «малоросійського» штибу, замішаних на концепціях «євразійської єдності», «єдиного історичного простору», «руського мира» тощо, на очах відбувалося відродження того радикального поділу на «своїх» і «чужих», патріотів і «зрадників», який здавалося б залишався лише як згадка від пройденого вже суспільством болісного етапу становлення незалежної України в 90-х роках ХХ ст.

Помітний вплив на розвиток уявлень про знакові імена співвітчизників упродовж останнього п'ятиліття справило загострення боротьби навколо цивілізаційного вибору України між Сходом і Заходом. Власне, новітня «війна імен» стала важливою складовою й інструментом, що активно застосовується в ідеологічному і політичному протистоянні. Одночасно вона супроводжувалась і посиленням зовнішніх підричних інформаційних впливів, і підтримкою безпосередньо в Україні з боку тих сил, яким власне вже згадуване раніше анахронічне «малоросійське бачення» нашої Батьківщини як буцімто невід'ємної складової «руського мира».

Нарешті зовсім по-новому, у дуже загостреній формі проблема «знакових імен», навколо яких гуртується українство, постала в умовах Революції гідності і протистояння наростаючій російській агресії. Глибоко символічно, що ідейним знаменом Майдану стало ім'я Тараса Шевченка, 200-річчя від дня народження якого відзначалося на тлі жорсткої боротьби за долю України. І не дарма саме в цей час у свідомості широкого народного загалу утвердилося переконання в необхідності позбутися ідолів тоталітарного минулого. Зазначене чи не вперше в новітній історії України об'єктивно зумовило потребу чіткого визначення позиції держави та інституцій громадянського суспільства щодо «війни імен», яка раніше була переважно сферою протистоянь лише на інтелектуальному рівні, у наукових та громадських дискусіях. У результаті країною пройшов «ленінопад» – масове знесення пам'ятників діячам комуністичної партії та радянської держави, відбулися виступи на підтримку вищих керівників нашої держави, численні акції, організовані нинішнім керівництвом Інституту національної пам'яті та цілою низкою партій і громадських організацій.

У вкрай загостреній політичній ситуації рух за очищення від символів тоталітарного минулого нерідко прибирав доволі експресивних форм

та був ситуативним. Руйнація старих монументів, складання переліків імен, які мають бути викреслені з ужитку, не супроводжувалися повною мірою утвердженням нових концептуальних засад пропаганди Українського світу в іменах його достойників. Для цього просто не вистачало часу та бачення великої перспективи.

Праця патріотично налаштованих сил над розв'язанням проблеми «знакових імен», які уособлюють нашу Батьківщину, нині приносить свої перемоги і свої поразки. Прагнення швидко подолати в українському суспільстві стереотипи тоталітарного мислення продовжує реалізовуватися на наших очах у рішучому вилученні із суспільного ужитку імен учасників революційного руху, розбудови радянської державності. Усім зрозуміло, що цей процес для сучасного суспільно-політичного життя України законмірний, зумовлений тією «спадщиною», гостротою суперечностей, які успадковані нашою країною з минулого. Через подібне за своєю типологією «очищення» пройшли й чимало країн Західної, Центральної і Південної Європи після Другої світової війни, потім удруге – європейські країни колишнього соціалістичного табору в 90-х роках ХХ ст. Їхній досвід щодо цього, і позитивний, і негативний, заслуговує на серйозне вивчення і врахування.

Сьогодні можна стверджувати, що символічні акти публічного очищення від імен, які належать віджилому політичному режиму, – знесення пам'ятників, перейменування міст і населених пунктів, установ і організацій – крок за кроком сприяють розчищенню «завалів» минулого у свідомості людей, допомагають їм швидше звільнитися від тягіння штампів радянської ідеологічної системи, загалом сприяють справі швидшої та успішної побудови відкритого демократичного суспільства з його гуманістичними цінностями й демократичними ідеалами.

Водночас усе більш зрозумілим стає, що в процесі переосмислення смислів і символів вітчизняної історії дуже важливо уникнути недалекоглядних, суто ситуативних кроків, які не спрацьовують на тривалу перспективу завдань боротьби за консолідацію українського суспільства на демократичних засадах.

По-перше, ідеться про необхідність якомога далі відійти від огульного відкидання багатьох знакових постатей минулого, можливо, нехай досить складних, неоднорічних і суперечливих за своєю природою і тією спадщиною, яку вони залишили Україні. Це стосується, насамперед, імен

багатьох наших відомих співвітчизників – діячів радянської держави, які зробили незаперечний внесок у розбудову України ХХ ст., з її потужною промисловістю, розвинутою наукою і культурою.

На наш погляд, навряд чи було конче необхідним і продуктивним, скажімо при перейменуванні міста Дніпроперовська (що, безумовно, необхідно було зробити), вдаватися у ЗМІ до категоричного проголошення Г. Петровського – активного і самовідданого борця за інтереси трудового народу, учасника революційного руху, легендарного робітничого депутата Державної думи і царського каторжанина, політичного і державного діяча радянського часу з нелегкою долею, який зазнав цькування та переслідувань з боку сталінського режиму, «каторжанина українського народу». Подібні приклади можна навести ще.

По-друге, у процесі подібного давно назрілого, а тому й вимушено гострого «діалогу» з минулим, важливо у «війні імен» уникати необачних кроків, які можуть сприяти радикалізації настроїв частини українського суспільства, а з іншого боку – не створювати простір для загострення політичних пристрастей серед доволі широкого загалу політично дезорієнтованого населення, що використовується антиукраїнськими силами як усередині країни, так і ззовні. Подібне свого часу трапилося в Харкові, у Запоріжжі, інших містах Сходу і Півдня України, де непередумані спонтанні дії радикальних сил уміло використовувалися недругами нашої країни як привід для організації заворушень у зв'язку зі знесенням пам'ятників радянської доби.

По-третє, одночасно з руйнуванням віджилих символів тоталітарного минулого неодмінно має активно розбудовуватися якісно нова за своїми ціннісними принципами знакова система сучасної України, як суверенної, демократичної, європейської держави. У цій справі важливе значення належить і пропаганді імен достойників, які прославили Батьківщину, боролися за її національне самоствердження, постатей, які символізують гуманістичну сутність українського світу, демократизм і свободолюбство українського духу, які можуть бути прикладами для патріотичного виховання людей різних поколінь.

Це важливе спрямування просвітницької і пропагандистської роботи потребує значних інтелектуальних зусиль та постійної уваги і підтримки з боку держави й інституцій громадянського суспільства, засобів масової

інформації. На жаль, їхні зусилля в цій царині сьогодні, коли потрібні рішучі й ефективні дії, вкрай недостатні. Зокрема, можна згадати про відчутний «вакуум» уваги з боку держави і політикуму, громадських організацій, який проявився нещодавно під час заходів до 100-річчя від дня смерті І. Франка та відзначення 150-річчя від дня народження М. Грушевського. Вшанування пам'яті великих геніїв України не може обмежуватися порівняно вузьким колом наукових установ, гуманітарної інтелігенції, – ця справа має бути справді всенародною.

По-четверте, попри усе політичне напруження наших днів, що змушує дбати насамперед про найбільш злободенні справи, суспільство і держава мають опікуватися майбутнім, вибудовуючи його перспективи на основі досягнення широкої ідейної і політичної консолідації, пошуків шляхів до громадянського примирення на засадах порозуміння і прийнятних для всіх компромісів. Зазначене безпосередньо стосується і проблеми знакових для України імен співвітчизників: вони мають об'єднувати суспільство, а не слугувати протиставленню одних ідей іншим.

Творення України майбутнього вимагає глибокого усвідомлення складності й драматизму суспільного розвитку, цілісності національної історичної і культурної спадщини, причому в усій її суперечливості, багатовекторності, в усьому політичному й поліетнічному розмаїтті. Увесь досвід минулого вчить, що з нього не можна вилучати імена і події, не створюючи при цьому проблем для майбутнього. Роблячи нові спроби відкинути геть, у забуття, цілі пласти вітчизняного минулого і пов'язані з ними імена замість того, щоб дати їм глибоку, збалансовану і справді прийнятну для розбурханого українського суспільства інтерпретацію, ми ризикуємо знову стати нацією з «частковою», «неповною» пам'яттю.

Треба, наприклад, розуміти, що, втративши інтерес до наших співвітчизників – діячів революційного руху, партійних і радянських працівників комуністичної доби, ветеранів воєн, суспільство все-таки необачно втрачає частину свого важливого історичного, політичного й соціального досвіду, нехай гіркого і трагічного, але й повчального, який упродовж тривалого часу акумулювався саме в діяльності людей радянської доби, реалізовувався через їхні людські долі.

Отже, на нашу думку, з урахуванням нинішніх непростих суспільно-політичних і культурних реалій України, до розв'язання складної і

багатопланової проблеми визначення й пропаганди знакових імен не можна підходити надто прямолінійно. У конкретних умовах наших днів у пропагандистській та культурно-просвітницькій роботі варто виходити з того, що знакові імена, які уособлюють для співвітчизників Батьківщину, можуть бути як спільними для усього обширу нашої держави (і для досягнення цього належить докласти максимум зусиль), так і виразно окресленими певними історично сформованими особливостями менталітету, культури, традицій населення окремих регіонів.

Досвід гнучкого поєднання загального і регіонального у визначенні й пропаганді знакових імен співвітчизників досить ґрунтовно в теоретичному і методичному плані напрацьований у багатьох зарубіжних країнах і широко використовується в освітній та виховній сфері, просвітницькій і масово-інформаційній діяльності.

У питанні про знакові імена вітчизняної історії і культури держава й інституції громадянського суспільства, наукові та освітні заклади, засоби масової інформації мають зважати також на суттєві відмінності в переконаннях і стереотипах мислення, уподобаннях різних вікових та освітніх груп населення, жителів великих, середніх і малих міст та сіл України.

Успішне розв'язання проблеми утвердження в масовій свідомості знакових для українства імен минулого і сучасності багато у чому залежить від методичного рівня її постановки у сфері освіти і виховання нових поколінь, які формуються вже в умовах незалежності України. Насамперед, ідеться про організацію викладання в школі навчальних курсів вітчизняної історії та літератури. Так, на думку дослідників, виняткову роль у формуванні національної свідомості відігравали й продовжують відігравати знакові імена українських письменників-класиків – завдяки своїй символічності, усталеній традиції вивчення їхніх творів уже кількома поколіннями і всенародній популярності [26].

Зважаючи на це, вже самé включення спадщини письменників ХХ ст. до навчальних програм (не оглядово, а з метою її глибокого вивчення) дає їхнім іменам шанс утвердитися в народній свідомості, як знаковим. Мова, зокрема, про твори та імена Євгена Маланюка, Олега Ольжича, Олени Теліги, Івана Багряного, Уласа Самчука, Григора Тютюнника, Василя Стуса, а також і наших сучасників – Ліни Костенко, Дмитра Павличка, які, власне, вже стали знаковими [27]. Це вкрай необхідно для розширення когорти зна-

кових імен, а отже – і уявлень громадян про багатство й широту діапазону вітчизняної культури.

Так само важливим є вдосконалення пропаганди знакових імен вітчизняної історії, насамперед через викладання шкільних та університетських курсів. Уже чимало зроблено для переорієнтації навчальних програм і підручників загальноосвітньої школи на ознайомлення учнів з минулим крізь призму особистого внеску його діячів. Науковим та педагогічним фаховим співтовариством розбудовано досить значний хрестоматійний ряд знакових постатей усіх історичних епох: від доби Київської Русі, Козаччини, Національного відродження до провідників і учасників Визвольних змагань ХХ ст., борців за утвердження незалежної України. Проте цей ряд мусить постійно збагачуватися і розширюватися, зокрема, за рахунок постатей регіонального плану, як найбільш наближеного до реалій життя молодого покоління.

Усе помітнішу роль в осягненні пантеону знакових імен вітчизняної історії студентською молоддю, а разом з нею – і середнім та старшим поколіннями, відіграють розвиток історико-біографічних досліджень і публікації професійного рівня, у тому числі ґрунтовні дисертаційні та монографічні праці, присвячені персоналіям українських діячів – відомим і тим, чий імена згадувалися раніше в науковій літературі лише побіжно. Значну роботу з пропаганди новітніх історико-біографічних та історико-літературних публікацій провадять спеціалізовані наукові й публічні, масові бібліотеки. Вони і самі створюють на своїх інформаційних порталах і веб-сайтах цікаві й корисні для широкого загалу читачів, іноді й оригінальні за змістом матеріалів ресурси, присвячені персоналіям. Так само цілеспрямовано діють і бібліотеки для дітей та юнацтва.

Проте серйозною проблемою, яка потребує скоординованих зусиль держави, політикуму, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, залишається усе ще відчутна недостатність широкої і справді систематичної пропаганди знакових імен вітчизняної історії і культури через засоби масової інформації. Це завдання всі мають усвідомлювати як таке, що безпосередньо належить до сфери захисту національних інтересів і, відповідно, до пріоритетів державної інформаційної, гуманітарної, культурної політики, а також політики національної пам'яті. Саме на такий рівень поставлено його вирішення у більшості країн Європи й Америки. Відзначенню

ювілеїв і пам'ятних дат, підготовці і проведенню пов'язаних з ними заходів надається значна фінансова та організаційна підтримка. А головне, створюється сприятливий правовий і ринковий простір для реалізації самим суспільством, зокрема приватними ініціативами, заходів щодо вшанування пам'яті визначних співвітчизників, широкої пропаганди знакових імен національної історії і культури.

В умовах сучасної України, зрозуміло, має йтися, переважно, не про пряме фінансування такої роботи з державного бюджету, але про цілеспрямовану й дієву організаційну підтримку ініціатив громадськості, установ науки, освіти і культури, запровадження ефективних правових інструментів, що стимулювали б залучення позабюджетних коштів, створювали б пільгові умови для здійснення видавничої та інформаційно-пропагандистської діяльності.

ВИСНОВКИ

1. Досягнення консенсусу серед членів національної спільноти може бути дієвим і сприяти її ефективному розвитку при дотриманні основних умов еволюційного процесу на цьому конкретному етапі життєдіяльності суспільства. У сучасних умовах забезпечення необхідного консенсусу розвитку має відповідати таким критеріям:

– усі види суспільної діяльності мають бути узгодженими із системою закономірностей цього етапу загальноцивілізаційного розвитку. Наочним прикладом протилежного, неузгодженості інтересів національних і загально-суспільних став гітлерівський фашизм при його короточасних показниках росту у творенні нацистської держави й неможливості конкуренції з творчим потенціалом багатонаціонального світу в міжнародних протистояннях. Про це ж свідчать усі недовговічні приклади формування державних утворень на основі культу зверхності певної нації над іншими в умовах існування багатонаціональних держав і прискорення сучасних міграційних процесів;

– міжнародна узгодженість має якомога точніше відображати інтереси, пов'язані з розвитком нації у загальноцивілізаційному розвитку, розвиваючи її в постійно обновлюваних умовах цього розвитку, водночас має бути використана її своєрідність і унікальність як конструктивний аргумент у процесі міжнародного розподілу праці;

– трансформаційні процеси в національному вимірі мають здійснюватися при необхідному творенні нового знання, нових технологій, нового інформаційного ресурсу на основі використання й розвитку прогресивних національних традицій інфотворення, відповідних духовно-ціннісних установок, при використанні їх як орієнтирів суспільного розвитку, дотримання цим самим національної специфіки в умовах активізації глобалізаційних процесів.

2. На нинішньому постіндустріальному етапі цивілізаційного розвитку основною його рушійною силою стає суспільне протистояння відносин нового, інформаційного суспільства, що формується на основі розвитку

якісно нових виробничих технологій, з відносинами соціальної сфери індустріального суспільства, яке разом із своїм способом виробництва поступово відходить в історію.

Основні характеристики суспільства, що формується в наш час, проявляються в тому, що, по-перше, процеси інформаційних обмінів на основі здобутків науково-технічного прогресу останніх десятиріч поступово вивільняються від традиційних вертикальних механізмів контролю змістовних характеристик використовуваної суспільством інформації (з використанням факторів контролю географічних кордонів, адміністрування у сфері розподілу інформації, технічних та ідеологічних систем впливу на поширення інформації, освітнього процесу тощо). При цьому слід звернути увагу, що в цьому випадку йдеться про вплив вертикальних органів управління інформаційними процесами тих традиційних соціальних структур суспільства, що є характерними для індустріального суспільства. Вертикальні інформаційні обміни залишаються необхідними в нових якостях свого вираження як «системопідтримуючий, спрямований на суспільний розвиток, інформаційний механізм» якісно нових соціальних структур інформаційного суспільства.

По-друге, якісна відмінність нових соціальних структур від однотипних структур індустріального типу полягає у вищому рівні використання потенціалу задіяної для життєдіяльності інформації. Новий рівень інформаційних технологій, сформована на його основі організаційно-правова база доступу до використання інформації, до нового інфотворення – усе це стає основою для підвищення дієвості використання необхідної інформації в перетворюючій діяльності людини, мобілізації творчого потенціалу людей на вирішення всієї системи актуальних і перспективних завдань суспільного розвитку. При цьому вперше в людській історії формування соціальних інформаційних комунікацій стає не лише предметом цілеспрямованої діяльності координуючих центрів соціальних структур, а й можливістю безпосередньої творчості всіх зацікавлених членів суспільства.

По-третє, оптимізація управління інформаційною сферою – як глобальними інформаційними ресурсами, так і власним, національним інформаційним ресурсом, дедалі більш ефективно використання інтелектуальної, творчої діяльності, у якій вбачається основний вид трудової діяльності людини в майбутньому.

По-четверте, можливості інформаційних обмінів сучасного суспільства обумовлюють зростаючі змістовні та інформаційно-психологічні впливи, у тому числі й небажані для індивіда, на свідомість і психологічну сферу людини, зростаючий загальний тиск сучасної інформаційної сфери на свідомість усіх людей, що потребує від членів суспільства зростаючого освітнього й загальнокультурного рівня, зміцнення прогресивних національних духовно-ціннісних орієнтирів, опори на національну інформаційну традицію як дороговказ інноваційного поступу.

3. Сьогодні вже можна стверджувати, що в дуже нелегких випробуваннях український народ в основній своїй масі обрав напрям євроінтеграції. Поза сумнівом, цей напрям є важливим орієнтиром також і для значної частини українців, що перебувають в анексованому Криму та на окупованих територіях Донбасу. Досвід формування сучасних загальносуспільних орієнтирів в Україні своїм значенням виходить за національні рамки, оскільки він підтверджує вірність наявній загальноцивілізаційній тенденції революційних змін суспільства на основі інформатизації, якісно нових технологій розвитку в умовах значної за розмірами європейської держави, багатонаціональної за своїм складом, істотними регіональними відмінностями у світоглядній сфері, у способі життя держави, що протягом семи десятиріч була провінційною складовою однієї з наддержав ХХ ст. із докорінно протилежною ідеологією, способом існування, повністю протилежним ринковим принципам господарювання країн Заходу.

Водночас Росія не змогла своєчасно пристосувати революційні в людській історії можливості інформаційного суспільства до своїх орієнтирів розвитку. Таким чином, ідеться про ідеологічні й технологічні фактори. При недостатньому з огляду на особливості глобалізаційних процесів у світі технологічному переозброєнню суспільства Росія тривалий час ігнорувала необхідність розвитку нової ідеології, прийнятної як для розвитку власного суспільства, так і для тих сусідніх країн, які були пов'язані з нею всім комплексом суспільних зв'язків, ідеології, що відображала б реалії сьогодення.

4. Різновекторність орієнтирів на перспективи розвитку, на сприйняття навколишньої дійсності та формування ціннісних орієнтирів сучасності, різні за змістом процеси поступового формування нової ідеологічної основи еволюції суспільства стали причинами розходження шляхів розвитку

двох сусідніх народів – російського й українського. Ці фактори стали важливими чинниками рішень керівництва РФ, пов'язаних з анексією Криму та сприянням розгортанню збройного конфлікту на Донбасі. Вони могли вплинути на відносини двох держав дещо пізніше, у цивілізованій, менш гострій формі, можливо, без використання зброї. Однак конфлікт інтересів, пов'язаний з різними темпами входження обох держав у суспільні взаємовідносини інформаційного суспільства, згідно із закономірностями суспільного розвитку, не міг не вплинути на міждержавні відносини. Сьогодні, однак, цей конфлікт інтересів проявляється насамперед через збройне протистояння на Донбасі та інформаційну війну, що веде РФ проти України.

5. Інформаційні війни навіть більшою мірою, ніж війни «гарячі» потребують попередньої підготовки, накопичення ресурсів, у цьому випадку інформаційних. Адже йдеться про підготовку свідомості людей до впливу на неї інформаційних ресурсів певного, заданого змісту і про необхідність постійного ведення цієї теми після її введення в суспільну свідомість. При цьому в підготовчий період особливо важливими стають відповідні наукові дослідження, теоретичні розробки, що мають обґрунтовувати логіку і правомірність тих чи інших дій, тієї чи іншої аргументації певного суб'єкта інформаційного протистояння, а також створювати умови для введення в рамки логічної закономірності оперативної фактологічної інформації, що використовується вже під час інформаційної війни та має підтверджувати достовірність аргументації атакуючої сторони.

Сучасне інформаційне обґрунтування російських інформаційних технологій стосовно включення у сферу впливу єдиного імперського центру, що очолює «русский мир», українського населення ґрунтується на теоретичній традиції класичної російської геополітичної школи та розвинуте на сьогодні насамперед представниками радикально-націоналістичної ідеології.

Підготовка до розгортання інформаційної війни включає також технологічну складову. Така війна здійснюється на якомога вищому технологічному рівні, що забезпечує максимально можливий на цьому рівні розвитку науково-технічного прогресу рівень впливу бойових інформаційних ресурсів на населення об'єкта впливу. При цьому, однак, як показує практика, насамперед при підготовці такої війни мають враховуватися технологічні

можливості засвоєння нової інформації найбільш впливовою, соціально активною частиною населення країни – об'єкта інформаційного впливу.

З розвитком сучасних інформаційних технологій набувають значення спеціально підготовлені для впливу на свідомість потенційного противника бойові інформаційні ресурси, що є основним змістовним компонентом інформаційних воєн. У цих війнах набуває перспективи використання кібертероризму. Сприяння його розвитку технологіями інформаційної війни завдає шкоди країні – об'єкту впливу як безпосередньо змістом самого терористичного акту, так і запланованими побічними впливами згідно із цілями інформаційної війни.

Онлайніві соціальні мережі, крім виконання функцій підтримки спілкування, обміну думками, отримання інформації їхніми членами, організації і ведення бізнесу, останнім часом частіше стають також об'єктами й засобами зовнішнього інформаційно-психологічного управління та ареною інформаційного протиборства на різних рівнях стратифікації суспільства. Політичне маніпулювання інформацією, що реалізується через Інтернет і безпосередньо через соціальні мережі, мережеві співтовариства, може стати серйозною загрозою як головним засадам розбудови демократичного суспільства і зміцненню незалежності України, так і національній інформаційній безпеці держави. Ця загроза потребує адекватної відповіді з боку Української держави, громадських організацій, соціальних структур, що активно функціонують з використанням інформаційних обмінів у соцмережах.

6. Заздалегідь спланована авторами ззовні та послідовна «операція» з розпалювання та обґрунтування початку насильства на Сході України набула своїх максимальних масштабів у 2014 р. Основний вплив на інформаційний простір східної частини України мали сили російського походження, якими було зреалізовано послідовний ряд кроків щодо згуртування критичної маси українських громадян, які свідомо підтримували проект «Новоросія» і навіть брали та беруть активну участь у бойових діях. Першим кроком було створення умов для повномасштабної інформаційної, а згодом і справжньої війни, що втілювалося у процесах культивування міфів про велику перемогу братських народів, про ворожі західні та європейські цінності тощо. Усі ці міфи доволі чітко простежувалися в стрічках російського виробництва (українські кінострічки просто не продукувалися), книгах, передвиборній агітації Президента В. Януковича та його партії.

Поволі такі зерна російської пропаганди накопичувалися у свідомості місцевого населення й лише чекали свого часу для детонації. Розпалюванням ворожнечі та ненависті на національному ґрунті, руйнуючи український інформаційний простір і знищуючи ідентифікацію українського громадянина, агенти такої пропаганди фактично підготували основу нинішнього конфлікту на Донбасі.

7. Однією з ключових проблем медіа-ринку східних областей, яка зародилася ще задовго до початку окупації, загалом можна з упевненістю назвати майже повну відсутність плюралізму точок зору, критичних оцінок і аналітики на суспільно важливу тематику. Слабко виражена конкуренція в інформаційному просторі спровокувала формування контенту, який «грає» на імідж власників-монополістів у регіоні.

Характерним є той факт, що власники основних медіа-ресурсів є представниками бізнес- і політичних еліт, діяльність яких прямо чи опосередковано дотична до колишньої Партії регіонів. Через це логічним є вектор спрямування редакційної політики цих медіа з явним проросійським характером і нівелюванням західноєвропейських ціннісних орієнтирів і дій та інститутів центральної влади в Києві. Крім того, зважаючи на ментальність мешканців Донбасу і Криму, яка є більш близькою до слов'яно-руської, ніж, скажімо, ментальність українців із західних чи центральних областей, досить активно на їхній світогляд впливали російські медіа. Через це місцеве населення сприймало інформацію крізь призму російського інформпродукту, який за своєю суттю відрізняється посиленою антиукраїнською пропагандою. У сукупності ці чинники стали провокуючими в процесах, що почали відбуватися у 2014 р. Програмування свідомості місцевого населення на ідеї «русского мира» стало однією з умов можливості формування самопроголошених «республік» на Сході України та анексії Криму.

Після початку окупації частини територій України та невелика частка більш-менш об'єктивних медіа через тиск з боку окупантів вимушена була або припинити свою діяльність, або ж переїхати на територію, підконтрольну Україні. Наразі в анексованому Криму та на окупованих територіях Донбасу функціонують ресурси з виключно цензурованим контентом, вигідним окупаційній владі.

Єдиним джерелом отримання альтернативної інформації для мешканців окупованих територій залишаються онлайн-медіа, серед яких є як сепар-

ратистські, так і проукраїнські. У цьому контексті постає проблема вибору для кожного громадянина окремо. Проте, зважаючи на довготривалу «промивку мізків» мешканцям східних регіонів і кримчанам, а також відсутність альтернативного контенту з боку загальнонаціональних медіа, свідомий вибір більшості місцевого населення є очевидним, і він не на користь українських ресурсів.

8. На прикладі кримської анексії проросійські сили зробили висновок про недостатнє усвідомлення українською владою значення інформаційної діяльності в сучасних конфліктах, в організаційній невідповідності до здійснення належного відпору в умовах інформаційної агресії проти України.

Керівництво РФ зробило певні висновки також з недоліків минулих інформаційних кампаній у чеченських і грузинських війнах. Таким чином, на Донбасі було продемонстровано й результативні операції гібридної війни, поєднання реальних бойових дій з операціями інформаційної війни, що збільшували соціально-психологічний ефект цих дій для внутрішньої та зовнішньої аудиторії. Паралельно з цим була розгорнута інформаційна війна із самостійно поставленими цілями: забезпечення постійного інформаційного впливу на громадян РФ, на територію України та, що дуже важливо при сучасному розвитку глобалізаційних процесів, на світову громадську думку. Сьогодні слід констатувати, що ця системність і регулярність дедалі більше впливає на уявлення про перебіг подій на Донбасі, певною мірою коригує раніше однотайно солідарну з українською трактовкою подій громадську думку Заходу.

9. Пряме військове протистояння із застосуванням важкого озброєння, втратами серед військових, невідворотними жертвами серед мирного населення, руйнуванням звичного життя; для окупованих територій – з повним контролем з боку кримінально-терористичних угруповань, потужними пропагандистськими впливами формують сьогодні комплекс наслідків, що вже відбиваються на світогляді населення та, не виключено, можуть істотно змінити його. Власне, уже змінюють. І спрогнозувати повністю результати таких змін на сьогодні складно (для окупованих же територій – особливо) як з огляду на недостовірність будь-якого вимірювання соціокультурних показників на територіях, контрольованих терористами, так і з огляду на те, що трансформації ще далеко не завершені та значним чином залежатимуть

не лише від подальшого вирішення ситуації (силового або дипломатичного) чи її «заморожування», а і від особливостей процесів «реконструкції».

10. Полем особливої боротьби в російсько-українському інформаційному протистоянні стала ментальність жителів різних регіонів України. При цьому враховується як та обставина, що ментальні характеристики відображають унікальне, властиве лише регіональним утворенням певної нації світосприймання і фіксацію його у створюваній інформації, так і вразливість цієї сфери впливу та незворотна можливість втрати її в умовах протистояння, що обумовлює втрату національної самоідентифікації. Ця тема особливо експлуатується при використанні в пропагандистській роботі ідеологів РФ тем традицій і ментальних особливостей козацького етносу, його ролі в підтримці державницьких механізмів Російської імперії, а також при обґрунтуванні при цьому участі воєнізованих козацьких формувань в анексії Криму та у воєнних діях на Донбасі.

Робота щодо об'єднання й розвитку кращих ментальних рис українців, формування національного ментального простору в самобутньому розвитку його особливостей у зв'язку з цим є важливою складовою системи протистояння зовнішній інформаційній агресії, засобом зміцнення ментального імунітету в умовах сучасних інформаційних процесів. Це відповідає сучасним завданням відстоювання інтересів українського народу в інформаційній війні та забезпеченню необхідних для нього соціально-психологічних установок для мобілізації на ефективний суспільний розвиток.

Перспективи сучасного національного розвитку України значною мірою також пов'язані з використанням усієї сукупності наявних ресурсів, у тому числі й соціально-психологічних, вивченням і ефективним використанням ментальних особливостей українців у міжнародному розділі праці, у міжнародному інформаційному виробництві, що сприятиме також зміцненню національної злагоди.

11. В умовах розвитку інформаційного суспільства саме інформаційна складова в міждержавному протистоянні набуває особливого значення. Стрімке вдосконалення інформаційних технологій робить це інформаційне протистояння, а точніше кажучи, інформаційну війну, підтримувану РФ, багатоаспектною в змістовому сенсі, багатоканальною в технологічному, багаторівневою в орієнтації на свідомість різних категорій населення атакованих територій. Цьому процесу атаковане зовні суспільство може

протистояти успішно лише за умови опори на ефективну національну інформаційну основу, зрозумілу й прийнятну для всіх прошарків суспільства. При цьому внутрішня консолідація суспільства є першим кроком протистояння, наступним є посилення інформаційного впливу консолідованої України на населення анексованих і окупованих територій з метою долучення його до спільних суспільних орієнтирів протистояння агресору.

Комплексній інформаційній агресії має протистояти вітчизняна комплексна інформаційна система, що має оперативно реагувати на всі аспекти негативних інформаційних впливів. Вітчизняний інформаційний комплекс має стати, таким чином, мережею соціальних структур, що координують свою діяльність у національних інтересах, мережею, оснащеною засобами для виробництва, комплектування, обробки та зберігання інформації, організації заходів інформаційної безпеки, що даватиме можливість ефективного використання наявних у розпорядженні суспільства інформаційних ресурсів для протистояння інформаційній агресії, сприятиме їх оновленню й розвитку, необхідного для суспільного прогресу.

12. Протистояння зовнішній агресії має здійснюватися з ефективним використанням усіх наявних правових інструментів міжнародного рівня та інформаційного права зокрема. Ця робота має опиратися насамперед на право на самовизначення, як одне з основоположних у міжнародному праві, що забезпечує демократичний розвиток держав і безпосередньо пов'язане з такими категоріями, як суверенітет і територіальна цілісність. Саме тому будь-яке зловживання таким правом є неприпустимим на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин і може завдати негативного впливу розвитку міжнародного правопорядку, інтересам конкретних держав, які стають жертвою неправомірної діяльності. Аналогічно мають розглядатися дії Російської Федерації на території Кримського півострова.

Проведення референдуму в Криму навесні 2014 р. відбулося з порушенням національного законодавства України та визнаних міжнародних стандартів. Відбулося порушення права на самовизначення як одного з основоположних принципів міжнародного права, що може призвести до значного порушення прав людини й норм міжнародного права. На сучасному етапі розвитку світової спільноти та з огляду на важливість забезпечення стабільності в міждержавних відносинах будь-які порушення фундамен-

тальних принципів міжнародного права повинні зазнавати неминучого притягнення до відповідальності держав-порушників.

Процес відновлення юрисдикції України над Кримом і нині відторгнутою частиною Донбасу потребує, крім усіх інших заходів, ґрунтовної розробки правових проблем, узгодженості щодо правового статусу Автономної Республіки Крим та окремих районів Донецької й Луганської областей, а також застосування понять «*тимчасово окуповані території*», «*анексовані території*» і «*внутрішньо переміщені особи*».

13. Сьогодні українська ідентичність як самоінтерпретація національної спільноти в продукованих національними елітами смислах та ідеях конструюється в соціокультурних процесах під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Причому до найбільш продуктивних у сенсі формування суспільної свідомості та її динаміки, відповідно колективної ідентичності соціуму слід віднести медіа-практики та, зокрема, інтерактивний інформаційний простір, що пропонує можливості не просто трансляції, а колективного співтворення смислів, виявляючи таким чином ідентичності учасників комунікації (посилюючи, проявляючи латентні, трансформуючи, змінюючи ієрархію існуючих). Оскільки найвищим рівнем інтерактивності, у якій виявляються соціальні практики, виробляються і транслюються світогляди преференції, характеризуються соціальні медіа, що об'єднують цифрові медіа та онлайн-комунікацію, саме вони стають предметом наукових досліджень різних напрямів.

14. Сприйняття історичних подій та імен як знакових завжди і скрізь виступає відображенням певних суспільно-політичних дискурсів, їхньої проекції на минуле й майбутнє нації. З цього погляду явище відоме нині як «війна імен», що то вщухає, то знову розгорається в наші дні, виступає невід'ємною складовою боротьби навколо самого проекту України ХХІ ст., її суспільних ідеалів, цивілізаційного вибору. Значний вплив на розвиток уявлень про «знакові імена» співвітчизників упродовж останнього п'ятиріччя справило загострення боротьби навколо цивілізаційного вибору України між Сходом і Заходом. Власне, новітня «війна імен» стала важливою складовою та інструментом, що активно застосовується в ідеологічному й політичному протистоянні. При цьому вона супроводжувалася і посиленням зовнішніх підривних інформаційних впливів, і підтримкою безпосередньо в Україні з боку тих сил, яким притаманне згадане вже раніше анахро-

нічне «малоросійське бачення» нашої Батьківщини як буцімто невід'ємної складової так званого «руського мира».

Зовсім по-новому, у дуже загостреній формі проблема «знакових імен», навколо яких гуртується українство, постала в умовах Революції гідності і протистояння наростаючій російській агресії. Глибоко символічним є те, що ідейним знаменом Майдану стало ім'я Т. Шевченка, 200-річчя від дня народження якого відзначалося в умовах жорсткої боротьби за долю України. І недарма саме в цей час у свідомості широкого народного загалу утвердилося переконання необхідності позбутися «ідолів» тоталітарного минулого. Зазначене чи не вперше в новітній історії України об'єктивно зумовило необхідність чіткого визначення позиції держави й інституцій громадянського суспільства щодо «війни імен», яка раніше була переважно сферою протистоянь лише на інтелектуальному рівні, у наукових і громадських дискусіях.

15. Реалії сьогодення потребують конкретних дій для достойного позиціонування України в міжнародних інформаційних обмінах постіндустріального суспільства, для успішного протистояння інформаційній агресії. Сьогодні таке протистояння проти сильнішого за всіма параметрами противника ускладнюється недостатнім розвитком системоутворювальної, визначеної в основних своїх параметрах і, головне, загальновизнаної сучасної національної ідеології.

Державницька ідеологія, на необхідності якої наголошує екс-президент Л. Кравчук, має стати об'єднуючим і мобілізуючим у майбутнє началом для українського народу, у тому числі того, який непідконтрольний на сьогодні національній організаційній структурі. Вона має стати дієвим інструментом оперативного реагування на негативні інформаційні впливи із-за кордону. До того ж значення сучасної державницької ідеології в Україні не обмежується мобілізацією на протистояння нелегким випробуванням нинішнього етапу розвитку суспільства. Вона має торувати нації, державі шлях у майбутнє, сприяти достойному утвердженню України в новому, інформаційному суспільстві.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

До розділу 1

1. *Майхрович А.* Идеология: сущность, назначение, возможности. 2-е изд. Минск, 2003. С. 4.
2. Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. С. 7–23.
3. *Горовий В., Горова С.* Термінологічні характеристики постіндустріального суспільства. *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* Київ, 2016. Вип. 43. С. 11–23.
4. Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі. С. 18.
5. *Майхрович А.* Идеология: сущность, назначение, возможности. С. 5–6.
6. *Краснокутський О. В.* Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення: монографія. Запоріжжя: КСК – Альянс, 2014. С. 267–268.
7. Модель устойчивого развития Республики Беларусь / М. А. Ермолицкий и др. Минск: Технопринт, 1999. С. 30.
8. *Медвідь Ф.* Українська національна ідея як духовна детермінанта державотворчих процесів в Україні. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір.* Київ: Стилос, 2010. С. 236–247.
9. Кравчук: Україна коррумпована до дна, правят олигархи / Інтерв'ю вел П. Шуклинов. ЛІГАБізнесІнформ. 2011.23.08. URL: <http://news.liga.net/interview/politics/538820-kravchuk-ukraina-korrumpirovana-do-dna-pravyat-oligarkhi>. htn.
10. *Краснокутський О. В.* Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення. С. 290.
11. Кравчук: Україна коррумпована до дна, правят олигархи.

12. Там само.
13. *Краснокутський О. В.* Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення. С. 261.
14. *Струтинська О. В.* Інформаційні системи та мережеві технології / За наук. ред. М. І. Жалдака. Київ: Університет «Україна», 2008. С. 25–26.
15. Національні інформаційні ресурси як інтегративний чинник вітчизняного соціокультурного середовища / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. С. 34–35.
16. *Гетьманчук М., Гурчин Я.* Теоретично-методологічні аспекти вивчення особливостей формування національної ідентичності. *Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір*. Київ: Стилос, 2010. С. 209–215.
17. Там само.
18. *Тоффлер Е.* Третя хвиля. / з англ. пер. А. Евса. Київ: Всесвіт, 2000. С. 266.
19. Олександр Пасхавер у «Великому інтерв'ю» з Євгенієм Кісельовим. *News One*. 2016.31.10. URL: <https://newsone.ua/oleksandr-pasxaver-u-velikom-u-intervyu-z-yevgeniyem-kiselovim-31-10/>.
20. Чи змінилося ставлення українців до ЄС та Митного Союзу? Результати дослідження. *From-UA. Новості України*. 2016. 16.06. URL: <http://from-ua.com/news/380321-chi-zminilosya-stavlennya-ukrainsiv-do-es-ta-mitnogo-soyuzu-rezultati-doslidzhennya.html>.
21. Опитування: за вступ до ЄС понад половина українців. *BBC*. 2015. 24 верес. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/09/150924_dif_russia_nato_donbas_rating_sx.
22. Цит. за: *Краснокутський О. В.* Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення. С. 259.
23. Соціальна філософія: монографія / [В. І. Воловик, М. А. Лепський, Т. І. Бутченко, О. В. Краснокутський]. Запоріжжя: Просвіта, 2011. С. 318.
24. *Довгань О. Д.* Забезпечення інформаційної безпеки в контексті глобалізації: теоретико-правові та організаційні аспекти: монографія / НАПрН України, НДПП, НАН України, НБУВ. Київ, 2015; Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору / [О. С. Онищенко (кер. проекту), В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України,

Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015; Проблеми суспільної безпеки в процесі розвитку соціальних мереж / [В. І. Попик (кер. проєкту), О. С. Онищенко, В. М. Горовий]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015 та ін.

25. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. Москва: Мол. гвардия, 1990. С. 237.

26. Там само. С. 238–240.

27. *Тоффлер Е.* Третя хвиля. С. 78.

28. *Моисеев Н. Н.* Человек и ноосфера. С. 265.

29. Тенденції впливу глобального інформаційного середовища на соціокультурну сферу України / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. С. 59.

30. *Соснін О. В.* Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. С. 164.

31. *Горовий В. М.* Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації: монографія / відп. ред. О. С. Онищенко; Нац б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. С.45–63.

32. *Зибцев В. М., Попов В. Ю.* Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан. Київ: Норд-пресс, 2005. С 65.

33. *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати, притчі, прозові переклади. Листи. Київ: Наук. думка, 1983. 412 с.

34. *Костомаров Н.* Две русские народности. Киев-Харьков: Вища шк., 1991. С. 68.

35. *Зибцев В. М., Попов В. Ю.* Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан. С. 67.

36. Там само. С. 65.

37. Цит. по: *Присяжнюк Ю. П.* Ментальность украинского крестьянства в условиях капиталистической трансформации общества. *Український історичний журнал.* 1999. № 3. С. 23–32.

38. Драгоманов М. П. Передне слово [До «Громади» 1878]. *Вибране.* Київ, 1991. С. 417.

39. Інформаційна складова соціокультурної трансформації українського суспільства / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Ю. М. Половинчак

та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2012. С. 24–28.

40. Інформатизація і модернізація соціокультурної сфери суспільства: взаємодія і розвиток / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ. 2011. С. 15.

41. Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору. С. 20.

42. Тенденції впливу глобального інформаційного середовища на соціокультурну сферу України. С. 32.

43. *Горовий В. М.* Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації. С. 286–287.

44. *Гавриш І. В., Жежерун В. Т.* Роль менталітету, національного характеру та патріотизму у формуванні держави й об'єднанні України. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія.* Харків: ХУПС, 2006. Вип. 1(25). С. 41.

45. *Білецький В.* Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення. *Освіта і управління.* 2006. Т. 9. № 1. С. 7–20.

До розділу 2

1. *Scharf M.* Earned Sovereignty: Judicial Underpinnings. *Denver Journal of International Law and Policy.* 2003. N 31. P. 373–379; *Gruda Z.* Some Key Principles for a Lasting Solution of the Status of Kosova: *Uti Possedetis*, The Ethnic Principle, and Self-Determination. *Chicago-Kent Law Review.* 2005. N 80. P. 353–367.

2. *Gruda Z.* Some Key Principles for a Lasting Solution of the Status of Kosova: *Uti Possedetis*, The Ethnic Principle, and Self-Determination. P. 353–367.

3. *Brown B.* Human Rights, Sovereignty, and the Final Status of Kosovo. *Chicago-Kent Law Review.* 2005. N 80. P. 235–249.

4. *Scharf M.* Earned Sovereignty: Judicial Underpinnings. P. 378; Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) Notwithstanding Security Council Resolution 276, Advisory Opinion, 1971. *I.C.J.* 16, 31–32 (June 21); Western Sahara, 1975. *I.C.J.* 12, 31–33 (Oct. 16); 5. ; Frontier Dispute (Burk. Faso v. Mali), 1986. *I.C.J.*

554, 566–67 (Dec. 22); East Timor (Port. v. Austl.), 1995. *I.C.J.* 90, 265–68 (June 30).

5. United Nations, Charter of the United Nations, 24 October 1945, 1 UNTS XVI; Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, G.A. Res. 1514 (XV), ¶ 2, U.N. Doc. A/64 (Dec. 24, 1960); Declaration of Principles of International Law Concerning Friendly Relations and Co-operation Among States in Accordance with the Charter of the United Nations, G.A. Res. 2625 (XXV), ¶ 1, U.N. Doc. A/64 (Oct. 24, 1970).

6. *Севостянова Н. І.* Анексія Криму та міжнародне право. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.]; НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса: Фенікс, 2015. Вип. 56. С. 114–122.

7. *Scharf M.* Earned Sovereignty: Judicial Underpinnings. P. 380.

8. *G. A. Res. 2625 (XXV)*, 2, U.N. GAOR, 25 th Sess., Supp. No. 28, at 121, 16. U. N. Doc. A/8028 (1970).

9. Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention 17. of Discrimination & Protection of Minorities, Protection of Minorities: Possible Ways and Means of Facilitating the Peaceful and Constructive Solution of Problems Involving Minorities, 84, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1993/34 (Aug. 11, 1993); Report of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination, 18. U.N. GAOR, 51st Sess., Supp. No. 18 at 125–26, 11, U.N. Doc. A/51/18 (Sep. 30, 1996).

10. Sterio M. On the Right to External Self-Determination: «Selfistans» 11. Secession, and the Great Powers' Rule. *Minnesota Journal of International Law*. 2010. №19. p. 137–176.

11. *Scharf M.* Earned Sovereignty: Judicial Underpinnings. P. 384.

12. *Peters A.* Sence and Nonsense of Territorial Referendums in Ukraine, 19. and Why the 16 March Referendum in Crimea Does Not Justify Crimea's Alteration of Territorial Status under International Law. 2014. URL: www.ejiltalk.org.

13. *Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Редакція від 30.09.2016.* URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

14. Там само.

15. Там само.

16. Там само.

17. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 20.03.1952. Ратифікація від 17.07.1997. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_535.

18. Павленко І. А., Макаров Г. В., Токар-Остапенко О. В. Законодавче врегулювання інституту місцевого референдуму в Україні. Аналітична доповідь. *Національний інститут стратегічних досліджень*. Київ: НІСД, 2013. 42 с. URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/referendum-33cfe.pdf>.

19. *Marxsen C.* The Crimea Crisis – An International Law Perspective. *Heidelberg Journal of International Law*. 2014. N 74. P. 367–391.

20. Venice Commission, Code of Good Practice on Referendums, CDL–23. AD(2007)008 rev.

21. *Kolstoe P.* Russians in the former Soviet republics. London: Hurst & co/Indiana University press, 1995. 305 p.

22. *Peters A.* Sence and Nonsense of Territorial Referendums in Ukraine, and Why the 16 March Referendum in Crimea Does Not Justify Crimea's Alteration of Territorial Status under International Law.

23. Venice Commission, Code of Good Practice on Referendums, CDL–23. AD(2007)008 rev.

24. *Гнатівський М. М., Кориневич А. О., Лисенко О. М.* Війна і права людини. Дослідження Української Гельсінської спілки з прав людини / за заг. ред. А. О. Кориневича, О. А. Мартиненка. Київ: КВІЦ, 2015. С.14.

25. Прошло спільне засідання президій Національної академії правових наук, Національної академії медичних наук та Національної академії педагогічних наук України. URL: http://www.aprnu.kharkiv.org/news/news-03_06_2016.html.

26. *Філоненко Р. Ю.* Демократизація українського суспільства як складова процесу європейської інтеграції України. *Політологічний вісник: [зб. наук. пр.] / Політол. центр при Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка*. Київ: Інтас, 2007. Вип. 28. С. 212.

27. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. № 1629-IV: поточна редакція від 01.10.2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>.

28. *Яковюк І. В.* Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія. Харків: Право, 2013. 760 с.

29. *Скулиш Є. Д., Довгань О. Д., Солодка О. М.* Європейська інтеграція України: підручник / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: Наук.-вид. центр НА СБ України, 2012. 384 с.

30. *Кудряченко А. І.* Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи. *Віче*. 2009. № 16. С. 2–4.

31. Звіти про виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Урядовий портал*. URL: <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish>.

До розділу 3

1. *Білорус О. Г.* Глобалізація і національна стратегія України. Київ: ВО «Батьківщина»; Броди: Просвіта, 2001. 301 с.

2. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналіт. доп. / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.

3. Медіакомунікації війни: кол. моногр. / О. Безручко, Р. Двіведі, Г. Почепцов [та ін.]; за наук. ред. О. Холода. Київ: Ред. журн. «Соціальні комунікації: теорія і практика», 2016. 234 с.

4. Політична «джинса» лишається найпопулярнішим жанром у регіональних ЗМІ: звіт. URL: <http://idpo.org.ua/analytics/703-politichna-dzhinsalishayetsya-najpopulyarnishim-zhanrom-u-regionalnix-zmi-zvit.html>.

5. *Почепцов Г.* Информационная политика и безопасность современных государств. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/informatsionnaya_politika_i_bezopasnost_sovremennykh_gosudarstv/.

6. *Соломін Є. О.* Інформаційна безпека України: від анексії до концепції через війну на сході. *Теле- та радіожурналістика*. 2016. Вип. 15. С. 68–72.

7. *Соломін Є. О.* Телевізійні новини. Луганський досвід: монографія. Ужгород: ФОП Береза А. Е., 2015. 209 с.

8. Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору: монографія / О. Онищенко (кер. проекту), В. Горовий, В. Попик та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 296 с.

9. Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями регулювання: аналіт. доп. / редкол. Рафальський О. О. (голова), Котигоренко В. О., Панчук М. І. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України,

2015. 268 с. URL: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/political_aspects_197.pdf.

10. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналіт. доп. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 196 с. URL: http://www.ipiend.gov.ua/?mid=11&action=monograph_detail&monograph_id=194.

11. Бевз Т. А. Донбас через призму державної політики інформаційної безпеки: недоліки законодавчо-правової бази. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналіт. доп. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 7–34. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/monograph/donbas_v_systemi/bevz_donbas.pdf

12. Кочубей Л. О. Інформаційна безпека держави: напрями й інструменти захисту українського інформаційного поля. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналіт. доп. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 161–183. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_77/kochubei_informatsina.pdf.

13. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.

14. Баровська А. В. Інституційне забезпечення державної комунікативної політики: досвід країн Європи: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 72 с. Вип. 4. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Barovska_pereverstka_12.03.indd-929 b8.pdf.

15. Комах В. К. Змістовне наповнення українського медіа-простру: основні напрями розв'язання проблеми. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2014. № 4 (33). С. 125–132. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/SP_4_2014.pdf.

16. Комах В. К. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та державного регулювання: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 76 с. Вип. 2. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Konax_interne-65 b6 e.pdf.

17. Комах В. К. Сучасні тенденції в захисті національних медіа-просторів від російської пропаганди. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2016.

№ 1 (38). С. 88–98. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/polituka_1_2016.pdf.

18. Черненко Т. В. Ідея сепаратизму як один з інструментів інформаційної війни проти України. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2016. № 2 (39). С. 117–123. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/Prioritety_2.pdf.

19. Черненко Т. В. Пріоритети державної інформаційної політики в умовах гібридної війни. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2015. № 4 (37). С. 83–92. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/4_2015_Polityka.pdf.

20. Гнатюк С. Л. Відновлення національного телерадіомовлення на окупованих та звільнених територіях України. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2016. № 1 (38). С. 73–87. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/polituka_1_2016.pdf.

21. Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети*. Київ, 2016. № 1 (38). С. 99–109. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/polituka_1_2016.pdf.

22. Гранчак Т. Управління інформаційно-комунікативними потоками в контексті виникнення і врегулювання суспільних конфліктів. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2014. № 6 (74). С. 227–236. URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_74/granchak_upravlinnia.pdf.

23. Андрухович Т. Інформаційна війна Росії: чи можлива ефективна протидія? 13.01.2015. URL: <http://www.polradio.pl/5/39/Artykul/193547>.

24. Динаміка ставлення населення України до Росії та населення Росії до України, яких відносин з Росією хотіли б українці. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=236&page=1>.

25. Індекс результативності російської пропаганди у східних регіонах в 4 рази вищий, ніж у західних – дослідження КМІС. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/indeks_rezultativnosti_rosiysko_i_propagandi_u_skhidnikh_regionakh_v_4_razi_vischiy_nizh_u_zakhidnikh_doslidzhennya_kmis/.

26. 82% українців вважають, що українські медіа мають бути об'єктивними, а не займати пропагандистську позицію. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/advocacy_and_influence/polovina_ukraintsiv_pidtrimue_ideyu_stvorennya_kontrpropagandistskogo_telekanalu/.

27. Постанова Верховної Ради України «Про концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» від 16.01.1997 р. № 3/97-ВР. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80>.
28. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. № 964–IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
29. Віктор Набрusco: «Чи стане Україна господарем у власному інформаційному просторі?». URL: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/viktor_nabrusco_chi_stane_ukrayina_gospodarem_u_vlasnomu_informatsiyному_prostorі.html.
30. Рішення Ради Національної Безпеки і Оборони України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0001525-14>.

До розділу 4

1. Кобалія Д. Про рамки і формат «українського конфлікту». *Схід*. 2015. № 2. С. 71–77.
2. Бистрицький Є. Проект війни: від ідентичності до насильства. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 61–74.
3. Hoffman F. G. Hybrid warfare and challenges. *Joint Force Quarterly*. 2009. Issue 52. P. 34–39.
4. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*. Київ: НІСД, 2014. № 4. С. 5–12.
5. Colombians vote against historic peace agreement with FARC rebels By Nick Miroff. *The Washington Post*. 2015. 2 October. URL: https://www.washingtonpost.com/world/colombians-vote-on-historic-peace-agreement-with-farc-rebels/2016/10/02/8ef1a2a2-84b4-11e6-b57d-dd49277af02f_story.html?hpid=hp_hp-banner-main_colombia-653pm%3Ahomepage%2Fstory (date of access: 28.10.2016).
6. Meier S., Sommer V. Der Fall Demjanjuk im Netz. Instrumentarien zur Analyse von Online-Diskursen am Beispiel einer erinnerungskulturellen Debatte. *Diskurs – Sprache – Wissen, Interdisziplinäre Diskursforschung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2013. S. 119–143.
7. Potter J. & Wetherell M. *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage, 1987. 256 p.

8. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ: Критика, 2010. 655 с.

9. Там само. С. 66–68.

10. *Rayner Ph.* Media Studies: The Essential Introduction. L.; N. Y.: Routledge, 2001. 331 p.

11. Гранчак Т. Соціокультурний дискурс російських національних бібліотек як джерело визначення пріоритетних маркерів національної пам'яті. *Бібл. вісн.* 2015. № 4. С. 14–22.

12. Проект Закону про тимчасово окуповану територію України (№ 3593-д від 19.07.2016 р.). *Офіц. портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59833 (дата звернення: 29.10.2016).

13. Facebook-сторінка Вахтанга Кіпіані. Допис від 2 жовт. 2016. URL: https://www.facebook.com/vakhtang.kipianiposts/10154519612437410?comment_tracking=%7B%22tn%22%3A%22O%22%7D (дата звернення: 01.11.2016).

14. Facebook-сторінка Алі Татар-заде. Допис від 3 жовт. 2016. URL: <https://www.facebook.com/ali.tatarzade/posts/1103268949794577> (дата звернення: 01.11.2016).

До розділу 5

1. Корнилов В. Донецько-Криворожская республика: расстрелянная мечта. Харьков: Фолио, 2011.

2. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, Ю. М. Половинчак та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013.

3. Scientific publications: free for all?: tenth report of Session 2003–04 / Great Britain. Parliament. House of Commons. Select Committee on Science and Technology. London: Stationery Office, 2004.

4. *Prosser D. C.* Open Access Policies in Europe. 28 may 2010. URL: www.openscholarship.org/upload/docs/application/pdf/2010-05/david_prosser_-_oa_policies_in_europe.pdf.

5. Глобальні інформаційні ресурси в сучасному національному розвитку. *Національний інформаційний комплекс і його роль у глобальному інформаційному просторі* / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. С. 19–34.

6. Інформаційна безпека України: теорія, практика, система захисту / Є. Д. Скулиш, В. В. Остроухов, І. В. Романов та ін. Київ: НАСБ України, 2012. С. 347.
7. Інтеграція України у світове співтовариство в контексті розвитку бібліотечних інформаційних технологій / [О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. М. Горовий та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2011. 224 с.
8. Кононов А. А., Черешкин Д. С. Ключевые проблемы обеспечения безопасности Национальной информационной инфраструктуры. URL: <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/6e20e397e729643ac3256d570040300e>.
9. Чилачава Т., Кереселидзе Н. Модели информационной войны. Дата обновления: 16.03.2010. URL: <http://www.apsny.ge/analytics/1268790856.php>.
10. Хрулёва Т. Рождение нового Ближнего Востока, ИА «Росбалт». Дата обновления: 12.06.2011. URL: <http://www.rosbalt.ru/main/2011/06/12/857910.html>.
11. Див. про це: Горовий В. М. Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації: монографія / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. С. 291–293.
12. Цит. по: Черненко, Е. Интернет-протокольная служба Госдепа. *Коммерсантъ*, 2011, № 172 (4713). Дата обновления: 15.09.2011. URL: <http://kommersant.ru/doc/1773567>.
13. Ситуация в Украине: выводы из Шести уроков Каддафи. Дата обновления: 27.01.2014. URL: http://flot2017.com/index.php/posts/new/_6072.
14. 94 % россиян получают информацию об Украине из ТВ, 70 % считают ее объективной. *Мир и политика*. 2014.13.05. URL: <http://mir-politika.ru/13321-94-rossiyan-poluchayut-informaciyu-ob-ukraine-iz-tv-70-schitayut-ee-obektivnoy.html>.
15. Восточный фронт. Информационно-психологическая или смысловая война. Дата обновления: 21.06.2014. URL: <http://warfare.com.ua/2014/06/21/vostochnyyj-front-informacionno-psikho/>.
16. Турченко Г. Імперський проект «Новоросія»: історія і сьогодення. *Схід і південь України: час, простір, соціум* : у 2-х т. Т. 1: кол. моногр. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 206–208.

17. *Мостовая Ю.* Украина разбилась на счастье? *Зеркало недели.* 2004. 11 дек.
18. В Одесі православні сепаратисти проголосили «Народну Республіку «Новоросія». URL: [http:// www.unian.ua / politics / 910152](http://www.unian.ua/politics/910152).
19. *Петрик В.* Небезпеки інформаційного простору для особистості. *Українські підручники.* URL: http://pidruchniki.ws/18990227/politologiya/nebezpeki_informatsiynogo_prostoru_dlya_osobistosti.
20. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства. С. 21.
21. Стоимость акций Twitter упала ниже уровня 2013 года: руководство скептически оценивает ситуацию в компании. Дата обновления: 21.08.2015. URL: <https://habrahabr.ru/post/293830/>.
22. Соціальні мережі. Дата оновлення: 16.06.2014. URL: <http://www.pnblog.com.ua/index.php/hi-tech/sotsialni-merezhi.html>.
23. *Губанов Д. А., Новиков Д. А., Чхартишвили А. Г.* Информационные войны и социальные сети. *Журнал АВН «Информационные войны».* 2010. № 3 (15).
24. *Ковалёв В. И., Матвиенко Ю. А.* Деструктивные сетевые социальные структуры и информационные войны как современные вызовы безопасности России. URL: <http://spkurdyumov.ru/networks/destruktivnyye-setevyye-socialnye-struktury/>.
25. Исследователи подсчитали количество пользователей соцсетей в мире. Дата обновления: 6.04.2015. URL: <https://rrnews.ru/note/u3037/2015/04/06/114210>.
26. Соціальна мережа «ВКонтакте» опинилася на 8 сходинці в світі за популярністю. Дата оновлення: 11.01.2014. URL: http://business-tv.com.ua/news/sotsialna_merezha_vkontakte_opinilasya_na_8_skhodintsi_v_sviti_za_populyarnistyuu-102.html.
27. Украинская аудитория Facebook достигла 5 миллионов пользователей. Дата оновлення: 25.01.2015. URL: <http://obozrevatel.com/society/73128->
28. В Україні спостерігається бум соціальних мереж, який відбувся на Заході п'ять-шість років тому – експерт. Дата оновлення: 8.07.2014. URL: http://newsradio.com.ua/2013_07_08/V-Ukra-n-sposter-ga-tsja-bum-soc-alnih-merezh-jakij-v-dbuvsja-na-Zahod-5-6-rok-v-tomu-ekspert/.

29. В Україні з'явилося одразу три нові соціальні мережі. Дата оновлення: 16.07.2014. URL: http://espresso.tv/news/2014/07/16/v_ukrayini_zuyavilos_odrazu_3_socialni_merezhi.
30. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства: [монографія] / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2013. С. 28–30.
31. Бакулев Г. П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции. Москва: Аспект Пресс, 2005. С. 35.
32. Почепцов Г. Г., Чукут С. А. Інформаційна політика: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2008. С. 13.
33. Ковалёв В. И., Матвиенко Ю. А. Деструктивные сетевые социальные структуры и информационные войны как современные вызовы безопасности России. URL: <http://spkurdyumov.ru/networks/destruktivnye-setevye-socialnye-struktury/>.
34. Даниленко С. І. Громадянський вимір інформаційно-комунікаційної революції: концептуально-теоретичні та політико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2011. 36 с. URL: C:\DOCUME~1\9555~1\LOCALS~1\Temp\11 DSIPPA.zip.
35. Там само.
36. Готун А. М. Нові інформаційно-комунікаційні технології в глобальній системі політичної комунікації: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04; Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин НАН України. Київ, 2010. 17 с.
37. Маліс О. В. Розвиток Інтернету як комунікативного засобу та його вплив на діяльність суб'єктів політичного процесу в Україні: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / О. В. Маліс ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2009. – 19 с.
38. Пілат Є. Феномен соціальних мереж як фактор розвитку громадянського інформаційного суспільства й активізації модернізаційних процесів у сфері державного управління. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична*. 2012. Вип. 56. С. 180–186. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2012_56/180_con56.pdf.
39. Лысак И. В. Человек – разрушитель: деструктивная деятельность человека как социокультурный феномен. Таганрог, 1999. 55 с.

40. Ковалёв В. И., Матвиенко Ю. А. Деструктивные сетевые социальные структуры и информационные войны как современные вызовы безопасности России.

41. Шестаков В. І., Чернишук С. В. Визначення характеристик інформаційного впливу на складові інформаційно-телекомунікаційних систем в умовах інформаційного протиборства. *Проблеми створення, випробування, застосування та експлуатації складних інформаційних систем.* – Вип. 4. Житомир: ЖВІ НАУ, 2011. С. 162.

42. Петрик В. Сугестивні технології маніпулятивного впливу. *Українські підручники.* URL: http://pidruchniki.ws/10590719/psihologiya/sugestiya_interneti_informatsiyno-komunikativni_peredumovi.

43. Г. Почепцов: «Западный мир ожидает революция среднего класса». Дата обновления: 12.04.2011. URL: <http://politiko.ua/blogpost58713>.

44. Марутян Р. Соціальні мережі як виклик національній безпеці. Дата оновлення: 15.03.2012. URL: http://www.dsaua.org/index.php?option=com_content&view=article&id=154%3A2012-03-15-21-44-19&catid=66%3A2010-12-13-08-48-53&Itemid=90&lang=uk.

45. Макарова М. В., Гаркуша С. В., Білоусько Т. М., Гаркуша О. В. Економічна інформатика. Суми: Університетська книга, 2011. С. 192.

46. Социальные сети побеждают поисковиков. Дата обновления: 26.04.2011. URL: <http://chip.com.ua/854408.html>.

47. Українцям порадили видалити себе з російських соцмереж. Дата оновлення: 30.07.2014. URL: <http://www.epochtimes.com.ua/ukraine/society/sbu-radit-ukrayintsyam-pokinuti-rosiyski-sotsialni-merezhi-116556.html>.

48. Смола Л. Є. Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-методологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. С. 92–93.

49. Внебрачных Р. А. Троллинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах. *Вестник Удмуртского университета. Философия. Социология. Психология. Педагогика.* Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2012. Вып. 1. С. 48–51.

50. Резвятся тролли в Интернете. И политики Украины стали их нанимать... Дата обновления: 19.01.2013. URL: <http://politdengi.com.ua/analitica/48145.html>.

51. Facebook makes people overestimate others. URL: www.tech24hours.com/newspaper/features/2011/0221/1224290418938.html.

52. *Петрик В. М., Остроухов В. В., Штоквиш А. А. и др.* Информационно-психологическая безопасность в эпоху глобализации: учебное пособие. Київ, 2008. С. 142–143.

53. Як політики «воюють» в інтернеті. Дата оновлення: 29.08.2011. URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24311931.html>.

54. *Волошин В.* За революцію в Єгипте поблагодарили Facebook. Дата оновлення: 12.02.2011. URL: <http://www.kp.ru/daily/25637/801883/>.

55. *Webre A. L.* Facebook. Дата оновлення: 1.10.2010. URL: www.bibliotecapleyades.net/sociopolitica/sociopol_internetfacebook01.htm.

56. *Shachtman N.* Exclusive: U. S. Spies buy stakes in firm that monitors blogs, tweets. URL: www.wired.com/dangerroom/2009/10/exclusive-us-spies-buy-stake-in-twitter-blog-monitoring-firm/.

До розділу 6

1. *Горовий В. М.* Національні інформаційні процеси в умовах глобалізації: монографія / відп. ред. О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. 332 с.

2. *Кіслов Д. В.* Інформаційні війни: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2013. 300 с.

3. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. С. 286–292; 432–438.

4. *Половинчак Ю. М., Полтавець С. В.* Медіа-реформи в Україні в умовах інформаційного протистояння. *Соціокультурні механізми формування ментального імунітету проти зовнішніх маніпуляцій свідомістю населення України* / [В. Горовий (кер. проекту), О. Онищенко, В. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2015. С. 115–135.

5. *Чернов А. А.* Становление глобального информационного общества: проблемы и перспективы. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2003. 232 с.

6. *Грушевський М. С.* На українські теми: «мазепинство» і «богданівство»: [Стаття 1912 р.]. *Київська старовина*. 06/1995. № 6. С. 2–7.

7. Александр Дзиковицкий: Я не хочу, чтобы казаки стреляли друг в друга. Дата оновлення: 2.08.2014. URL: http://kvzn.zp.ua/?go=news&nomid=47&news_id=3075 02.08.2014 (дата обращения: 12.07.2016).

8. Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / відп. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. 105 с. (Студії з регіональної історії. Степова Україна).

9. Мережі і мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / за ред. Дж. Арквілли, Д. Ронфельдта; пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Києво-Могилянська акад., 2005. 350 с.

10. Одобрение органов власти. URL: <http://www.levada.ru/indikatory/odobrenie-organov-vlasti/>.

11. Чухліб Т. Чому українські козаки і російські казаци не «браття»? Дата оновлення: 21.01.2015. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/26806315.html>.

12. Тиха війна Рената Польового /автор-упоряд. Р. М. Коваль. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. С. 1040 (Серія «Видатні українці». Кн. 1).

13. Фанаты краснодарской Кубани развернули баннер на украинском языке. Дата обновления: 29.04.2013. URL: <http://korrespondent.net/sport/football/1554123-fanaty-krasnodarskoj-kubani-gazvernuli-banner-na-ukrainskom-yazyke> (дата обращения: 12.07.2016).

14. Кубанский И. «Бандеровцы» и «казаки». Почему кубанские «казаки» – не братья украинским козакам. URL: <http://argumentua.com/stati/banderovtsy-i-kazaki-pochemu-kubanskie-kazaki-ne-bratya-ukra-nskim-kozakam> (дата обращения: 12.07.2016).

15. Украинские казаки попросили российских избавить Украину от нацизма. URL: <https://life.ru/%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8/153199/> (дата обращения: 28.04.2015).

16. Седова А. Сигнал с Дона для украинских казаков. URL: <http://svpressa.ru/politic/article/119450/> (дата обращения: 20.04.2015).

17. Российское казачество и украинский конфликт. Дата обновления: 15.05.2015. URL: <http://www.dw.com/ru/D1%82/a-18451524>.

18. Историк Тарас Чухліб: «Война на Востоке нашей страны – это доказательство массовой шизофрении россиян, которые до сих пор не могут осознать, что Киев – это столица Украины». Дата обновления: 4.09.2015. URL: <http://ru.natemu.info/istoriya-kraya/istorik-taras-chuhlib-voina-na-vostoke-nashei-strany-eto-dokazatelstvo-massovoi-shizofrenii->

rossiyan-kotorye-do-sih-por-ne-mogut-osoznat-что-kiev-eto-stolitsa-ukrainy-530.html.

19. Федеральный закон от 5 декабря 2005 г. № 154-ФЗ «О государственной службе российского казачества». Дата обновления: 8.12.2005. URL: <https://rg.ru/2005/12/08/kazachestvo.html> (дата обращения: 11.09.2016).

20. Диктатура интересов. Дата обновления: 20.01.2016. URL: <http://rusplt.ru/society/diktatura-interesov-20882.html> (дата обращения: 17.09.2016).

21. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і переробл. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

22. Власть в жизни и наука о власти: словарь-справочник / под общ. ред. В. Ф. Халипова. Москва: Витязь, 2004. 440 с.

23. Казаки в XXI веке: участие в военных конфликтах... URL: <http://forumkazakov.ru/viewtopic.php?f=10&t=5451> (дата обращения: 17.09.2016).

24. Всероссийская перепись населения. URL: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-03.pdf (дата обращения: 17.09.2016).

25. *Дугин А.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. 4-е изд. Москва, АРКТОГЕЯ-центр, 2000. С. 928.

26. Конституция Приднестровской Молдавской Республики. Дата обновления: 12.09.2012. URL: <http://president.gospmr.ru/ru/news/konstituciya-pridnestrovskoy-moldavskoy-respubliki> (дата обращения: 17.09.2016).

27. Атаманы тревожатся за украинских братьев. Дата обновления: 24.02.2014. URL: http://www.ng.ru/regions/2014-02-24/6_atamany.html (дата обращения: 17.09.2016).

28. Украинский кризис расплзается по России. Дата обновления: 30.11.2004. URL: http://www.ng.ru/cis/2004-11-30/1_crisis.html (дата обращения: 17.09.2016).

29. *Польовий Р.* Кубанська Україна. Київ: Діокор, 2003. 304 с.

30. *Курас І. Ф.* Етнополітика: Історія та Сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Київ: ІПіЕНД 1999. 656 с.

31. Представители казачьей общины Волгограда готовы к поездке в Крым для помощи местным властям в обеспечении порядка. Дата

обновления: 24.02.2014. URL: <http://russiancossacks.getbb.ru/viewtopic.php?f=10&t=4698&st=0&sk=t&sd=a> (дата обращения: 3.10.2016).

32. Долгополов К. В. О притеснениях иногородних в кубанских станицах во второй половине XIX века / Институт региональных проблем российской государственности на Северном Кавказе. *Научно-теоретический журнал «Научные проблемы гуманитарных исследований»*. Вып. 6. 2011. С. 42–47.

33. Капрелов С. Кубанское казачье войско: все начинается с первички. Дата обновления: 24.03.2014. URL: <http://forumkazakov.ru/viewtopic.php?f=10&t=4746> (дата обращения: 3.10.2016).

34. «Во имя аллаха всемилоостивого» или куда идет ЦКВ. Дата обновления: 19.12.2013. URL: <http://forumkazakov.ru/viewtopic.php?f=10&t=4613> (дата обращения: 3.10.2016).

35. Казачья лезгинка-или как ингуши создают «казачий реестр». Дата обновления: 25.09.2013. URL: <http://forumkazakov.ru/viewtopic.php?f=120&t=4388> (дата обращения: 3.10.2016).

36. Донское казачество готово подняться на защиту братского народа. Дата обновления: 17.05.2014. URL: <http://www.mariupolnews.com.ua/descr/45376> (дата обращения: 3.10.2016).

37. Переименование кубанских станиц и хуторов в 1910–1912 гг. Дата обновления: 9.03.2009. URL: <http://slavakubani.ru/geography/toponymy/pereimenovanie-kubanskikh-stantits-i-khutorov-v-1910-1912-gg/> (дата обращения: 3.10.2016).

38. Аксёнов в Краснодаре поздравил казаков с 25-й годовщиной реабилитации кубанского казачества. Дата обновления: 25.04.2016. URL: <http://slavakubani.ru/cossack-memorials/rehabilitation-day/aksyenov-v-krasnodare-pozdravil-kazakov-s-25-y-godovshchinoy-reabilitatsii-kubanskogo-казачества/> (дата обращения: 3.10.2016).

39. Казаки отправились в конный переход «Волгоград – Севастополь». Дата обновления: 17.04.2015. URL: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/260764/> (дата обращения: 3.10.2016).

40. Казачий парад. Дата обновления: 26.04.2014. URL: http://kavpolit.com/articles/kazachij_parad-3732/ (дата обращения: 5.10.2016).

41. Горбулін В. «2017-й: далі буде...». Дата оновлення: 2.07.2016. URL: <http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-.html> (дата звернення: 5.10.2016).

42. *Брехуненко В.* Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. 504 с.

До розділу 7

1. Видатні діячі України минулих століть = Outstanding Ukrainian Personalities of the Past: мемор. альм. / редкол.: В. Смолій, І. Драч, О. Шокало (голов. ред.) та ін.; Компанія «Євроімідж», Ін-т історії України НАН України, Т-во «Україна-Світ», Ін-т біогр. дослідж. НБУВ. Київ: Євроімідж, 2001. 623 с.

2. Золота книга української еліти = Golden Book of Ukrainian Elite: інформ.-імідж. альм.: у 6 т. / голов. ред. О. Онопрієнко. Київ: Євроімідж, 2001. Т. 1–6.

3. Народжені Україною: мемор. альм.: у 2 т. Київ: Євроімідж, 2002. Т. 1–2.

4. «Я в серці маю те, що не вмирає»: віртуальна енцикл. життя і творчості Лесі Українки. *Мислене древо*. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/index.html>.

5. Кобзар. Тарас Григорович Шевченко. URL: <http://www.kobzar.info/>.

6. Тарас Григорович Шевченко. URL: <http://www.taras-shevchenko.in.ua/>.

7. Т. G. Shevchenko. URL: <http://kobzar.univ.kiev.ua/>.

8. Портал Шевченка: Погляд крізь час. URL: <http://kobzar.ua/>.

9. Т. Г. Шевченко: Електронна колекція. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_eash/cgiirbis_64.exe?C21 COM=F&I21 DBN=EASH&P21 DBN=EASH&S21 CNR=20&Z21 ID=.

10. Полтавский литературно-мемориальный музей и усадьба И. П. Котляревского. URL: <http://ipkotlyarevsky.narod.ru/> [за станом на 2016 р. ресурс вже не існує].

11. Музей Івана Гончара. URL: <http://honchar.org.ua/ukranian.htm>.

12. В. І. Вернадський: Електронна колекція. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_eav/cgiirbis_64.exe?C21 COM=F&I21 DBN=NAV&P21 DBN=EAV&Z21 ID=.

13. Mykhailo Hrushevsky Digital Archives. e-Архів Михайла Грушевського. URL: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/>.

14. *Чижко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. Київ: БМТ, 1996. С. 129–148.

15. Чижко В. С. Основні принципи створення Українського біографічного словника. *Укр. біографістика: зб. наук. пр.* Київ, 1999. Вип. 2. С. 6–18.

16. Бондаренко О. Сумніви щодо конкурсу «Великі українці». *BBC Ukrainian.com*. Дата оновлення: 17.05.2008. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/story/2008/05/080517_great_ukrainian_is.shtml.

17. Цит. за: Вахтанг Кіпіані: Ярослав Мудрий переміг у «Великих українцях» завдяки маніпуляціям. *Телекритика*. Дата оновлення: 18.05.2008. URL: <http://www.telekritika.ua/news/2008-05-18/38443>.

18. Там само.

19. Там само.

20. Критерій «Великого Українця» від Шустера. *Народна правда*. Дата оновлення: 18.11.2007. URL: http://narodna.pravda.com.ua/rus/politics/473_fb05072852/.

21. Політичні маніпуляції. *Народна правда*. Дата оновлення: 23.12.2007. URL: http://narodna.pravda.com.ua/rus/politics/476_e33_b9577_c2/.

22. Булгак П. Шоу «Имя России» – кража больших украинцев. *Веб-сайт News-Line*. Дата оновлення: 20.05.2008. URL: http://www.newsline.net.ua/top_gallery/4252-shou-imja-rossii-krazha-bolshikh.html [за станом на 2016 р. ресурс вже не існує].

23. Експозиції. Українці в світі. URL: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/expositions/>.

24. Галерею портретів «Українці у світі» відкрито в КПІ. *Нац. техн. ун-т України «Київський політехнічний інститут»*. URL: <http://kpi.ua/11-09-07>. See more at: <http://kpi.ua/11-09-07#sthash.v0ltVx8X.dpuf>.

25. У нас одне коріння. *Українці в світі*. URL: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/about/contest/>.

26. Клочек Г. «Якби ви вчилися так, як треба...». *Зі студій про літературну освіту: зб. ст. та матеріалів*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. С. 72.

27. Там само. С. 73.

Наукове видання

ПОПИК Володимир Іванович, ОНИЩЕНКО Олексій Семенович,
ГОРОВИЙ Валерій Микитович та ін.

**ОСОБЛИВОСТІ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОГО КОНСЕНСУСУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Редактори: Т. Дубас, Л. Сісіна, О. Федоренко, Ю. Шлапак
Технічний редактор Т. Дубас
Комп'ютерна верстка: Г. Булахова

Підп. до друку 14.12.2016. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 17,74. Обл.-вид. арк. 11,70.
Наклад 300 пр. Зам. № 19.

Видавець і виготовлювач
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
03039, Київ, Голосіївський просп., 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.